

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XVI.

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIUVITÁS & RENESZÁNSZ XVI.

Főszerkesztő

Vígh Éva

Szerkesztők

Lázár István

Nagyillés János

Molnár Annamária

Gellérfi Gergő

Szerkesztőbizottság

Balázs Mihály • Bencze Ágnes • Darab Ágnes • Kecskeméti Gábor

Armando Nuzzo • Pataki Elvira • Simon Lajos Zoltán

Szörényi László • Takács László • Tüskés Gábor

SZEGED

2025

Antikvitás & Reneszánsz XVI.
(2025/2)

Az SZTE Antikvitás és Reneszánsz:
Források és Recepció Kutatóközpont kiadványa

A kiadásért felel:
Víggh Éva, a kutatóközpont vezetője

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
antreneszansz@gmail.com

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
Innovariant Nyomdaipari Kft.

ISSN 2560-2659

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

MAYER Péter: Az elősdi és az uralkodó. Egy Machón-anekdotáról (fr. 1 Gow)	7
BENE Olivér: Irodalmi kultúra a késő antikvitásban: előtanulmány Dracontius <i>Satisfactio</i> (Kiengesztelés) című verséhez	17
DARVAS Máttyás – FEHÉR Bence – TÓTH Anna Judit: Attila élete és utóélete – a rejtélyes Coelius Calanus és még ismeretlenebb másolói szerint	37
LÁZÁR István Dávid: Levél vagy királytűkör? Francesco Petrarca: <i>Rerum senilium libri 14</i> , 1.....	59
ÚJVÁRI Edit: Arcképek kavalkádja a Hieronymus Boschnak tulajdonított genti <i>Keresztvitel</i> című táblaképen	71
SZÁSZ Keve: Egy játékos humanista ekloga nyomában – Elias Corvinus: <i>Idyllion Amyntas</i>	85
SZENDREI Boglárka: Retorikai-poétikai sajátosságok Gönci Aszalós Mihály neolatin versgyűjteményében	101
BARTHA-KOVÁCS Katalin: Egy antik motívum továbbélése a 18. századi francia művészetkritikában: Timanthész fátyla.....	117

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

ILLÉS Imre Áron: A himerai csata (Diodórosz 11, 20–26)	139
VARGA Laura: Adso Dervensis: <i>Az Antikrisztus felemelkedése és ideje</i>	153
TÖRÖK Ábel: Ancelin de Toucy hőstettei a <i>Moreai Krónikában</i>	181
ERTL Péter: Két <i>Baráti levél</i> a <i>Liber sine nomine</i> előtörténetéhez (<i>Fam.</i> 15, 12 és 21, 1)	203
FRAZER-IMREGH Monika: Cornelius Agrippa Isten tíz legszentebb nevééről ...	217
A kötet szerzői	230

Az Antikvitás & Reneszánsz eddigi számainak online elérhetősége:
<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/antikrene>

A közlésre szánt kéziratokat az alábbi e-mail címre kérjük küldeni
a szerkesztési elvek figyelembevételével:
antreneszansz@gmail.com

TANULMÁNYOK

MAYER PÉTER

Az élősdí és az uralkodó. Egy Machón-anekdotáról (fr. 1 Gow)

A tanulmány Machón Chreiai című költői anekdotagyűjteményének egy darabjával foglalkozik: elsőként kínál fordítást a szöveghez, valamint Gow 1965-ös, kommentáros kiadásának kései utódként aktualizált és részletes képet ad a szöveg lehetséges jelentéseiről.

Kulcsszavak: Machón, Ptolemaios, parazita, élősdí, hetéra, hellenisztikus költészet, anekdota, invektíva, iambos

Machón, a Kr. e. 3. századi komédiaszerző *Chreiai* című költői anekdota-gyűjteménye pozitív és negatív értelemben egyaránt kivételes a hellenisztikus költészet általunk ismert egészen belül. Bár minden sorát Athénaios, a császárkori prózaszerző *Deipnosophistai* című munkájából, szereplői idézetek formájában ismerjük, tehát önálló kézirati hagyományban nem maradt fenn, a maga 462 sorával az ismert hellenisztikus kisköltészet egyik legterjedelmesebb szerzői korpuszát alkotja.¹ Machón az egyetlen olyan görög költő, akitől számottevő anekdotagyűjtemény maradt fenn, így módon e nagy utóéletű műfaj számunkra meghatározó képviselője az antikvitásból. Műve jelentőségét tovább fokozza a tény, hogy az anekdotairodalom bevett főszereplői, a politikai és kulturális elit máig ismert nagyjai (filozófusok, politikusok, költők, művészek stb.) helyett Machón történetei jórészt lakomákra járó élősdiket és zenészeket, csípős nyelvű hetérákat idéznek fel, olykor igencsak szókimondó humorral.

¹ Sokatmondó e tekintetben, hogy például a hellenisztikus epigrammaköltészet tekintélyes gyűjteményéből csupán Meleagros költői termése (800 sor felett) haladja meg jelentősen Machónét, a terjedelmi sorrendben utána következő tarentumi Leónidas és sidóni Antipatros 500–500 sor körüli költői *outputja* nagyságrendileg azonos költőnkével, jelentősen meghaladva például Kallimachos nagyjából 300 sornyi epigrammakorpuszát.

A vicc, mint tudjuk, általában nem öregszik jól. A gyűjtemény humora a maga alkalmi talányosságával (néhány esetben: bárgyúságával) és sikamlósságával sokat tett azért, hogy Machón a hellenisztikus költészet talán leginkább alulértékelt és elhallgatott szerzője legyen.² Athénaios kiadói és tudós olvasói (Casaubon 1597-es kiadásától kezdődően) kevés figyelmet szántak a költő töredékeinek; a korpusz első (!) önálló és máig egyetlen tudományos szövegkiadása és kommentárja A. S. F. Gow munkája 1965-ből.³ Az elmúlt száz esztendő egyetemes Machón-szakirodalmának össztermése kevesebb mint ötven tételt – szinte kizárólag rövid jegyzeteket – számlál, mindössze néhány összefoglaló tanulmánnyal⁴ és nélkülözve bármilyen monografikus feldolgozást. Ennek fényében nem meglepő, hogy e deficit hazai viszonylatban – a szövegfordítások⁵ és a vonatkozó szakirodalom lényegében teljes hiányában – még inkább kiáltó. Machón tudományos recepciója azonban nemcsak azért nem mellőzhető, mert egyetlen antik szerzőé sem az. Machón rövid történetei olyan politikai, kulturális és költői mikrokozmoszokba engednek bepillantást – hellenisztikus lakomakultúra és szexualitás, benne: hetéra- és elősdijelenség, posztklasszikus iambosi műfaji hagyomány stb. – ahova jól ismert korabeli szövegeink nemigen kalauzolnak el bennünket. És nem utolsósorban: reményem szerint már e rövid szöveg fordítása és értelmezése is bizonyosság lesz arra, hogy Machón történetei izgalmas és élvezetes olvasmányok is tudnak lenni.

² Figyelemreméltó, hogy még a szerzővel legtöbbet foglalkozó GOW (1965: 14) is az “unedifying” jelzővel illeti Machón történeteit. USSHER (1965: 78) véleménye – “unattractive hotch-potch of bad (or dirty) jokes” – talán a legdrasztikusabb megfogalmazása a kutatói közvélekedésnek, amelynek hagyományos vádpontjai az igénytelen stílus, a poénok csekély minősége és a versek közönségessége. Utóbbi kritika nemcsak tudományos megközelítésben értelmezhetetlen, hanem – figyelembe véve az ókomédia vagy az archaikus iambos osztatlan elismertségét – kettős mércéről is árulkodik.

³ GOW (1965). A szövegrekonstrukció kapcsán e kiadás olvasataira évszám nélkül, „Gow”-ként hivatkozom.

⁴ A *Chreiai* összértelmezése kapcsán GOW remek bevezetése (1965: 3–32) mellett csupán KURKE (2002) alapvető tanulmánya, valamint néhány rövid könyvrészlet (pl. GUTZWILLER [2007: 133–135]; SCODEL [2010]; MEIER [2014]) említhető. M. T. CAPONE címe alapján ítélve ugyancsak átfogó tanulmánya (*Le “Crie” di Macone*, Kleos 2, 1997, 407–438) sajnos elérhetetlennek bizonyult számomra.

⁵ Az egyetlen általam ismert kivétel KERTÉSZ István ritmikus fordítása – sajnos számos ponton: félrefordítása – a költő három töredékéről 2013-ból (fr. 12; 13; 15, 226–229 Gow; ld. KERTÉSZ [2023]).

Végül néhány záró megjegyzés. A szerző szövegeire hagyományosan töredékeként (fr.) szokás hivatkozni, ez azonban csak az eredeti gyűjtemény teljességéhez képest igaz. Maguk az ismert anekdoták – a hagyományozásból eredő olvasati bizonytalanságoktól eltekintve – ép és egész szemelvényeket alkotnak. Machón itt közölt szövege, ennek fordítása és számozása Gow (1965) kiadásán alapul. Az évszázadok külön jelzés nélkül is Kr. e. értendők. A szövegben és annak fordításában párhuzamosan jelölt és számozott hivatkozások értelemszerűleg nem a lábjegyzetekre, hanem a szövegmagyarázatokra („Jegyzetek”) vonatkoznak. A kritikai apparátusban „A” a *codex unicus* (Codex Athenaei Ven. Marcianus 447, saec. x) olvasatait jelöli.

fr. 1 (Athen. 6,242a–b)

Τὸν Κόρυδον¹ ἠρώτησεν Εὐκράτη ποτέ²
 τῶν συμπαρόντων πῶς κέχρητ’ αὐτῷ ποτε
 Πτολεμαῖος³. Οὐκ οἶδ’, εἶπεν, οὐδέπω σαφῶς·
 πεπότικε⁴ μὲν γὰρ ὥσπερ ἰατρός μ’, ἔφη,
 ἃ δεῖ, φαγεῖν⁵ δὲ σιτί’ οὐ δέδωκέ πω⁶. 5

Eukratést, a Pacsirtát¹ megkérdezte egyszer² valaki
 az asztaltársaságból, hogy miként bánik vele
 Ptolemaios³. Mire ő: „Igazából magam sem tudom.
 Mert megitatott⁴ engem mindennel, amivel kell, akár egy orvos – mondta –,
 de ételt, hogy faljak egyet,⁵ azt nem adott⁶ nekem.”

Apparatus criticus

(1) ποτέ A, ποθ’ εἰς Meineke

Jegyzetek

¹ A tréfás-csipkelődő becenevek kölcsönös egymásra aggatása része a görög lakomakultúra invektív hagyományának; vö. Anaxandridés fr. 35 K–A. Az itt ragadványnévként használt görög szó (κόρυδος) a bú-bospacsirtát (*Galerida cristata*) jelöli, amelynek számos alfaja a világ jelentős részén – így görög földön is – elterjedt. Minthogy e faj énekét nem különösebben becsülték, a névadás lehetséges okaként GOW (1965: 59) Eukratés madártaréjnak ható, furcsa hajviseletét feltételezi. Hajnali éneke miatt a madár ugyanakkor a napkelte közismert jelképe is (vö. „pacsirtával kelni”, “being up with the lark”), kézenfekvőbb

hát, hogy a név Eukratés serénységét volt hivatott jelezni. Egy ínyenc vagy parazita esetében a koránkelés képzetében van invektív potenciál: hősünk már reggel dolgára megy, hogy egyen egy jót (ahogy Philoxenos teszi egy méretes polipreggelivel, Mach. fr. 9, 74 Gow) vagy meghívást intézzen magának.

² Meineke konjektúrája megszünteti a hangsúly és szójelentés különbözősége dacára is zavaró szóismétlést két egymást követő sor végén (vv. 2; 3), s egyben a partitív τῶν συμπαρόντων elliptikus használatában rejlő nehézséget („egy az asztaltársak közül”). Az A kézirat ποτέ olvasata ugyanakkor megfelel a machóni történetek bevezetésénél szokásos ποτε sorvégnek (frr. 3, 10; 4, 17; 11, 91 Gow stb.), és kérdéses, hogy a szó formularitása megengedett-e egy ποθ’ εἰς típusú kiegészítést.

³ Eukratés nagyrészt a 4. században élt, így az említett uralkodó I. Ptolemaios Sótér lehet (Kr. e. 323–283; vö. EDER–RENGER [2004: 46], GOW: [1965, 10]).

⁴ A „megitatott” kifejezés utalás az orvosok és a vendéglátó házigazda mint *symposiarchés* (tkp. lakomamester) igen hasonló feladatára: előírják, miből mennyit igyanak a jelenlevők (vö. még: ἅ δεῖ, nem: „ahogy kell, rendesen” [ὥς ἔδει], hanem: „amit kell”; vö. OLSON [2008: 103]: “prescribed what I have to drink”).

⁵ A fordítás az aoristos alak punktuális jelentéstartalmát feltételezi („befalni az ételt”, nem úgy, mint δεῖπνεῖν), ami valódi parazitaattitűdre utal az evés iránt.

⁶ Az οὐ πῶ és οὐδέπῶ tagadósók alapesetben utalnak befejezetlenségre is („még nem”), ami fontos a jelenet időbeliségének meghatározásához (ld. alább). Az ötsoros szövegben szereplő két szóismétlés (vö. még ποτέ–ποτε, 2.jz) figyelemreméltó.

A történet főszereplője, a Pacsirta (Κόρυδος, *Korydos*) néven ismertté vált Eukratés, híres élősdí volt. Athénaios művéből tudjuk, hogy 4–3. századi komédiaszerzők kortársként emlegetik műveikben, valamint hogy a szintén 4. század végi samosi Lynkeus számos anekdotát (ἀπομνημονεύματα) írt róla. Az egyik ilyen szövegrész (Alexis, *Költők* fr. 188 K–A) Athén elismerten legnagyobb poéngyárosaként dicséri, ami jellemző parazitaerény – a lakomához hozzá nem járuló (ἀσύμβολος, fr. 5, 44 Gow) élősdí meghívásának egyetlen indoka a vendéglátó, illetve a vendéglátás sajátos viszonzása a vendég részéről.⁶ Pacsirta híre szövegünk tanúsága

⁶ Vö. Epicharm. fr. 32 K–A, Eupolis fr. 172 K–A.

szerint a Ptolemaidák Alexandriájába is eljutott. Valószínű, hogy hő-sünknek e néven az első uralkodóval, Ptolemaios Sótérrel volt dolga (vö. 3. jz) valamikor a 4. század végén.⁷

A téma: a lakomán éhen maradt, avagy az étel dolgában valamiképpen pórul járó élősd – a 4. századi komédia,⁸ valamint a machóni (vö. fr. 4; 5 Gow) és egyéb athénaiosi parazitaanekdoták számos változatban visszatérő problematikája,⁹ amelyre vagy egy lakomatárs, vagy maga a parazita reflektál egy *bon mot*-val. Eukratés éhen maradása némiképp talányos, de az élősd hírnevére és feltehető uralkodói meghívására tekintettel nem valószínű, hogy Ptolemaios szándékosan kihagyta volna őt az étkezésből, s csupán a bor örömeiben részeltette volna.¹⁰ A dialógus megértéséhez alighanem Athénaios egy prózai anekdotája adja meg a kulcsot, mégpedig ugyanezen szereplőkkel (6, 245f): παρὰ Πτολεμαίῳ δὲ ματτύης περιφερομένης καὶ κατ' ἐκεῖνον ἀεὶ λειπούσης, „Πτολεμαῖε”, ἔφη, „πότερον ἐγὼ μεθύω ἢ δοκεῖ μοι ταῦτα περιφέρεσθαι”. („Amikor Ptolemaios lakomáján *mattüét* [ínyenc ételfajta – MP] kínáltak körbe, és valahányszor rá került volna a sor, mindig elfogyott, ő így szólt: »Ó, Ptolemaios, lehet, hogy részeg vagyok, de keringeni látom az ételeket magam körül!«”). A bőség (*tryphé*) ideologikus képze a hellenisztikus uralkodói önreprezentáció és legitimáció fontos eleme, amely a királyi *symposion* alkalmával is kifejezést

⁷ Hogy az anekdota cselekményének ideje az uralkodói cím felvétele (Kr. e. 305) előttre vagy utánra esik, nemcsak eldönthetetlen, de nem is bír nagy jelentőséggel. Tény, hogy a szöveg Egyiptom urát nem királyként (*basileus*) nevezi meg – eltérően a másik két, Ptolemaioszt említő történettől (fr. 5 és 18, 439skk. Gow). GOW (1965: 10) erre is hivatkozva, implicit megfogalmazásban, Ptolemaios uralkodónál szerényebb státuszára következtet Pacsirta vele szembeni állítólagos távolságtartása miatt itt és az Ath. 6, 245f-ben olvasható történetben – meglátásom szerint mindkét esetben alaptalanul.

⁸ Az „éhező élősd” komédiabeli motívumához vö. Aristophón fr. 10, további idevágó helyeket ld. OLSON (2007: 246).

⁹ Vö. ugyancsak Eukratés kapcsán Ath. 6, 245d (a főzelékben kőre harapó Polyktór kudarca étkezővendégként és előadóművészként, akivel éppen Pacsirta évődik).

¹⁰ GOW (1965: 60) utóbbi lehetőséggel számol, amely egyébként feltételezné, hogy a lakoma az alexandriai udvarban is a görög *symposion* hagyományos menetrendjét kövesse étkezés (*deipnon*) és italozás (*symposion*) időbeli elválasztásával. Ez a konszolidálódó Ptolemaida birodalom multikulturális székhelyén már nem magától értetődő. A hellenisztikus királyi lakomák heterogén kulturális meghatározottságához ld. VÖSSING (2015: 245skk).

nyert.¹¹ Eukratés szarkasztikus megjegyzése a királyi udvarról, ahol kifogy az étel, e gondolat merészen tréfás tematizálása – negatív előjellel.

Eukratés orvoshasonlata jelentéstanilag finoman rétegzett retorikai eszköznek bizonyul az uralkodó házigazda és deficitese vendéglátásának jellemzésére, ráadásul olyan motívumról van szó, amely egyaránt értelmezhető a görög irodalmi hagyomány, valamint az egyiptomi-alexandriai tudomány és hétköznapi kultúra keretei között.¹²

Az orvos alakja visszatérő szereplő a korabeli görög komédiában,¹³ sőt – az egyébként szintén komédiaszerző – Machónnál is (fr. 8 Gow). A helyszín, az alexandriai udvar ugyancsak nem mellékes körülmény ebből a szempontból. Egyiptom földje nem csupán hagyományosan bölcsője és fő letéteményese az orvoslásnak,¹⁴ de az ekkoriban születő orvostudománynak is központja, mégpedig a Ptolemaidák – s elsőként épp a szövegünkben szereplő Sótér – pártfogásának köszönhetően.¹⁵ A történet poénja explicit módon „szolgáltatásaik” aszimmetriájára mutatva teremt kapcsolatot uralkodó és orvos között, s utóbbi kapcsán nyilván valamilyen hagyományos vagy korabeli orvosi gyakorlatra utal. Ez lehetett egy szigorú diéta, mesterséges éheztetés is. A dietetika legkésebb az 5. századtól része volt a görög orvostudománynak,¹⁶ miként az egyiptomi gyógyászat is intenzíven foglalkozott vele, és terapeutikájá-

¹¹ VÖSSING (2015: 248). Bőségideológia, palotaépítészet és lakoma viszonyrendszeréhez ld. STEWART (2014: 206–220).

¹² Machón anekdotái – mint általában az alexandriai irodalom – értelmezése kapcsán mindig jelen levő interpretációs probléma a szövegek szimultán kötődése a görög-athéni és egyiptomi kulturális kontextushoz és hagyományokhoz, amelyek, mint jelen esetben az orvoshasonlat kapcsán, heterogén jelentésmezőket generálnak minden motívum köré. Nem tudjuk, mennyire szorosan követi forrásszövegeit Machón, mindazonáltal nem kétséges, hogy – amennyiben ő volt a forrás – a nagyjából korabeli samosi Lynkeus művében és Machón Alexandriájában az orvos alakja nem pontosan ugyanazt jelentette.

¹³ Alapvető elemzés e téren GIL-RODRÍGUEZ ALFAGEME (1972); a közép- és újkomédia kapcsán ld. 59skk.

¹⁴ Két klasszikus, korai testimonium a görögök csodálatáról az egyiptomi orvoslás iránt: Hom. *Od.* 4, 231sk.; Hdt. 2, 84. A görög és egyiptomi orvoslás összetett korabeli kapcsolatáról ld. JOUANNA (2012a: kül. 19).

¹⁵ NUTTON (2018: 322sk).

¹⁶ A görög dietetika kezdeteiről szóló forrásokhoz ld. LONGRIGG (1998: 146). Két jó áttekintés a témáról JOUANNA (2012b) és WILKINS (2015).

ban helyet kapott a drasztikus táplálékmegvonás is.¹⁷ A diéta alternatívájaként a viccet az a kézenfekvő körülmény is magyarázhatja, hogy a beteglátogató orvos gyógyitalokat hordott ugyan magával, így meg is itatta a beteget,¹⁸ de ételt aligha vitt és adott neki, csupán megmondta, mit (ne) fogyasszon.

Pacsirta orvoshasonlata emellett további, másodlagos jelentéseket mozgósít Ptolemaios invektív jellemzésére. Az orvos alakjának megítélése a görög irodalmi hagyományban igen szélsőséges: miközben elismeri eredményes működésének nyilvánvaló jelentőségét és hasznosságát, e hagyomány – mindenekelőtt a komédia – nem rajzol hízelgő képet az egyszeri orvos alakjáról.¹⁹ Szövegünk szempontjából különösen fontos az orvosokkal kapcsolatban gyakran felmerülő fontoskodó, magamutogató viselkedés, miként a parazita szavai Ptolemaios *symposiarchés* és vendéglátó minőségében ugyancsak a társaság középpontjában tetszelgő, mindent kontrolláló alakként enged elképzelnünk (vö. πεπότηκε, σιτί' οὐ δέδωκε).²⁰ A doktorokkal szemben emellett alapvető elvárás a szakmai hitelesség, aminek az orvos egészsége mellett része a másoknak adott tanácsok betartása is.²¹ A „bort iszik, vizet prédikál” magatartás – mondanánk ma: a dohányzó pulmonológusé – Ptolemaios kapcsán is felmerül, aki magától nem, csupán vendégétől tagadja meg az asztali bőség teljes körű élvezetét.

Az orvos-házigazda hasonlításban benne rejlik emellett az a fajta játék a társadalmi szerepekkel és ezek felcserélésével, amely egyszerre

¹⁷ ESTES (1999: 1534sk). Az állítólag az egyiptomi életritmus részét képező radikális éhező- és tisztítókurákhoz, Hdt. 2, 77 és Diod. 1, 82,1sk. kapcsán, vö. JOUANNA (2012a: 11sk). E különös rutin, amely – ha valóban létezett – az egyiptomiak páratlan egészségtudatosságát illusztrálja, és Homéros sarkos megállapítását idézi fel (*loc. cit.*, 14. lábjegyzet: ἵητορὸς δὲ ἕκαστος, „[Egyiptomban] mindenki orvos”), nyilván a professzionális orvoslásból szüremkedett át a társadalmi gyakorlatba.

¹⁸ Ahogy például Antiphanés egy komédiatörredékében teszi a gyógyító egy beteg öregasszonnyal (fr. 47 K–A). Kallisthenés egy anekdota szerint Alexandros italát azzal utasítja el a *symposionon*, hogy nem akar utána Asklépios poharából inni (Ath. 10, 434d).

¹⁹ Az orvos irodalmi szövegekből kikövetkeztetett össztársadalmi megítéléséhez ld. AMUNDSEN (1977); az orvos-kép alább tárgyalt, idevágó negatív vonásaihoz ld. kül. 648sk.

²⁰ A tudálékosság, a fontoskodás a középkomédia orvos-alakjának egyik legalapvetőbb vonása, vö. GIL–ALFAGEME (1972: 63skk; 70), AMUNDSEN (1977: 648).

²¹ AMUNDSEN (1977: 648). Vö. kül. Eurip. fr. 1086 Nauck (ἄλλων ἱατροῦς αὐτὸς ἔλκεσιν βρώων, „másnak orvosa, de ő maga ki sem látszik a sebei mögül”).

provokatív és önironikus, és amely a *Chreiai* más történeteiben is felbukkan. Az orvos mindig kívülálló a házban, végső soron bérelt mesterember (vö. fr. 8 Gow). Az, hogy a parazita Eukratés királyi vendéglátóját hasonlítja hozzá, önmagát pedig a doktort otthonában fogadó beteghez, olyan inverzív elem, amely szerves és lényegi részét képezi a görög iambosi és komikus hagyománynak. E humortípus legbájosabb megnyilvánulása Machónnál a zenész Stratonikos történetében érhető tetten, amelyben a Bérisadás pontos uralkodónál vendégeskedő és már éppen erősen távozni vágyó zenész megkérdi vendéglátóját, hogy ő meddig marad még (fr. 11, 141–147 Gow).

Figyelemreméltó körülmény, hogy az ismeretlen vendég kérdése (πῶς κέχρηται αὐτῷ Πτολεμαῖος, vv. 2sq) és Pacsirta reflexiója az uralkodó vendéglátását illetően (πεπότικε, v. 4; δέδωκέ, v. 5) jelen időben fogalmazódik meg. Ez magyarázható úgy is, hogy az élősdí éppen Alexandriában tartózkodik valahol vendégségben (vö. τῶν συμπαρόντων, v. 2),²² felidézve friss negatív udvari lakomatapasztalatait, amelyeket implicit reményei szerint további sikeresebb étkezések feledtetnek majd (vö. οὐδέπω, v. 3; οὗ πω, v. 6). Jobban érthető azonban a szöveg, ha a párbeszéd valós idejű reflexióként magán a kérdéses lakomán, Ptolemaios társaságában hangzik el egy ott jelenlevő vendég kezdeményezésére.²³ Utóbbi rekonstrukció az önmagában is invektív humort az uralkodó elleni tréfás provokációvá minősíti át vendége részéről.

Egy uralkodó elleni szimptikus invektíva – akár az élősdí Eukratésé, akár a költő Machóné –, bármily tréfás is, nyilván érzékeny beszédaktusnak számít politikai értelemben, és aligha véletlen, hogy az iambos továbbélő költői tradíciója ellenére meglepően ritkán találkozunk vele akár az archaikus kori tyrannosokra, akár a hellenisztikus uralkodókra

²² Vö. GOW (1965: 60): “Corydus is still in contact with the king”.

²³ Egy udvari lakoma közben átmenetileg lemaradni a jó falatokról, és erre a jelenlevők felé reflektálni – miként ezt maga Eukratés teszi Ath. 6, 245f-ben (ld. fent) – létszerűbb, mint hogy az Athénből érkező parazitát valamiképpen az étkezés egészéből kizárják, és erről egy későbbi vendégségben reflektáljon egy olyan vicc formájában, ami rajta kívül nyilván senki számára nem érthető. Az udvari párbeszéd mellett szól az is, hogy οἱ συμπαρόντες abszolút használatban, az alkalom legalább közvetett jelzése nélkül problémás megfogalmazás, míg az épp zajló uralkodói *symposion* társaságára vonatkoztatva nehézség nélkül érthető.

vonatkozó hagyományban.²⁴ Machón világában kétségtelenül tetten érhető az a közvetlenség uralkodó és vendégei között, amely a görög *symposion* hagyományos egalitarizmusának és szólásszabadságának (παρρησία) öröksége,²⁵ és amely az ilyen tréfákat ártalmatlanná szelídíthette. Ptolemaios például egy helyütt baráti közelséggel kíséri figyelemmel az élősdí Archephón étkezését a lakoma során (fr. 5 Gow), míg másutt egy hetéra „papának” nevezi a szokásosan vele iszogató Ptolemaios (fr. 18,445 Gow), miután meg is váratta őt. Ez azonban csak az érem egyik oldala. A zenész Stratonikos arcpirító poénja Nikomédész király felesége rovására egy lakomán, majd ezt követő bűnhődése (fr. 11,156sq. Gow) jól mutatja, hogy a fenti szimpotikus szabadságnak is megvoltak az uralkodói túrés által megvont határai.

Felhasznált irodalom

- AMUNDSEN 1977 D. AMUNDSEN, *Images of Physicians in Classical Times*, Journal of Popular Culture (1977), 643–655.
- EDER–RENGER 2004 W. EDER – J. RENGGER (Hrsg.), *Herrscherchronologien der antiken Welt. Namen, Daten, Dynastien* (Der Neue Pauly Supplemente Band 1), Stuttgart – Weimar, 2004.
- ESTES 1999 J. W. ESTES, *Food as Medicine*, in: K. F. Kiple – K. C. Ornelas (eds.), *The Cambridge World History of Food*, Vol. II, Cambridge, 1999, 1534–1552.
- GIL–RODRÍGUEZ ALFAGEME 1972 L. GIL – I. RODRÍGUEZ ALFAGEME, *La figura del médico en la Comedia Ática*, Cuadernos de filología clásica, 3 (1972), 35–91.
- GOW 1965 A. S. F. GOW (ed.), *Machon. The Fragments*, Cambridge, 1965.
- GUTZWILLER 2007 K. GUTZWILLER, *A Guide to Hellenistic Literature* (Blackwell Guides to Classical Literature), Malden – Oxford – Carlton, 2007.
- JOUANNA 2012a J. JOUANNA, *Egyptian Medicine and Greek Medicine*, in: Ph. van der Eijk (ed.), *Greek Medicine from Hippocrates to Galen. Selected Papers*, Leiden – Boston, 2012, 3–20.
- JOUANNA 2012b J. JOUANNA, *Dietetics in Hippocratic Medicine: Definition, Main Problems, Discussion*, in: Ph. van der Eijk (ed.), *Greek Medicine from Hippocrates to Galen. Selected Papers*, Leiden – Boston, 2012, 137–153.

²⁴ Ennek kapcsán ld. készülő tanulmányomat Anakreón Polykratész-invektívájáról (P. Oxy. 3722, fr. 16).

²⁵ A szimpotikus gúnyolódásra – és ennek veszélyeire – a korabeli komédia is reflektál, vö. Alexis fr. 160 K–A.

- KERTÉSZ 2023 KERTÉSZ I., *Munka közben sem hallgatnak a múzsák*, in: Guszmann G. (szerk.), *Korokon, tereken túl. Tanulmánykötet Kiss László tiszteletére*, Eger, 2023, 53–68.
- LONGRIGG 1998 J. LONGRIGG, *Greek Medicine. From the Heroic to the Hellenistic Age. A Source Book*, New York, 1998.
- MEIER 2014 D. MEIER, *Iambos, Spott, Satire*, in: B. Zimmermann – A. Rengakos (Hrsgg.), *Die Literatur der klassischen und hellenistischen Zeit (Handbuch der griechischen Literatur der Antike. Band 2)*, München, 2014, 191–204.
- NUTTON 1985 V. NUTTON, *Murders and Miracles: Lay Attitudes to Medicine in Antiquity*, in: R. Porter (ed.), *Patients and Practitioners: Lay Perceptions of Medicine in Pre-Industrial Society*, Cambridge, 1985, 23–53.
- NUTTON 2018 V. NUTTON, *Hellenistic and Roman Medicine*, in: A. Jones – L. Taub (eds.), *Ancient Science (The Cambridge History of Science Vol. I)*, Cambridge, 2018, 316–344.
- OLSON 2007 S. D. OLSON, *Broken Laughter. Select Fragments of Greek Comedy*, Oxford, 2007.
- OLSON 2008 S. D. OLSON (ed., transl.), *Athenaeus. The Learned Banqueters*, Vol. III: Books 6–7 (Loeb Classical Library 224), Cambridge, MA, 2008.
- SCODEL 2010 R. SCODEL, *Iambos and Parody*, in: J. J. Clauss – M. Cuypers (eds.), *A Companion to Hellenistic Literature*, Malden – Oxford – Carlton, 2010, 251–266.
- STEWART 2014 A. STEWART, *Art in the Hellenistic World. An Introduction*, Cambridge, 2014.
- USSHER 1967 R. G. USSHER, *Rec. A. S. F. Gow (ed.), Machon. The Fragments*, Cambridge, 1965, *Hermathena*, 100 (1965), 78–80.
- VÖSSING 2015 K. VÖSSING, *Royal Feasting*, in: J. Wilkins – R. Nadeau (eds.), *A Companion to Food in the Ancient World*, Malden – Oxford – Carlton, 2015, 243–252.
- WILKINS 2015 J. WILKINS, *Medical Literature, Diet, and Health*, in: J. Wilkins – R. Nadeau (eds.), *A Companion to Food in the Ancient World*, Malden – Oxford – Carlton, 2015, 59–66.

The parasite and the ruler. An anecdote by Machon (fr. 1 Gow)

Focusing on a fragment from Machon's Chreiai, a collection of poetic anecdotes, this study offers, as a late successor to Gow's seminal 1965 edition, a detailed examination of the anecdote's multiple meanings.

Keywords: Machon, Ptolemy, parasite, hetaira, Hellenistic poetry, anecdote, invective, iambus

BENE OLIVÉR

Irodalmi kultúra a késő antikvitásban: előtanulmány Dracontius *Satisfactio* (Kiengesztelés) című verséhez

Jelen tanulmány a görög-római antikvitás és a korai kereszténység közti kulturális kapcsolatot elemzi Blossius Aemilius Dracontius, késő 5. századi költő munkássága alapján. A vandál uralom alatt működő költő ötvözte az antik irodalom paradigmáit a keresztény erkölcsi gondolkodással. A Satisfactio (Kiengesztelés) című verse megmutatja, hogyan értelmezték újra a clementia és a pietas római értékeit, illetve az isteni igazságot a keresztény tanítás keretrendszerében. Dracontius a pogány és a keresztény hagyományok közötti hasonló szóhasználatot hangsúlyozta azzal, hogy párhuzamot vont a pogány múlt jeles alakjai – Caesar és Augustus – és a bibliai példázatok közt. A költészete rávilágít arra a tényre, hogy a keresztény világrend felemelkedése nem a hagyományt megszakadását, hanem összetett kulturális átvételi folyamatot jelentett, amelyben a görög-római erkölcsiség a bibliai tanítás részévé vált. A tanulmány emellett érvel, hogy Dracontius klasszikus retorikát és keresztény jóindulatot ötvöző költészete a római erkölcsi gondolkodás széleskörű folytonosságát világítja meg a középkorba való átmenet idején.

Kulcsszavak: *clementia*, *pietas*, Gunthamund, Dracontius, folytonosság, vandálok, pogányság, kereszténység

Dracontius élete – a Nyugatrómai Birodalom bukása

Blossius Aemilius Dracontius Kr. u. 5. század végi keresztény költő, ügyvéd, kora Észak-Afrikájának legjelentősebb költője. Korabeli életrajz híján életére csak a műveiben foglalt adatokból következtethetünk. Ezekből kiderül, hogy családja eredetileg Hispániából származik, de ő már Karthágóban született a vandál uralom alatt. Itt alapvető kulturális, politikai és vallási átalakulásnak volt szemtanúja és elszenvedője. Irodalmi működése idején a birodalom államvallása már egy évszázada a kereszténység volt, s ez teljesen megváltoztatta Róma addigi szociális és

kulturális berendezkedését. A pogány templomokat bezárták és lerombolták: az áldozathozatalt és a pogány ünnepeket törvénybe foglalva betiltották. Az elnyomás miatt birodalomszerte összetűzések és zavargások törtek ki keresztények és pogányok között, de a birodalom nyugati felében jellemzően jobban elmérgesedett a konfliktus, mint a keletiben. Ott a lakosság inkább konzervatív volt, és ragaszkodott évezredes hagyományaihoz.¹ A területet a népvándorlás is megtépázta: a barbár népek támadták a határokat, az államszervezet gyengült, egysége megbomlott és már-már az önvédelemre is képtelenné vált. Mintegy négy évtizeddel Dracontius születése előtt, 410-ben, több mint nyolcszáz év óta először a külső ellenség elérte a fővárost: a vizigótok betörték Rómába és kifosztották. A császárok szigorúan léptek fel a pogányságot illetően: Honorius rendeletben büntetett minden bírót és hivatalnokot, aki elnéző volt a pogányokkal szemben. Őt II. Theodosius követte, aki drákói szigort fogantatosított: a pogány hit pusztá gyakorlását is halállal büntette, majd a büntetést megtoldotta vagyonelkobzással is. A pogányság a 6. századtól kezdett teljesen eltűnni, miután Iustinianus császár bezáratta Platón Akadémiáját 529-ben, a Nyugatrómai Birodalom utódállamai pedig ekkorra konszolidálódtak.

Dracontius 455-ben, ebben az átalakuló új világban született Kartágóban, akkortájt, amikor a vandálok Genserich király vezetésével kifosztották Rómát és végigdúlták Itáliát. Huszonegy éves volt, amikor az utolsó császárt, Romulus Augustulust 476-ban letaszították a trónról. A költő már a konszolidált Vándál Királyságban született: a germán nép Gallián, majd a Gibraltáron keresztül érkezett Észak-Afrikába 429-ben, majd 439-ben irányításuk alá vették az addig római fennhatóság alatt álló Africa Proconsularist. A vandál uralom a költő születése előtti 25 évben megszilárdult, de az 5. század első évtizedeiben Karthágóban is általánosak voltak a vallási eredetű összetűzések: egyikük Szent Ágoston ideje alatt hatvan ember életét követelte.²

A költő családi hátteréről és származásáról saját maga ad felvilágosítást: *Vir clarissimus et togatus fori proconsulis almae Karthaginis*.³ A *vir claris-*

¹ LEWIS (2012: 20–21).

² FIELDING (2017: 90).

³ Drac. *Romul.* 5.

simus megnevezés a késő császárkorban a szenátori rangot jelentette, tehát a politikában magasrangú tisztségviselők lehettek a felmenői. A *togatus* egyértelműbb, a szó togát viselő, tehát lélekben római és antik, pogány műveltségű emberre utal.⁴ Mindez valószínű annak fényében, hogy a vandál betörés után a Karthágóban élő elitet – szinte biztos, hogy az ő családját is – megfosztották minden tulajdonától, s elnyomás és vallási üldöztetés alá vetették őket.⁵ Karthágóban élte az életét, amely a pun háborúk óta római fennhatóság alatt állt, és az ókor századokon át virágzó kulturális központja volt. Költői stílusát az antik metrikai, stilisztikai és retorikai szabályok követése jellemzi. Keresztény költő lévén következetesen gyakorolta és élte az antik irodalmi hagyományokat művészetében, ennek önmagán túlmutató jelentősége van az identitásvesztés korában. A hagyománykövetés és a *togatus* elnevezés erős római öntudatra vall. Ennek ellenére valamikor élete korai szakaszában felvehette a kereszténységet, mivel működése során gyakran dolgoz fel keresztény témákat és motívumokat. Ilyen a *Satisfactio* című, elégikus hangnemben és formában írt *panegyrica*. A költemény számos bibliai példázatot és motívumot tartalmaz, ugyanakkor disztichonos formája a pogány irodalom hagyatéka.⁶

Kulturális közeg

Dracontius munkáira jellemző a vallásos tematika, azonban a feldolgozás módja és gondolatvilága klasszikus mintákat követ: a két kultúra ötvözése tudatos költői programként hat művészetében, amihez szorosan hozzátartozik az aranykori költőkre emlékeztető kifinomultság. Ez a kettősség a Nyugatrómai Birodalom és Karthágó szellemi klímájából vezethető le. Az észak-afrikai város évszázadokon keresztül a birodalom műveltségének egyik központja volt, és a római fennhatóság megszűnése után is tovább élt benne az antik szellemiség és kultúra hagyatéka. Dracontius ebben a közegben szocializálódott és művelődött, munkái ennek a római örökségnek a lenyomatai,⁷ ugyanakkor stílusa és

⁴ FILOSINI (2018: 338).

⁵ FIELDING (2017: 90–91).

⁶ A *Satisfactio* számos klasszikus költőtől merít, például Vergiliustól, de retorikai felépítésben legfeltűnőbben Ovidius száműzetési költészetét imitálja, a tematikai egyezés miatt főleg a *Tristia* 2. könyvét.

⁷ NIKOLSKY (2017: 42).

tematikája tanulságokkal szolgál az 5. századi oktatással kapcsolatban is. A kérdéses archaizáló irányzatról információval szolgálhat a lentebb tárgyalandó, *Romulea* címet viselő versciklus elejéről származó részlet:

sancte pater, o magister, taliter canendus es,
qui fugatas Africanæ reddis urbi litteras,
barbaris qui Romulidas iungis auditorio,
cuius ordines profecto semper obstupescimus,
quos capit dulcedo vestri, doctor, oris maxima.⁸ (Drac. *Romul.* 1, 12–16)

A ciklust a klasszikus szónoklattani felépítés jegyében tudatosan szerkesztett *captatio benevolentiae* nyitja, bizonyítékául annak, hogy a költő Karthágóban egészen biztosan tanulta és alkalmazta az antik retorikát. Később, a 13. versszakban a *fugatas litteras* vonja magára az olvasó figyelmét: ugyan a szerző nem fejtette ki, mit ért pontosan „elüldözött tudás” alatt, de a világ 5. századi átalakulása során az évezredes római államiság felbomlásával a hagyományos oktatási rendszer sokat veszített jelentőségéből. Dracontius *Romulidas* elnevezéssel hivatkozik saját magára és azokra, akik hozzá hasonlóan hordozzák a római műveltséget.⁹ A Romulustól való származás a barbároktól történő elhatárolódást fejezi ki: *Barbari* és *Romulidae*. A késő római ember, akár már keresztény, akár még pogány, büszke volt állama ezeréves fennállására és felmenői örökségére. Ez a késő antikvitás vallási feszültségei miatt szétagolt társadalom valamennyi csoportjára igaz. Ez a tudat azután erősödik fel még inkább, hogy idegen népek fennhatósága alá került az antik civilizáció egyik központja. Ez az antik észjárásra jellemző „ők és mi” képzelet. Egy másik tényező, amely még inkább szilárdítja az elit kultúrfölényének képzetét az újonnan kialakuló államban, hogy a barbárok együtt tanulhatnak a rómaiakkal, ők nevelik az alulművelt vandálokat. Idegen környezetben voltak uralkodók, így nagyon is érdekük volt diplomáciai szinten is, hogy egy olyan propagandát alakítsanak ki, amelyben bebi-

⁸ „Tanítóm, szent atyám, ily módon kell megénekelni téged, / te visszahoztad az elüldözött tudást az afrikai városba / és Romulus sarjait a barbárokkal egy tanodába ültetted, / soraidon valóban mindig elcsodálkozunk, / kiket, mesterem, magával ragadott szavaid oly nagy szépsége. (saját ford.)

⁹ BOSHOFF (2017: 19–22).

zonyítják, hogy ők az egykori Nyugatrómai Birodalom valódi jogutódjai. A királyi udvar emiatt meglehetősen nyitott volt a görög-római műveltségre az államigazgatásban és a kulturális életben egyaránt.

Dracontius pogánynak születhetett és fiatalon tért át keresztény hitre, viszont a fiatalon szerzett műveltségét az új hit felvétele után is megtartotta. Éppen ezért érdemes felülbírálni az átmeneti korszak hagyományos megítélését, amely szerint ez a pusztulás és hanyatlás kora. Számos forrás tanúskodik a keresztény utókor antikvitás iránti nyitottságáról, ezért helyesebbnek tűnik az a nézet, hogy a középkorba való átmenet valójában egy olyan korszak, ahol a pogány múlt értékeit megőrizték és tovább éltették az új, keresztény világban.¹⁰ Dracontius nem tartozik a legismertebb költők közé, munkái mégis fontosak: rajtuk keresztül betekintést nyerhetünk az 5. század történelmi-kulturális-politikai folyamataiba. A *Satisfactio* egyik erkölcsi példája, az ellenszegülő Nabukodonozor király ószövetségi története alapján szemléltetem, hogyan ötvöződik a bibliai narratíva a pogány formakincssel: Dracontius a vers elején, az isteni haragról való értekezésekor úgy írta le az égi haragot mint tébolyt, amely során eltorzul az ember érzékelése, és olyan tudatállapotba kerül, hogy képtelenné válik a józan belátásra (*Irascente Deo mentes mutantur et artus, vertuntur et sensus, vertitur et species*, *Drac. Sat.* 29–30). A *Dániel* könyvében szereplő történet szerint Nabukodonozor semmibe vette az Isten hatalmát, és nem volt hajlandó elismerni az ő mindenhatóságát az ember fölött. Isten büntetésül megfosztotta a gőgös királyt a józan gondolkodástól: bikának képzelte magát és hét esztendőn át állatok között élt és füvet legelt. A büntetés letöltése után elismerte Isten legfőbb hatalmát.¹¹ A bibliai hely szerint kizárólag a király öntudata változott meg, a küllemét megőrizte. A *Satisfactio* tanúsága szerint az isteni harag az ember külsejét is megváltoztatja. Nabukodonozor bikává változott:

Persarum regem Babylonae regna tenentem
post decus imperii quis neget esse bovem?
Et diademalem turparunt cornua frontem,
mugitus pecudis verba fuere duci. (*Drac. Sat.* 31–34)

¹⁰ LEWIS (2012: 23–26).

¹¹ A teljes ószövetségi történet: Dán 4,20–4,34.

Dracontius narratívája nem követi a Szentírást. Átváltozások ugyan a Bibliában is előfordulnak, ilyen például a Szodomából menekülő Lót felesége, aki az angyalok parancsának ellentmondva visszatekint az égő városra és sóbálvánnyá változik.¹² A Nabukodonzor-hagyományban sem szerepel átváltozás, ezért a forrás máshol keresendő. A pogány mitológiában szép számmal fordulnak elő átváltozástörténetek, ezért érdemes az antik irodalmi kánonra is figyelmet fordítani. Átváltozásról lévén szó, a legfontosabb forrás Ovidius *Metamorphoses*e és a *Fasti*. A bikává változás erőteljesen emlékeztet Ió átváltozástörténetére, Dracontius és Ovidius szöveghelyei az átváltozás szempontjából nagy hasonlóságot mutatnak. Nabukodonzor visszaváltozásáról ezt írta: *et qui homo bos fuerat, de bove factus homo est.* (Drac. Sat. 38). Ez a *Fasti* sorait idézi emlékezetünkbe Ió kapcsán: *quae bos ex homine est, ex bove facta dea.* (Ov. Fast. 5, 620). Az emberi testbe való visszatérése erőteljesen idézi a *Metamorphoses* sorait: *Sed qui restituit pecudis post membra tyrannum, ut fieret rediens ungula fissa manus [...]* (Drac. Sat. 45–46). Hasonlóképp a pogány átváltozástörténet: *Ut lenita dea est, vultus capit illa priores | fitque, quod ante fuit: [...] redeunt umerique manusque, ungulaque in quinos dilapsa absumitur ungues: | [...]* (Ov. Met. 1, 738–739; 741–742). Mindkét esetben feltűnő, hogy a négylábú állat mellső lábai emberi kézzé változnak vissza.¹³ Eddig senki sem foglalkozott azzal, hogy a dracontiusi változat miért tért el ennyire a bibliai narratívától. Saját feltevésem szerint ez tudatos archaizálás, amely a késő antik irodalom egyetemes jellegzetessége a tradicionalizmus jegyében. A továbbiakban az archaizáló tendencia lehetséges okát tárgyalom. Ennek az irányzatnak a szellemi kiindulópontja a Kr. u. 3. században gyökerezik, a Commodus császár halálát követő kulturális-hatalmi válság idejében. Ebben az időben a birodalom és a pogány irodalmi kultúra hanyatlófélben voltak egészen Diocletianus császár reformjaiig. A keresztény populáció a 2–3. században lett akkora méretű és lélekszámú, hogy a pogánysággal párhuzamos kultúrává szerveződött, egyértelműen elkülöníthető irodalommal. Az új hit egy új irodalmi kultúra felemelkedését is magával hozta, de ez kezdetben még csak jogi jellegű, antik retorikából és dialektikából merítő érte-

¹² Szodoma és Gomorra története: Móz 1,19–20.

¹³ FILOSINI (2014: 347–348).

kezésekből állt, amelyek célja a keresztényeket érő vádak cáfolata volt.¹⁴ Az első ránk maradt keresztény témájú költemény Commodianus tollából származik, aki a 3. század közepén írt hexameterben a pogány vallás ellen és a keresztény hit felvételére hangoló verseket, majd a Dracontius koráig hátralévő két évszázadban formát öltött a keresztény lírai irodalom. A 3. században az új irodalmi kultúra fejlődött, addig a pogány irodalom fokozatosan kezdett visszaszorulni,¹⁵ ám a 3. század hanyatlása után a 4. századra, a hagyományos római eszmék feltámadásával ismét új lendületet kapott a pogány irodalom. Az újjáéledés Iulianus Apostata nevéhez köthető a Kr. u. 4. század második felében, aki a klasszikus irodalom és a neoplatonizmus művelőjeként újra felvirágoztatta a hagyományos római eszméket és vallást. A római hagyományokhoz való ragaszkodás másik fő oka a nyelv volt: a Nyugatrómai Birodalom zömében latin nyelvterület volt, viszont a hittérítés sokáig csak görögül történt. Ez a konzervativizmus a térítésből kimaradó településekre és az elitre volt a legjellemzőbb, akik a *Romanitas*-eszme letéteményeseinek vélték magukat és makacsul ragaszkodtak pogányságukhoz. Mindazonáltal a nyugati vidékeken a pogányság még századokkal később, a középkorban is létezett. A díszes antik stilisztikán szocializálódott elit kifejezetten irtózott a Biblia nyelvezetétől: a cicerói prózán, a vergiliusi költészetten vagy a quintilianusi stilisztikán művelődött arisztokrata

¹⁴ ADAMIK (2009: 662–663).

¹⁵ A korai keresztény irodalom klasszikus műfajokat és szerzőket vett alapul, de formailága és narratív módszerei eltértek a mintáitól. A kereszténységgel új erkölcsi normák alakultak ki, amelyekkel a pogányság alapértékei már nem voltak összeegyeztethetőek, vagy egyre kevésbé ismerték őket. Így a kor olvasójában nem keltett pozitív benyomást az epika hőseszménye, a tragédia féktelen indulatossága és a líra személyes hangvétele. A színházak kiürültek, nem volt tovább kereslet a drámákra. A költők felismerték a problémát, amelynek egyetlen megoldása az volt, hogy a műveiket koruk szellemiségéhez igazítsák. A kiutat az antik műfajok ötvözésében, a keresztény témák irodalomba való beépítésében és új narratív módszerekben látták. Ennek szellemében elmosódtak a műfaji határok és hibrid műfajok születtek: ószövegségi történeteket és addig drámai formájú görög mítoszokat hexameterben meséltek újra (ld. Dracontius: *Romulea* és *De Laudibus Dei*, Hosidius Geta: *Médea*) a keresztény moralitást véve alapul. Az átalakuló műfajokról és szellemi hátterükről ld. POLLMANN (2017: 19–75), a hagyományos római értékekről ld. LANGLANDS (2018: 16–46).

nem tudta értékelni ezt a szöveget.¹⁶ Dracontius is hasonló római eszméket valló családból származhatott,¹⁷ Karthágó szellemi klímáját is ez az irányzat határozta meg,¹⁸ ahogy Dracontius költészetét és témaválasztását is. A pusztá tény árnyalni látszik a vandálok negatív megítélését, hogy egy kora középkori barbár királyságban a költők szellemük antik romlatlanságában művelték tovább a pogány irodalmat. A művek hemzsegek az antik szerzőkre történő intertextuális utalásoktól, befogadásuk lehetetlen a régi irodalom és a hozzá tartozó kultúrtörténeti háttér ismerete nélkül. Egy irodalmi kompozíció fennmaradásának fő feltétele a közérthetőség, az üzenet egyértelmű közlése az olvasóközönség irányába: ha a vandál királyság udvari költője ovidiusi vagy vergiliusi sorokat idéz, azzal nem csupán a személyes hódolatát fejezi ki irántuk, hanem valószínű, hogy abban a kultúrkörben is ismert szerzők voltak, és az előítéletekkel ellentétben egy nyitott légkörről beszélhetünk.¹⁹ A *Satisfactio*t ismertető fejezetben az ideológia és a legitimáció kérdéskörét a vers különböző szöveghelyeinek elemzésével fogom bemutatni.²⁰

Satisfactio

A 429-es vandál betörést követően és a tíz évvel később alakuló királyságban a római elit sorsa negatív fordulatot vett. Az új állam megalapítása után a vandálok elkezdtek megszilárdítani hatalmukat: az elitet vallási alapon üldözni kezdték, képviselőit jog- és jószágvesztéssel sújtották. Az elnyomás ideológiai szembenállásból fakadt: a született rómaiak nem ismerték volna el egy számukra barbár nép uralmát és ellenük szegültek volna. A rómaiakat – és más vallási kisebbségeket – állandó

¹⁶ ADAMIK (2009: 711–712).

¹⁷ A korban még mindig élt a római névadás szokása, miszerint a polgárjogot viselő családoknak három nevük volt: Blossius (*praenomen*) Aemilius (*nomen gentile*) és Dracontius (*cognomen*). A három név arra utal, hogy a költő családjának volt római polgárjoga, amellyel biztosított volt a magas pozíciók megszerzése a társadalomban.

¹⁸ A *Romulea* fentebb idézett ajánlása Karthágót *urbs Africanának* nevezi. Az *urbs* elnevezés a klasszikus latinban kizárólag Rómára volt értendő. A szokatlan utalás Karthágóra nem csupán késő latin sajátosság: a 3. század után a város Rómával vetélkedő kulturális és kereskedelmi központtá fejlődött.

¹⁹ LEWIS (2012: 46–48).

²⁰ FILOSINI (2018: 335–336).

elnyomás alatt tartották és a propaganda minden eszközével terjesztették ideológiájukat.²¹ Ebben a viharos időszakban íródott a *Satisfactio*. A következőkben ezt az antik irodalmi és szellemi hagyományon alapuló költeményt tárgyalom. A vers elégikus formába öntött bűnvallomás Istenhez, amelyben a költő megbocsátásért esedezik hozzá és reflektál a bűneire, amelyekkel kiérdemelte a bebörtönzését. Megbánást tanúsít az Istennel szemben, és a vandál uralkodóhoz, Gunthamundhoz fordul, hogy bocsásson meg neki, amiért ellene vétett: a sorsfordulatot egy tette okozta, amellyel kivívta a király haragját, és a király erre válaszul bebörtönözte. Ez a vers egyike volt a három elveszett, mást-mást dicsőítő *panegyricus*-nak: egy ellenséges uralkodót dicsőített, feltehetően az előző vandál uralkodót, Hunerichet, akivel Gunthamund hatalomra kerülése előtt trónviszályba keveredett. A *Satisfactio*-ban *ignotus dominus*-ként hivatkozott rá a költő (Drac. *Sat.* 94). A szembenállás oka a hit és a hatalomöröklés volt: Hunerich ariánusként üldözte az ortodox keresztényeket, templomokat záratott be, amelyeket Gunthamundnak kellett trónra lépése után restaurálnia. A hatalmi szembenállásuk másik oka az volt, hogy Hunerich a fiát akarta kinevezni örökösének, és minden más hatalomra pályázót el akart tenni láb alól, de ezt a tervet váratlan halála miatt nem tudta véghez vinni, majd a trónviszályból Gunthamund került ki győztesen.²² Ez lehetett Dracontius *carmen et errorja*. Nem véletlenül hivatkozom Ovidiusra: a vers személyes hangvétele, a disztichonos forma és a retorika egyaránt Ovidius száműzetési költészetét idézi fel. Az egyezés leginkább a *Satisfactio* és a *Tristia* 2. könyve között mutatható ki. Mindkét költő elismeri bűnét, de a vétekhez való viszonyulásukban lényeges eltérés van. Ovidius azzal érvel, hogy a vád, miszerint szemérmetlen verseket írt Augustus költőjeként, nem más, mint a szavai rosszindulatú kiforgatása, Dracontius ezzel ellentétben viszont bevallja a bűnét és nem próbálja „kimagyarázni” magát.²³ Másutt Ovidius azért

²¹ NIKOLSKY (2017: 38).

²² NIKOLSKY (2017: 38–41).

²³ A *Satisfactio* a *Tristia*-nál komorabb, himnikus jellegű könyörgés az Istenhez és a királyhoz. Dracontius ima formájában jelenítette meg Ovidius verseit, ezért ehhez a fennkölt hangvételhez és az érzelmi töltöttséghez nem illett az Ovidiusra jellemző élcelődés és a bűnök megmagyarázása.

könyörög Augustushoz, hogy vegyen példát Jupiter kegyelmességéről (Ov. Tr. 2, 39–40). Dracontius Gunthamundhoz intézett könyörgésében a keresztény Istenre meglepő módon Jupiter jelzőjét, a *Tonans*-ot használja: *ignoscendo pius nobis imitare tonantem*, azaz „megbocsátásoddal kegyesen utánozd a mennydörgőt” (Drac. Sat. 149). Miért használ a keresztény Istenre pogány *epithetont*? Feltűnő, hiszen a vers első sorában az *immensus* melléknevet használta. Ez a jelző utalás Jupiterre és Ovidius hasonlatára is.²⁴ A *Tristia* Jupiter-hasonlatának szellemében Dracontius is Istenhez hasonlatos államférfinak igyekszik feltüntetni Gunthamundot: ahogyan Augustus egy bölcs, istenekre vigyázó Jupiterként járt el az ellene szegülőkkal, Gunthamund is járjon el a haza atyjaként: engedelmeskedjen a Mindenhatónak és gyakoroljon kegyelmet. Az Augustus–Gunthamund párhuzam sokkal több és összetettebb, mint találomra kiválasztott történelmi alakhoz való hasonlítás: nagyon tudatosan szerkesztett retorikai program része a történelmi párhuzam. A fenti példázat és a vers szókinccse közvetetten a hatalom ideológiájáról szól: az uralkodói bocsánat elnyeréséhez utal a helyes királyi magatartásra. Ehhez el kell nyerni a király tetszését. Ahhoz, hogy ezt elérje, a versnek tükröznie kell azt, amit a rendszer és Gunthamund is képvisel.²⁵ A retorikában és történelemben jártas költő tudta, mivel lehet a királyra hatást gyakorolni, és melyek a sarkalatos pontok az érvelésben. Az érvelés egyik alappillére a valláson alapuló erkölcs. Az antik műveltség legitimálta a hatalmat, ezért a Vandál Királyság a kezdetektől fogva nyitott volt a görög-római örökségre, mert felismerte, hogy a korábbi világbirodalom alapja is ez volt, és a vandálok remélték, hogy őket követve hozzájuk hasonlóvá válhatnak. Dracontius a műveltség elsajátításán alapuló legitimációs törekvést használta ki. A vandálok ezen szándéka érmevereteken is megnyilvánult, amelyek Gunthamundot hagyományos császári öltözetben ábrázolták. Ezenfelül, hogy római vérrrel frissítsék vérvonalukat, és jó diplomáciai kapcsolatrendszer építsenek ki, gyermekeiket keletrómai császárok utódaival házastották.²⁶ Ezen eszmei alapvetések mentén lehetett meggyőző bármilyen érvelés, és lehetett mintegy Isten-

²⁴ FIELDING (2014: 104–105).

²⁵ FILOSINI (2018: 335).

²⁶ NIKOLSKY (2017: 37–38).

től származó erkölcsi útmutatást adni, amely arra tanítja a királyt, miképp (ne) cselekedjen, ha valóban a keresztény Róma utódává szeretne válni. Ennek jegyében a költő felveszi a művelt ember tanító szerepét és a pogány múlt jelentős alakjainak példáin keresztül segít a királynak a helyes útra térésben. Az első „lecke” szerint egy hatalmát Istentől származtató királyhoz nem illik a haragtartás és a bosszú, hanem csak a kegyelem és a megbocsátás. Itt nem meglepő módon Caesart és politikai propagandájának legfőbb elemét, a *venia* és a *clementia* eszméit mutatja be Gunthamundnak helyes eljárásmódként a vétkessel szemben. A versben a szerző újra és újra hivatkozik erre, bibliai és antik példákat használ, mint Caesar esetében is:²⁷

Caesar ubique potens hosti post bella **pepercit**
 (Et, quod erat peius, cuius et **civis** erat),
 Sponte facultatem redhibens **reparuit** honores,
 Inde vocatus abit **dignus** honore dei.
 Cuius ab imperio surgens et origine Caesar
 Augustus **meruit tempus** habere **pium**
 Tempore namque eodem **est natus** de virgine **Christus**,
 Cuius et emicuit stella per astra poli.²⁸ (Drac. *Sat.* 175–182).

Látható, hogy az ősi római *pietas*-eszme jól illeszkedik a keresztény bűnbocsánathoz. Az elsődleges jelentés mögött húzódik egy mögöttes jelentés is: a történelmi eseményekkel tisztában nem lévő olvasó csak a nevek szintjén tudja értelmezni ezt a szöveghelyet, de azt már nem tudja, hogy mi fűződik hozzájuk, és azt sem, hogy miért éppen azokkal a nevekkal érvel Dracontius.²⁹ Ha Caesar és Augustus politikai programjáról és a keresztény etikáról van némi ismeretünk, láthatjuk, hogy a vers által megfogalmazott tanokhoz illeszkedő példákkal él a költő: két fontos

²⁷ FILOSINI (2018: 332–336).

²⁸ „Caesar, az egész világ ura, a háborúk végén megkímélte az ellenfele életét, (holott, ami még rosszabb volt, ellensége polgártársa volt). Önszántából adta vissza hatalmukat, és tisztségüket is tovább gyakorolhatták, ezért mikor elszólította az Úr, isteni dicsőségre méltóan távozott. Az ő parancsából és családjából emelkedett fel Augustus császár, akinek áldott korszak jutott osztályrészül, mert ugyanakkor született a szűztől Krisztus, akinek csillaga felragyogott az égbolton.” (saját ford.)

²⁹ LEWIS (2012: 141).

alak és helyes cselekedeteik eredményei – megistenülés és az áldott korszak, a *pax Romana*, amelyben Krisztus született. Ennek átadására a költő a jól megjegyezhető disztichonos formát és a cicerói beszédek idéző hármas tagolást alkalmazta. A továbbiakban a retorikai szerkezet sajátosságaira térek ki. Első *exemplum*a Caesar kegyelmét tárgyalja, akinek nevéhez olyan pozitív erkölcsi jelzők köthetők, mint *clemens*, *divus* vagy *pius*, ezen erényeknek köszönhetően úgy emlékeztek Caesarra a késő antikvitásban, hogy az „egész világ ura”, hatalmas ember, bölcs és józan gondolkodású, mindez jámbor jóindulat formájában mutatkozik meg, és ez isteni rangra emeli őt. Akire mindezek a jelzők illenek, Caesar nyomdokaiba lép. Dracontius a caesari propagandát tudatosan mondta fel a versében, amennyiben a vandál király is világbirodalmat alapított. A propaganda Caesar-portréja érzékelhető átfedést mutat a keresztény moralitással is, személye ennek értelmében a jó vezér archetípusa. Ezeket a régi római eszméket a szerző egyszerűen összhangba hozta a keresztény tanokkal, mivel azok a pogány antikvitásban és a keresztény kultúrkörben egyaránt fellelhetők.³⁰ Ez és több más példa is arra enged következtetni, hogy az antikvitás és a középkor közötti átmenet során nem is újjáéledésről beszélhetünk, hanem a múlt megőrzéséről és továbblétezéséről az új világban.³¹

Caesar és Augustus alakja, valamint jelzői mind a római, mind a keresztény kultúrkörben pozitív konnotációval rendelkeztek. A kegyesség általuk tükrözött képe a keresztények szimpátiáját is könnyen elnyerte.³² Caesar alapozta meg, majd Augustus építette fel a *principatust*, amely Diocletianus császárig változatlanul fennállt, és az akkor ismert világ nagy részét elfoglalta. Gunthamund is a Caesar és Augustus Rómájára emlékeztető egyeduralmi rendszer kialakítására törekedett. Caesar ke-

³⁰ A görög-római filozófiában helyesnek vélt értékekről Tertullianus az *Apologeticum*-ban értekezett. Szerinte azok a gondolatok, amelyeknek helyük van a keresztény tanításban, valójában nem pogány filozófusoktól származnak, hanem a zsidó-keresztény kinyilatkoztatásból, amellyel igazolni szándékozik hite felsőbbrendűségét: *Quis poetarum, quis sophistarum, qui non omnino de prophetarum fonte potaverit? Inde igitur philosophi sitim ingenii sui rigaverunt, ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis.* (Tert. *Apol.* 47).

³¹ FIELDING (2017: 117).

³² FIELDING (2017: 118–119).

gyelme kapcsán a nyomaték kedvéért közbeveti, hogy ő még annak is megbocsátott, aki annak ellenére fordult ellene, hogy saját polgártársa volt (*cuius et civis erat*, Drac. *Sat.* 176). Ezzel szemben Gunthamund úgy börtönözte be a költőt, hogy ő soha nem vétett ellene szánt szándékkal, ezért a kiszabott büntetés sem lehet igazságos, bár ez utóbbit *expressis verbis* nem mondja ki. Augustus és Caesar tettei további okok miatt is egymás mellé kívánnak: Augustus teljesítette Caesar egyeduralkodói tervét, és jutalma egy „áldott korszak” lett.

Nézzük meg közelebbről Dracontius Augustus-hivatkozását. Elöljáróban fontos megjegyezni, hogy Augustus alakjának megítélése már korántsem egyértelmű, Caesarnál sokkal összetettebb problémakör: a császárkultusz a zsidó-keresztény istenképzet ellentéte. A szembenállás abban gyökerezik, hogy a zsidók és a keresztények nem ismerték el a *principatus* rendszerének ideológiai alapját, a császárkultuszt: a monoteista vallás határozottan ellenezte a császár istenként való tiszteletét, ez vezetett a keresztényüldözésekhez is – ez önmagában nem csak Augustussal kapcsolatban kifogásolható. Augustus személyével kapcsolatban más erkölcsi probléma is felmerült: császári tevékenysége merően elmentmond annak az Augustus-képnek, amelyet az uralma vége felé alakított ki magáról.³³ Öregkorára ugyan már megfontoltan és irgalmasan gyakorolta a hatalmát, de ez mit sem változtat a felelősségén a „perusiai áldozatokért és proscriptiókért” – állította Seneca. Az imént idézett helyen Seneca a Perusia városának Kr. e. 40-es ostroma és bukása utáni emberáldozatokról keringő szóbeszédre célzott, amely szerint Octavianus a város bevétele után 300 lovagot és szenátort áldozott fel Divus Iulius oltárán. A római erkölcsi gondolkodás mélyen elítélte az emberáldozatot, ezért a szenátus a második pun háború után betiltotta. A rómaiak megtartották ezt a tilalmat a császárkorban is, emiatt egy valódi emberáldozat hatalmas felháborodást váltott volna ki, ami veszélybe sodorta volna Octavianus hatalmát. Ezért ez valószínűleg eltúlzott beszámoló, a politikai ellenfél vádja. Azonban a pletyka sokáig fennma-

³³ Egyes, akkor működő költők is kiemelték ezt a sajátosságot: *Idque facis, nec te quisquam moderatius umquam | inperii potuit frena tenere sui. | Tu ueniam parti superatae saepe dedisti, | non concessurus quam tibi uictor erat.* (Ov. *Tr.* 2, 42–45).

radt: Seneca, majd Cassius Dio a *Róma történetében*³⁴ tényként írtak a „perusiai vérontásról.” Erről a hagyományról Suetonius Augustus-életrajza is említést tesz:

Perusia capta in plurimos animadvertit, orare veniam, vel excusare se conantibus una voce occurrens „**moriendum esse**”. Scribunt quidam trecentos ex dediticiis utriusque ordinis ad aram Divo Iulio exstructam Idubus Martiis hostiarum more mactatos.³⁵

A vérontás annál súlyosabbá vált, mivel Octavianus szenátori és lovagrendi embereket mészároltatott le. A sors furcsa fintora, hogy ez a szörnyűség az irgalmasságról ismert nagybátyja oltárán történt, bármennyire is igyekezett propagandájában önmagát Caesarhoz hasonlítani, a rémtettét nem tudta semmissé tenni. Suetonius életrajza leírja azt is, hogy milyen magaviseletet tanúsított a legyőzött ellenséggel szemben, amely a *Satisfactio* tanításának alaptétele:

Nec successum victoriae moderatus est, sed [...] in splendidissimum quemque captivum non sine verborum contumelia saeviit, ut quidem uni suppliciter sepulturam precanti respondisse dicitur, „iam istam volucrum fore potestatem”, alios, patrem et filium pro vita rogantis sortiri vel micare iussisse, ut alterutri concederetur ac spectasse utrumque morientem [...].³⁶

A polgárháború során és uralkodása elején nem nagybátyja *clementia*-eszménye, hanem a Caesar-gyilkosokon való bosszúállás, az *ultio* vezé-

³⁴ *Hist. Rom.* 14.

³⁵ Suet. *Aug.* 15: „Perusia bevétele után sokakat halálra ítelt, és mindenkinek, aki kegyelemért könyörgött, vagy mentegetőzni próbált előtte, egy szóval közbevágva annyit felelt, hogy »meg kell halnotok«. Egyesek azt írják, hogy mindkét rendből háromszáz foglyot az isteni Iuliusnak szentelt oltáron áldozati állatok módjára lemészároltatott március idusán.” (saját ford.)

³⁶ Suet. *Aug.* 13: „A győzelem megélésében sem volt mérsékelt, hanem [...] az egyik előkelő fogollyal gyalázkodó szavakkal kegyetlenkedett, hogy az járja, az egyiküknek, aki könyörögve kérte, hogy temessék el, azt felelte, hogy »arra már a madaraknak lesz gondja«, másokat, egy apát és a fiát, akik az életükért könyörögtek, arra utasított, hogy sorsolják ki, kettejük közül kinek kegyelmezzen meg, majd végignézte mindkettőjük halálát [...]” (saját ford.)

relte Octavianus politikai tevékenységét. Előkelő származású foglyok ellen követett el súlyos bűnt, majd az egyiktől a mindenkit megillető végtisztességet is megtagadta. Később, időskorára, nagybátyjához hasonlóan rajta is úrrá lett a nyugalom, és a kegyes, megbocsátó uralkodó képében tetszelgett, és Caesar szellemi örökségéből már-már a modern diktatúrákra emlékeztető propagandát formált. A bosszúálló karaktere viszont így is mindvégig része maradt politikai hitvallásának: a philippi csata előtt megfogadta, hogy templomot építtet *Mars Ultornak*, a megtorlónak, ha az isten őt és Antoniust pártolja a csatában, és gondoskodik a Cassiusszal és Brutusszal szemben aratott győzelméről. Augustus később eleget tett fogadalmának és Kr. e. 2-ben megépíttette a szentélyt a *Forum Augustum*on, amely a megtorló győzelmét jelképezte. Augustus alakja mindazonáltal a császári örökség miatt fontos Dracontius bocsánatkérésben. A *Satisfactio* soraiból kitűnik, hogy mást emel ki Augustusról, mint Caesarral kapcsolatban, ebből arra következtetnek, hogy a szerző részletekbe menően ismerte a császár pályafutását. Emellett tanúskodik, hogy Augustus életművének nem csak a dicsőséges tetteit ismerte, amelyeket propagandagépezete – például a *Res Gestae Divi Augusti* – engedett róla tudni.³⁷ Caesarral kapcsolatban kiemeli, hogy még az őt eláruló polgártársának is megkegyelmezett (*pepercit [...] cuius et civis erat*), majd ezt a helyes utat követve isteni méltósággal távozott az élők sorából (*abit dignus honore dei*). A kor keresztény interpretációja szerint Caesar erkölcsös életet élt és üdvözült. A pogányok szerint nagysága és morális tartása révén ő maga vált istenné. Mindkét felfogásban közös, hogy valamiféle örök megdicsőült állapotba került. Az örök élet eszméje a pogány apoteózis és a keresztény eszkatológia közeli kapcsolatát mutatja. Caesar halálának üzenete Dracontiusnál, hogy az uralkodó kövesse Caesar példáját és bocsásson meg, ha valaki rosszat tesz neki.

³⁷ Tudatos hallgatás, nem ismeret hiánya. A költő korában számos írótól állt rendelkezésre forrás, – Suetonius, a *Historia Augusta*, Cassius Dio – amelyekből dolgozhatott és alkothatott értékítéletet. Tovább erősíti az észrevétel létjogosultságát, hogy Dracontius a *Gazdag ember szobráról* írt vitakölteményében Caesart a véres önkényúr szimbólumaként említi: *Diuitiae nimiae semper fecere tyrannos: | Hinc Marius hinc Sylla ferus hinc Cinna cruentus, | Inde fuit Caesar, dominatio prima senatus.* | *Drac. Rom.* 5, 205–207. Ez merőben ellentmond a *Satisfactio* Caesar-portájának. Látható, hogy a költő tudatos és precízen felépített retorikával érvelt.

Augustus *clementia*-eszményét azonban erősen beárnyékolják a fiatalkorában elkövetett kegyetlenségei, ezért Dracontius vele kapcsolatban mást hangsúlyoz. Elismeri, hogy Caesar hatalmának örököseként beteljesíti, amit elkezdett, bár az irgalmasságát már csak élete vége felé gyakorolta. Dracontius a *Divus* melléknevet nem használja vele kapcsolatban, hanem *Caesarként* hivatkozik rá. A legfontosabb eltérés azonban, hogy Augustus tetteiről hallgat, mert azokból egy hatalomittas, kegyetlen ember képe tárul az olvasó elé, akit elvakított a gög. Ezért összességében Augustus érdeme a *principatus* megalapítása, amely biztosította a nyugodt, virágzó életet az embereknek, az ő nevéhez fűződnek pozitív intézkedések, mint az évtizedes polgárháború utáni konszolidáció (*meruit tempus habere pium*, Drac. Sat. 179), Róma világbirodalomná tétele és a *Pax Romana* – ilyen konszolidált állapotra törekedtek a vandálok is. Ebben az időben született Jézus is mint ennek az állandó békének az eredménye (*namque eodem tempore est natus de virgine Christus*, Drac. Sat. 181).

A *Satisfactio* imént idézett sorai teljesen más témával is foglalkoznak: a császárkultusszal és a Iulius–Claudius-dinasztia megalakulásával.

A Caesar-merénylet után látott üstökös leírása a pogány apoteózis allegorizált újragondolása: ez a problémakör, a két vallás szimbóluma kapcsolatba hozható egymással. A Kr. e. 44-ben feltűnő csillag valójában nem Caesarnak a római *pantheon* részévé válását jelképezte, hanem az eljövendő megváltót. Az összekötő elem itt az üstökös, amelyet betlehemi csillagként és pogány istenné válásként is fel lehet fogni. Mint már utaltam rá, Caesar emberi nagysága révén vált római istenné. A monoteista interpretáció nem emberi értékeit vitatja el tőle, mert egyetért velük, hanem az apoteózist értékeli újra: Caesar nem istenné vált, hanem Istennéhez hasonlatos méltóságban részesült (*dignus honore dei*). Az égi jelenség ebben a formában nem lehetett Caesar égbe emelkedése, hanem csak az *Újszövetség*ből ismert betlehemi csillag. Az interpretáció az olvasó szándékától függ, és annyi helytálló értelmezés lehetséges, amennyi kultúra és ember.³⁸ Az új értelmezés egyben identitásképzés: a történelmi személyek példázatai által a szerző megfogalmazza identitását. A pogány világból a fentebb tárgyalt két autokratát, a keresztény világból

³⁸ FIELDING (2017: 118–119).

pedig Jézust említi. Ha csak Jézust említené ebben a kontextusban, és minden más maradna ugyanígy, egészen más jelentést kapnánk. Caesar-ról a korban köztudott volt, hogy halála után az istenek között kapott helyet. A következő pár sor rámutat arra, hogy Dracontius nem Caesar-nak tulajdonítja az égen felvillanó üstökös, hanem a Messiás születésének természeti előjeleként értelmezi. Ezáltal kapcsolatot teremt a pogány hagyománnyal, mert a római hitvilágból merített, de meg is változtatja azt: a keresztény világnézet szerint ember nem válhat istenné. Caesar halála bő négy évtizeddel előzte meg Krisztus születését, így Dracontius számára ez kézenfekvő értelmezésnek tűnhetett. Nem számít, hogy klasszikus példákat hoz, és az antik retorika eszközeit alkalmazza, a *Bibliából* nemcsak merít, hanem azt tartja identitása középpontjának.³⁹

Augustus és Caesar alakjának recepciója kapcsán felmerül a kérdés, hogy miképp vélekedhetett a késő antik ember a régmúltról. Ez attól függött, hogy pogány vagy keresztény volt. Az utóbbi problematikusabb, mivel két vallás találkozásáról beszélünk. Lehet, hogy egyes megnyilvánulásaik az elődeik iránti elismerésről tanúskodnak, ezért nyitottak feléjük, de ez mit sem változtat azon, hogy kultúrfölényre törekednek. Jó példa erre a *Satisfactio* didaktikus programja. Az elégiában, mint láthattuk, előtérben van Caesar irgalma és Augustus konszolidált Rómája. Természetesen a két interpretáció merőben eltért egymástól, a pogány római kultúra bizonyos alakjaitól és értékeiből a megosztott társadalom mindkét pártja mégis méltán tanulhatott. A 3. század válságától kezdve egészen a birodalom bukásáig az a gondolat határozta meg a római életet, hogy az állam már túl van a fénykorán, ezért a kora császárkor nagy alakjait az addiginál is nagyobb dicsőségben részesítették: elért eredményeiket tematizálták az irodalomban, a politikában pedig követni próbálták. Amikor a birodalom két részre szakadt, és a rómaiak felismerték, hogy a bukás már belátható közelségbe került, Traianus és Augustus császár számított ideális uralkodónak. Ekkortól kezdve vált hagyománnyá a kifejezés is az új császárok eskütételekor a szenátusban: *(sis) Felicior Augusto, melior Traiano!* vagyis az új császár Augustusnál szerencsésebb, Traianusnál jósaogabb legyen. A kései *principatus* és a

³⁹ LEWIS (2012: 134).

dominatus idején a régi dicsőség visszaállítása érdekében a császárok érdemeinek elérését, felülmúlását tűzték ki célul. Caesartól Claudiusig a szenátus istenné nyilvánította a császárokat, emiatt a köztudatban a késő császárkorig pozitív kép maradt fenn róluk.

Összességében kiemelendő, hogy a késő antikvitásban a korai *principatus* császáraitól vallási hovatartozástól függetlenül pozitívan vélekedtek, még akkor is, ha ideológiájukkal nem értettek egyet. Hasonló összképet mutat az irodalmi kultúrához való hozzáállás. A 3. század válsága a kultúra területén is megmutatkozott, és a pogány irodalom válságát, továbbá a keresztény irodalom fejlődését hozta magával. Az akkor regnáló császárok, köztük Septimius Severus, majd jóval később Diocletianus megállapították, hogy a birodalom egységének visszaállítása és felemelkedése szempontjából a kultúra ápolása is legalább annyira fontos, mint a hatalomgyakorlás. Így vált a korszellem sajátosságává az aranykori császárok utánzása és az akkori irodalom másolása. A költők és az írók számára a 3–4. századtól kezdve minden addiginál fontosabbá váltak az aranykori esztétikai elvek.⁴⁰ Az eszményített szerzők közt keresztény írók is voltak, amennyiben sikeresen követték a klasszikus irodalmi mintákat. Dracontius maga is ezt az archaizáló elvet követte: a *Satisfactio*-ban feltűnnek Ovidius elégiáinak formai jegyei, Vergilius epikus szóhasználata és a szónoklattan érvelési technikái. Ennek ellenére nem viszonyult kritikátlanul a pogány szerzőkhöz: tudatosan bánt a forrásokkal, műfaj és stilisztikai sajátosságok alapján merített a régi szerzőktől. A királyához és Istenéhez intézett bocsánatkérés megírásához a disztichonos formát találta a legalkalmasabbnak, ebben a műfajban Ovidius száműzetés alatt írt versei voltak az etalon. A megbocsátáshoz szükséges helytálló formát Cicero beszédei szolgáltatták. Az uralkodójához intézte szavait, ezért patetikus hangnemben fogalmazott, amellyel tanított: erre megfelelt az epika és a tanköltészet,⁴¹ ezért királyát tankölteményekhez hasonló didaktikus programban világosította fel.⁴²

⁴⁰ ADAMIK (2009: 662–663).

⁴¹ LEWIS (2012: 33–40).

⁴² A mintául szolgáló írók, költők és történelmi alakok a középkori keresztény teológiában kitüntetett szerepet foglalnak el. A középkorban Dante az *Isteni Színjátékban* „erényes pogánynak” nevezi őket. A fogalmat az antikvitás olyan íróira, államférfiaira, filozófusaira használták, akik pogányok voltak egész életükben, mégis erkölcsösen éltek és

Források

J. P. MIGNE, *Patrologia Latina*. 1841–1855, MPL060.

Szent István Társulat (ford.), *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Budapest, 1973.

Felhasznált irodalom

- ADAMIK 2009 ADAMIK T., *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Pozsony, 2009.
- BOSHOF 2017 L. A. BOSHOF, *The Mythological Epics Of Dracontius In Their Socio-Political Context*, Oxford, 2017.
- FIELDING 2017 I. FIELDING, *The Poet and the Vandal Prince: Ovidian Rhetoric and Dracontius' Satisfactio*, in: I. Felding, *Transformations of Ovid in Late Antiquity*, Cambridge, 2017, 101–127.
- FILOSINI 2014 S. FILOSINI, *The Satisfactio: Strategies of Argumentation and Literary Models. The Role of Ovid*, in: F. A. Consolino – C. Lo Cicero, *Studi e Testi Tardoantichi: Profane and Christian Culture in Late Antiquity*, Turnhout, 2014, 327–357.
- LANGLANDS 2018 R. LANGLANDS, *Exemplary Ethics in Ancient Rome*, Cambridge, 2018.
- NIKOLSKY 2017 I. NIKOLSKY, *The Poet Dracontius and his Satisfactio: Latin Poetry as an Instrument of Political Propaganda in the Vandal Kingdom*, *Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica*, 14 (2017), 37–44.
- POLLMANN 2017 K. POLLMANN, *The Baptized Muse*, Oxford, 2017.
- REID 1987 P. V. REID, *Reading in Western Religious Thought*, New York, 1987.
- TIZZONI 2012 M. L. TIZZONI, *The Poems of Dracontius in Their Vandalic and Visigothic Context*, Leeds, 2012.
- WARNER 2012 J. WARNER, *Human Sacrifice at Perusia*, kézirat, The George Washington University, 2012.
https://research-bulletin.chs.harvard.edu/wp-content/uploads/2012/04/SURS.Warner.paper_1.pdf, 2025. 10. 05.

Literary Culture in Late Antiquity: Introductory Study for Dracontius' *Satisfactio* (Reconciliation)

This paper examines the cultural connection between Graeco-Roman antiquity and early Christianity through the works of the late fifth-century poet Blossius Aemilius

nem ítéltettek örök kárhozatra. Tetteik és személyiségük közel azonos, vagy rokon a keresztény etikával. Gondolhatunk itt Caesar *clementia*-eszményére, Vergiliusra, akit már-már istenként tiszteltek, továbbá Traianus császárra, Ciceróra vagy Ovidiusra. Ők jelentősen hatottak a kialakulóban lévő keresztény irodalomra és hozzájárultak a pogány antikvitás pozitívabb megítéléséhez az utókorban. A *Satisfactio*ban ugyanez történik.

Dracontius. Living under the Vandal Kingdom, Dracontius synthesized classical literary paradigms and Christian moral thought. His poem Satisfactio reveals how the exemplary Roman maxims of clementia, pietas, and divine justice were reinterpreted within a Christian ethical framework. By aligning great figures from the pagan past – such as Caesar and Augustus – with biblical exempla, Dracontius emphasized a shared moral vocabulary between pagan and Christian traditions. His poetry demonstrates that the rise of the Christian world order was not a cultural rupture but a complex process of cultural reception, suggesting that Graeco-Roman ethics could be integrated into biblical teaching. The article argues that Dracontius's fusion of classical rhetoric and Christian piety reveals a broader continuity in moral philosophy during the transformation of the Roman world.

Keywords: clemency, piety, Gunthamund, Dracontius, continuity, Vandals, paganism, Christianity

DARVAS MÁTYÁS – FEHÉR BENCE – TÓTH ANNA JUDIT

Attila élete és utóélete – a rejtélyes Coelius Calanus és még ismeretlenebb másolói szerint

A szerzők a kiadás- és kutatástörténet rövid áttekintésével indokolják meg, hogy a titokzatos Dalmata melléknévvel titulált Juvencius Coelius Calanus Attila-életrajzának kritikai kiadása nemcsak hiánypótló és időszerű, hanem a kéziratok kollációja olyan szempontokra is fényt vethet, amelyek alapos vizsgálata eddig (talán Horváth Jánosnak a kezdeti recepciót illető, megsemmisítő kritikája miatt is) elmaradt. Az elérhető kéziratok felkutatása és lajstromba vétele után három szempontból végzett kutatások előzetes ismertetése következik; ezek: kollációjuk terve, eddig mellőzött módszeres paleográfiai vizsgálatuk, végül pedig a (részben már korábban is ismert) belső érvek közelebbi szemrevételezése. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a fenti, az eddigi vizsgálatok komplexitását meghaladó vizsgálat a Calanus-féle Attila életrajznak nemcsak eredeti szövegéhez, hanem keletkezési idejéhez is közelebb vihet.

Kulcsszavak: Attila, Calanus, kézirati hagyomány, paleográfia

A Vita Attilae és kiadásai

A Juvencius Coelius Calanus Dalmata néven ismert középkori szerző Attila-életrajza a köztudatból teljesen hiányzik, de a tudományos kutatás is – néhány tiszteletreméltó kivétellel – negligálja. Számunkra sem a szakmai előzményeken keresztül vezetett az út Calanus megismeréséig: 2022-ben a Magyarországi Intézet akkori főigazgatója, Horváth-Lugossy Gábor hívta fel a figyelmünket a műre mint egyetlenre, amely megadja Attila király születésének és halálának pontos dátumát. Ez az állítás igaz, a mű végén egy minden bizonnyal szimbolikus életkor-számítás történik („számos történetíróra” hivatkozva, de ezek sehogyan sem azonosíthatók), az egész opus jelentőségét tekintve azonban teljesen mellékes. Ha mégis van hatása, akkor az inkább negatív: mint szimbolikus, forrásadatolatlan és hihetetlen számítás, erősíthette azt a képet,

hogy Calanus életműve elhanyagolható, mert történeti forrásként nem vehető számba.

A valóságban még ez sem mondható ki: míg a szerző számos esetben egyértelműen, és nem kevésszer hivatkozva is követi Jordanest és néhány más késő ókori szerzőt, vannak olyan passzusai, amelyeknek forrásai nem evidensek, s bár ezek nagy részénél világos, hogy a középkori, elsősorban itáliai Attila-mondavilágra mennek vissza, mégis egyedi vizsgálatot igényel, hogy vannak-e köztük olyanok, amelyek ma már számunkra elérhetetlen ókori források morzsáit őrizhették meg. Azonban ettől függetlenül a mű művelődéstörténetileg is érdekes két okból: egyrészt kifejezetten sok kéziratból ismert, amelyek nagy része a 15. századból való, így, legalábbis abban az időben, a szerző jelentős népszerűségét mutatja, másrészt szemlélete sokban eltér a tipikus késő középkori (ál)történeti irodalomtól: az antik források látható tisztelete, a hun király objektív megítélésének igénye egyfajta „modernitást” kölcsönöz neki, ami különös kontrasztot alkot veretesen középkori nyelvezetével.

Mindezek után különös lehet, hogy Calanus Attilájának a mai napig nem született kritikai kiadása. Négy kiadása is ismert, de mindegyik nagyon szűk körű kézirati hagyományra alapoz, és még azt sem különösebben elemzi filológiai módszerekkel. Az *editio princeps* 1502-ben Velencében jelent meg, Hieronymus Squarzafricanus¹ latin Plutarchos-kiadásának² egyfajta függelékeként (két másik kiegészítés, Nagy Károly Donatus Accioliustól³ és Socrates Leonardus Aretinustól⁴ származó életrajza között). Squarzafricanus egy árva szót nem ejt arról, milyen forrásra alapozta kiadását, pusztán találgatás, hogy a velencei kiadás miatt egy észak-itáliai kéziratot gyaníthatunk mögötte.

¹ Girolamo Squarzafico (1471–1503) életrajzíró, számos antik mű kiadója.

² *Plutarchi Vitae: nuper quae diligentissime recognitae: quibus tres illustrium virorum Vitae aditae fuerunt: et in fine voluminis apositae*, Venetiis, 1502, II, CXLIIIv–CXLVIr.

³ Donato Acciaiuoli (1428–1478). Az életrajz 1462-ben készült: MARGOLIS (2014: 241).

⁴ Leonardo Bruni (1370 k.–1444). E művet úgy tartják számon, mint Xenophón *Apológia*jának első ismert latin fordítását (feltehetőleg 1407-ben készült); viszonylag friss modern kiadása (DE KEYSER: [2006]) 15 kézirat alapján készült, Squarzafricanus szövege azonban nyilvánvalóan egy gyengébb kéziratra alapoz, meglehetősen sok értelemzavaró szókihagyással és szótévesztéssel.

A következő kiadás Henricus Canisius *Promptuarium Ecclesiasticum*ának 2. kötetében jelent meg 1604-ben.⁵ Címfelírása szerint *IVVENCII, COELII, CALANI, Dalmatæ historia de Attila Hunnorum Rege incipit feliciter. Ex Cod. Manuscripto Monasterij Rebdörffensis*. Ez a kiadás tehát egyetlen kézirat átiratán alapul – néhány esetben margójegyzetben emendálva –, de legalább tudjuk, az melyik.⁶ Illetve nem teljesen tudjuk, mert Canisius nem teljesen mond igazat: ámbár jelentős részben valóban megegyezik a szöveg a rebdörffi/eichstättivel, néhány esetben pedig humanista helyesírás szerint normalizálja, van egy-két karakterisztikus eltérés is, amelyek egy meg nem nevezett forrásszövegre utalnak – ez utóbbi valószínűleg az *editio princeps* volt.⁷

A harmadik kiadásnak már komoly magyar tudománytörténeti jelentősége is van, azt ugyanis Bél Mátyás készítette.⁸ Azonban érdemi szövegkritikai előrelépést ez sem jelenthetett, mivel csak az eddigi anyagra tudott támaszkodni: a két megjelent kiadásra és a rebdorfi kéziratra, pontosabban annak egy ἀπόγραφον-jára, amit kézhez kapott.⁹ Tudomása volt¹⁰ ezenkívül a Peiresc-féle kézirat¹¹ és a Bibliotheca Ambrosiana kézírata¹² létéről, de azokat sajnos nem láthatta. Összességében, bár szabályos *apparatus criticus*t csatol kiadásához, az sok indokolatlan módosítás következtében mégis gyengébb még az előző kettőnél is,

⁵ Henrici Canisii Noviomagi J.C., *Sacrorum Canonum in Academia Ingolstadiensi Professoris Primarii Promptuarium ecclesiasticum in quo quinquaginta quinque auctores nunquam antea editi continentur*, Andreas Angermarius, Ingolstadii, 1608, 5–15.

⁶ A rebdorfi kézirat ma az eichstätti egyetemi könyvtárban van (UEI Cod. st. 746), a 19. századi jelzetek szerint a szemináriumi könyvtár 345. kézírata, ld. BALLAGI (1892b: 231), No. 7, KULCSÁR (2003: 103), No. 2.

⁷ Pl. Eichstätt: *mandluchus, quacunque, burgondiam* – Canisius: *Madluchus, quocunque, Burgundiam*.

⁸ BELIUS (1735: I, 89–158).

⁹ BELIUS (1735: praefatio [1–3]).

¹⁰ Pius Nicolaus Garellius, in: BELIUS [1735:)(2r,)(2v].

¹¹ Ezt BALLAGI (1892b: 230), No. 3. mint fellelhetetlent jegyzi *Velenczében* (?) megjegyzéssel. Mivel Peiresc 1605-ben ott megvásárolta és hazavitte (GASSENDUS [1655: 50]), ez a helymeghatározás bizonyosan hibás. A Peiresc-kéziratok rendkívül kalandos sorsa folytán külön tanulmányt igényelne a pontos azonosítás, de a kézirat jelentős valószínűséggel azonos lehet a Paris, Bibliothèque National Latin 9681. kódexszel.

¹² Milano, Veneranda Biblioteca Ambrosiana, F 131 sup.

aminek valószínűleg az ἀπόγραφον tökéletlensége lehetett inkább az oka, mint hogy kényszeresen emendálni próbálta volna az anyagot.

A negyedik kiadás egyáltalán nem Calanus nevén fut. Ennek az az oka, hogy Kazinczy Ferenc 1806-ban Ausztriában vett egy kéziratot, amely Attila életrajzát tartalmazta, s Leonardus Aretinus nevét tüntette fel szerzőként; majd a kéziratot a sárospataki kollégiumi könyvtárnak engedte át.¹³ Erről részben Kazinczy, részben mások által a 19. században több átirat keletkezett, amelyeket ma az OSZK és az MTA Kézírtára őriz.¹⁴ A mű azonban nem más, mint a Calanus-féle *Vita*, de úgy látszik, akik kézbe vették, Bél Mátyást nem sokat forgatták, mert a 19. század végéig nem sikerült azonosítani. Így Toldy Ferenc 1862-ban Aretinus neve alatt adta ki, természetesen ismét csak egyetlen kézirat (vagy inkább annak átiratai) alapján.¹⁵

A Calanus-recepció története és kritikája

A hazai Calanus-recepcióban, ahogyan Bél Mátyás jelöli ki a kezdőpontot, úgy zárja le a vizsgálatokat ifj. Horváth János doktori disszertációja. Már a 19. században is megfigyelhető, hogy a Bél téziseit elfogadók mellett¹⁶ kritikusabb hangok is jelen vannak,¹⁷ Horváth megsemmisítő kritikája azonban gyakorlatilag hivatkozhatatlanná teszi Calanust és a tudományos vitáknak még a perifériájáról is számúzi. Éppen ezért érdemes kritikus szemmel megvizsgálni Horváth érvelését is. Disszertációjának fő célja Bél cáfolata volt, tehát annak bizonyítása, hogy a *Vita* nem lehet egy 12–13. század fordulóján élt magyarországi szerző műve, hanem 15. századi közép-italiai humanista tákolmány. Érvei valóban erő-

¹³ Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, Kt. 3/1.

¹⁴ OSZK Oct.Lat. 64. (1807, Kazinczy keze írása), OSZK Oct.Lat. 65. (1808), MTAK, Tört. 4r 22. (I. 2.) A BALLAGI (1892b: 233), No. 16. alatt idézett Tört. 4r 30. kézirat nem a *Vita Attilae*, csak Toldy Ferenc jegyzete, amelyben bennfoglaltatik a mű kétoldalas kijegyzetelése (18r–18v), BALLAGI feltehetőleg összetévesztette a két iratot. A BALLAGI (1892b: 232), No. 15. alatt az MNM-ben (ez tehát ma az OSZK lenne) említett kézirat minden valószínűség szerint sohasem létezett.

¹⁵ TOLDY (1862: 2–15). A szinte elérhetetlen műnek van egy modern reprintje: ÉRSZEGI (1986).

¹⁶ Vö. HORVÁTH (1941: 5; 8–9), TÓTH (2025: 68–69).

¹⁷ PAULER (1899: II, 484) és korábban MARCZALI (1890: 51).

sek, amíg annak bizonyításáról van szó, hogy nem egy Anonymusszal kortárs magyarországi szöveget olvasunk. Azonban ezek az érvek korántsem elégségesek annak igazolására, hogy a szöveg 1452 után keletkezett.¹⁸

Az első kérdés, hogy Horváth milyen anyag alapján dolgozott. Calanust minden esetben Bél Mátyás kiadása alapján idézi, egy megjegyzése alapján világos, hogy az első kiadás is megfordult a kezében.¹⁹ Több alkalommal hivatkozik általánosságban a „kéziratok” tartalmára. Ezek közül bizonyosan ismerte a Sárospatakon őrzött, és Leonardus Aretinust egyedüli szerzőként megnevező kéziratot, illetve ennek a Kazinczy által készített, és ma az OSZK-ban őrzött másolatait.²⁰ Ismerte Toldy Ferenc MTA-ban őrzött jegyzeteit is (bár mintha itt is vélelmezne egy nem létező kéziratot).²¹ Állítása szerint kapott egy fotómásolatot az Ambrosiana példányából, de semmi jele, hogy átolvasta volna a szöveget.²² Annak sincs jele, hogy alaposabban összevetette volna a szövegváltozatokat, így pl. megjegyzi, hogy az Aretinus nevén futó sárospataki másolatok tartalmazzak egy plusz mondatot²³ – azonban ezt az összes kézirat tartalmazza, kizárólag Bél szövegkiadásából maradt ki. A többi esetben, amikor a kéziratok tartalmára, korára hivatkozik, világosnak látszik, hogy valójában Ballagi Attila-bibliográfiájának adataira támaszkodik, így jár el például akkor is, amikor Calanus nevének a kéziratokban olvasható változatait veszi számba.²⁴ Sőt, mint később látni fogjuk, a források megállapításánál is támaszkodik Bél kiadásának apparátusára. Alapvetően Bél szövegváltozatát kezeli etalonként, érvelésében nem kapnak szerepet a szövegváltozatok összevetései, csupán egy, kizárólag

¹⁸ HORVÁTH (1941: 80).

¹⁹ HORVÁTH (1941: 1). Azonban ezt és a birtokában levő kézirati változatokat sem használja következetesen.

²⁰ HORVÁTH (1941: 26–27).

²¹ HORVÁTH (1941: 71).

²² HORVÁTH (1941: 77). Nincs nyoma, hogy a szerző nevének megállapításán túl használta volna.

²³ HORVÁTH (1941: 76).

²⁴ HORVÁTH (1941: 27). Egyébként HORVÁTH állításával ellentétben a háromelemű név Calanus tagja egyetlen kéziratban sem marad el, ahol egyáltalán megnevezik ezt a szerzőt.

Calanusnál előforduló személynév esetében ad meg zárójelben egy másik névalakot, de ennek forrása is Bél *Apparatusa*, pontosabban Nicolaus Garelliusnak az ott publikált levele,²⁵ amelyre Horváth számos más kérdésben is erősen támaszkodott.

Horváth egy szokatlanul szűk időintervallumot állapított meg a szöveg keletkezésére, amelyből nagyjából semmi sem tartható.²⁶ A *terminus ante quem* nála a londoni ms. 1469-es évbejegyzése,²⁷ azonban a Vat.Lat.5363 84r lapon 1455-ös dátum áll.²⁸ Az 1452-es *post quem* még enélkül is problematikus lenne, mert semmi másra nem alapul, mint hogy Blondus 1452-ben befejezett történeti munkája, a *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades* nem ismeri Calanust. Azonban az, hogy Blondus nem idézi Calanus munkáját, aligha bizonyíték amellett, hogy az még nem is létezett.²⁹

Stilisztikai alapú datálásaira jellemző, hogy miután kijelenti, az adott jelenség, információ a középkortól a humanizmusig ismert volt, végül pusztán intuíció alapján kategorikusan 15. századi keltezéssel számol. Így például a szöveg nyelvét vizsgálva elismeri, hogy nyelvtanában klasszikus és középkorias stíluselemek keverednek,³⁰ a középkori eredet ellen döntő érve a barbarizmusok teljes hiánya, ami a 15. századnál nem

²⁵ HORVÁTH (1941: 59): Araicus/Artuicus.

²⁶ HORVÁTH (1941: 80).

²⁷ Erről már BALLAGI tud, és NÉMÄTI Londonból fotómásolatot is szerez róla, ld. NÉMÄTI (1911: 26–27).

²⁸ A kódexben a *Vita Attilae* előtt egy Petrarca-életrajz olvasható, valamint Pier Paolo Vergerio *Historia principum Carrariensium*ja, ezt zárja az írnok aláírása, majd ugyanazon a lapon, ugyanaz a kéz elkezd a *Vita Attilae* szövegét. Vö. *I codici petrarcheschi della Biblioteca Vaticana*, Tip. Poliglotta Vaticana, Roma, 1908, 167.

²⁹ Egyébként HORVÁTH zavarba ejtően sok helyen érvel *argumentum ex silentio* alapján. (pl. HORVÁTH [1941: 30]): Jordanes és a haliurunnák kapcsán mondja, hogy Calanus „még említésre sem méltatja e nagyon is közhellyé vált történelmi fikciót, hanem mindjárt a tudomány objektív köntösében jelenik meg” – de közben nem bizonyítja, hogy Calanus bizonyosan ismerte ezt a szöveget egy teljes és eredeti Jordanesből. HORVÁTH (1941: 69) később maga hoz példát rá, hogy a 15. századi Itáliában mekkora esemény volt Jordanes-kódexet találni.

³⁰ HORVÁTH (1941: 32–34). Más helyen is akadnak hasonlóan bizonytalan, szubjektíven értelmezett datálások, pl. HORVÁTH (1941: 79): a kutyafejű Attila a 15. század végi divat, de hozzáteszi, hogy azért már a 13. században Malespiniénél is megtalálható.

korábbi humanista szerzőt feltételezne³¹ – ami erős érv lehetne egy magyarországi proveniencia esetén, de Itáliában már kevésbé (Boccaccio 1375-ben halt meg, Petrarca 1374-ben!).

Horváth másik érve, hogy Calanus a humanista történetíróhoz illően tudja, hogy kiket „illik” idézni egy Attiláról szóló műben.³² Nem világos, hogy ezt a megnevezett vagy a ténylegesen felhasznált forrásokra érti, de valójában mindkét csoportra igaz, hogy egy középkori szerző is használhatta és idézhette volna. Ez a helyzet Jordanesszel csakúgy, mint Sigebertus Gemblacensisszel, akit maga Horváth azonosít a Subthar névalak forrásaként.³³ Ugyanakkor nem ismeri fel Calanus bevezetőjében Isidorus szövegét³⁴ – egy újabb tipikusan középkori tekintélyt – s úgy véli, a részlet közvetlenül Jeromos leveléből származik,³⁵ majd megjegyzi: „Középkori író nem mondott volna le arról a dicsőségről, hogy szülőföldje nagy szülöttjét kegyelettel megemlítsse. Ez ellentétben áll a középkor eleven localpatriotismusával.”³⁶ Ez az érv akkor is súlytalan volna, ha tényleg Jeromost idézné, mert nem a szerző százada, hanem magyar volta motiválhatná Jeromos méltatására. Csak hát a forrás nyilvánvalóan nem Jeromos volt. Horváth tévedése azért is vaskos hiba, mert valószínűleg forrása éppen a Bél-féle szövegkiadás jegyzetanyaga,³⁷ és már Némäti Kálmán tisztázta, hogy a szöveg semmit nem tartalmaz Jeromosból, ami ne lenne meg Isidorusnál.³⁸ Így a humanista jellegű forráshasználatnak nem nagyon marad más bizonyítéka a szövegben, mint Priskos rendszeres idézgetése.

³¹ HORVÁTH (1941: 33).

³² HORVÁTH (1941: 62) és máshol is – elég nehéz végigkövetni a tanulmányban, hogy valójában miért gondolja, hogy Calanus forráshasználata nem középkorias.

³³ HORVÁTH (1941: 44).

³⁴ Ezt már KARDOS Tibor is felrótta HORVÁTHnak recenziójában (1942: 359). *Isid. Hisp. 9, 2, 6, 6. (PL 82.334): Ugnos antea Hunnos vocatos (vocamus), postremo a rege suo Avaros appellatos (Abares, dicunt), qui prius in ultima Maeotide inter glaciale Tanaim et Massagetarum immanes populos habitaverunt. Deinde pernecibus equis Caucasi rupibus, ubi feras gentes Alexandri claustra cohibent, eruperunt, et orientem viginti annis tenuerunt captivum, et ab Aegyptiis atque Aethiopibus annum vectigal exegerunt.*

³⁵ HORVÁTH (1941: 41): *Jer. Ep. 67. PL 22. col. 695.*

³⁶ HORVÁTH (1941: 43).

³⁷ Bél szövegkiadásában az 1§ e. jegyzet.

³⁸ NÉMÄTI (1911: 28).

A Priskos-kérdést érdemes alaposabban megvizsgálni. A 20. századi Calanus-kutatás szempontjából nagy fontosságú volt Moravcsik Gyula észrevétele, t.i. hogy bár a fő forrás Jordanes, Calanus olyan helyeken is hivatkozik Priskosra, ahol Jordanes nem.³⁹ Így vetődik fel a kérdés: ismerhette-e Calanus közvetlenül is Priskos szövegét, sőt esetleg ismerte-e egy a mainál teljesebb formában. Horváth válasza kategorikus nem.⁴⁰ Az általa vizsgált helyek közül ez legalább egy esetben joggal megkérdőjelezhető. Attilának a Jordanes 35. caputból átvett jellemzését Calanus a következőkkel egészíti ki: *Sin autem fidem irritam aliquis ei fecisset, nunquam ei parcere volens: detestabatur enim ut immanes belluas, qui vel patriam vel se superantem lusione quadam decipere satagebant.* Horváth elismeri,⁴¹ hogy ez tartalmilag nagyon is priskosi adatnak tűnik, hiszen ő írja le, hogy milyen szavakkal támad Attila Vigilasra, nevezi állatnak, aki igencsak csodálkozik a korábban vele barátságos király hangulatváltásán,⁴² mivel nem tudja, hogy az Attila elleni merényletkísérletük terve lelepleződött. A szöveg priskosi eredetét Horváth mégis elveti, arra hivatkozva, hogy „Nem lehetetlen, hogy ezt a [Jordanesnél] váratlanul abbamaradt mondatot egyéni emberismerete alapján egészítette ki Calanus.” Ez aligha áll az *immanes belluas* kifejezésre, az állathoz való hasonlítás semmi esetre sem a hitszegés szokványos metaforakészletéhez tartozik, ami csak úgy eszébe jut az embernek. Emellett Horváth azzal érvel, hogy a motívum a reneszánsz fejedelemtükör közhelye is lehetett, hiszen valami hasonlót ír Bonfini Mátyásról is⁴³ – hasonlót, de nem

³⁹ MORAVCSIK (1926: 197–198, 7. jz). MORAVCSIK érdeklődését nemcsak az keltette fel, hogy Calanus helyesen tartja Budát Attila bátyjának, hanem az, hogy Calanus a gólyacsoda leírásánál Jordanesszel ellentétben hivatkozik Priskosra, és a vonatkozó szövegrészt MORAVCSIK priskosi eredetűnek tartotta, s így felmerült benne a lehetőség, hogy Calanus egy teljesebb Priskos-szöveg anyagához fért hozzá valamilyen úton.

⁴⁰ Érve (HORVÁTH [1941: 69]): ha a kiváló Blondus és Giustiniani nem ismerte Priskost közvetlenül, akkor Calanus biztosan nem.

⁴¹ HORVÁTH (1941: 48).

⁴² Priskos (BLOCKLEY [1983: 254–256]) θηρίον ἀναιδές-nek nevezi, míg korábban ἡπιος τε καὶ πρᾶος volt vele szemben.

⁴³ HORVÁTH (1941: 48). Bonfini *Rer. Ung. dec.*, 4, 1, 8: *numquam ab amico, quem in primo crimine deprehensum habuerit, poenas exegit, sed in iterum errantem severius animadvertit.*

ugyanazt, ráadásul éppen ő maga jelenti ki, bár valószínűleg tévesen, hogy Bonfini felhasználta Calanus művét.⁴⁴

Ezért igenis alaposabb vizsgálatra lenne érdemes, hogy Calanus nem ismerhette-e mégis Priskost, legalább abban a formában, ahogyan mi ma ismerjük. A priskosi töredékek az *Excerpta Constantinianán* belül a *De legationibus* részeként maradtak fenn egy unikális kódexben, amely Juan Paez de Castro (†1570) révén került az Escorial könyvtárába, ahol 1671-ben egy tűzesetben megsemmisült, szerencsére csak azután, hogy több másolat készült róla.⁴⁵ Az *Excerpta* csak az Ibériai-félszigetre kerülés után került be a tudományos vérkeringésbe, eredete nem ismert teljes bizonyossággal. A vélhetőleg 10–12. századi⁴⁶ pergamenkódexet egy 1556-os levélváltásban messinai kódexként emlegetik, és nagyon valószínű, hogy Paez több más kódexszel együtt a messinai San Salvatore de Lingua Phari kolostorban szerezte,⁴⁷ amely egykor görög rítusú szerzeteseknek adott otthont, és scriptoriumában számos görög kódex készült.⁴⁸ Az eredeti őrzési hely tehát Itália lehetett. Emellett nem tudhatjuk, hogy más, azóta elveszett példány nem került-e Itáliába, akár a IV. kereszties hadjárat, akár más esemény kapcsán, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy az Escorialba került kódexet eredetileg hol és miről másolták. Azaz valójában egyáltalán nem zárható ki, hogy már a 16. század előtt autentikus Priskos-adatok tűnjenek fel itáliai szerzőknél, bár erre inkább Szicíliát megjárt szerzőknél számíthatunk.⁴⁹

⁴⁴ HORVÁTH (1941: 80). KULCSÁR Péter ezt valószínűtlennek tartja, ld. KULCSÁR (1963: 48).

⁴⁵ CAROLLA (2008: IX), GRAUX (1880: 93–95), OCHOA (1990: 70).

⁴⁶ GRAUX (1880: 93).

⁴⁷ OCHOA (1990: 70): Juan Paez kódexeinek többségét ebben a kolostorban vásárolta. DE ANDRÉS (1968: 43) egyértelműen állítja, hogy Paez a messinai San Salvator monostorból szerezte a kódexet, Paez egy levele alapján. Vö. még MANZANO (2021), aki azonosította a még létezőket az Escorial gyűjteményében. Az eredeti jelzet B. I. 04. volt, ld. még: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/bibliographie/2N3MDSQH/>, 2025. 10. 03.

⁴⁸ TRANCHINA (2023).

⁴⁹ Mivel Jordanes nem közvetlenül használta Priskos művét, hanem Cassiodorus *Gót történetén* keresztül, így egy másik elvi lehetőség, hogy Calanus még találkozott Cassiodorus művével vagy annak Jordanestől eltérő kivonatával. Azonban Marco CRISTINI (2022: 217, 219–220) nyomós érveket hoz fel amellett, hogy Cassiodorus *Gót története* korán, talán már a 6. században elveszett.

A szövegnek még egy aspektusa van, ami a majdani pontos datálást és lokalizálást segítheti, mégpedig Calanus néhány olyan állítása, amely az észak-olasz városok kortárs politikai életéhez köti a szöveget. Nem Horváth, hanem Bél *terminus post quem*jében játszott szerepet a Tempesta család említése: a Calanus-kéziratok több különféle alakban közlik a trevisói személy nevét, aki a város püspökével karöltve átadta a várost Attilának. Garelliusnak a Bélhez írott levele Giovanni Bonifacio alapján tisztázza, hogy a 12. században valóban élt Trevisóban egy Tempesta nevű nemesi család, de ennél sokkal többet nem tud róluk.⁵⁰

A családból Guido Tempesta az, aki 1119-ben elnyeri Noale várát és a trevisói püspökség *avogarójának* címét, tehát a püspökség vagyonkezelőjeként működtek, és a családot időnként ezen a néven is emlegetik, Avogariként. Regionális jelentőségüket mutatja például, hogy Guglielmino 1178-ban Padova podestája lesz, azonban a család már a 14. századra elveszti birtokainak és hatalmának nagyját. A század elején vámmok kivetésével próbálják helyzetüket javítani, s emiatt konfliktusba kerülnek Trevisóval. Az Avogari-per során Velence mondja ki 1315-ben, hogy a vámkivetés joga Treviso városát illeti meg, és nem a Tempesta családot.⁵¹ A másik konfliktus, amelyben felbukkan a család, nem sokkal későbbi: Treviso városát megosztja a Veronával és a Scaligerikkel való szövetség, és a veronai párt vezére két Tempesta testvér, Artico és Gucello Tempesta.⁵² Számunkra leginkább az 1318–1320-as évek eseményei érdekesek, amikor Artico Tempesta fontos szereplője lesz az áruló tervnek, amellyel szándékaik szerint Trevisót átadják Cangrande della Sclának,⁵³ bár Artico a Scaligerek hű támogatója, végül Cangrande Veronában gyakorlatilag árulásért fejezteti le, miután Artico harc nélkül adja fel Noale várát.⁵⁴ A század közepétől a család végleg elveszti jelentősé-

⁵⁰ Bél)()(1a füzetjelzésű lapon, vö. HORVÁTH (1941: 59). Már Garellius jelzi, hogy Bonifacio alapján (lib 4. pag.197) a Tempesta név a 12. században tűnik fel, és azt is jelzi, hogy Bonifacio a püspök szerepéről tud a történetben, de a Tempesta családról nem.

⁵¹ QUAGLIONI-CAGNIN (1999).

⁵² Utóbbi valószínűleg fivére halála után: száműzetésből hazatérve zsoldosokkal uralma alá vonja Trevisót 1327–1328-ban, 1339–1340-ben Verona *podestà*ja lesz, ám 1337-ben áll a velenceiek oldalára.

⁵³ SPANGENBERG (1892: 159–161).

⁵⁴ SPANGENBERG (1892: 196).

gét, hatalmuk magára Noaléra korlátozódik, és 1380-ban kihal a család.⁵⁵ Calanusnak a Tempesta családra vonatkozó állításait, illetve azt, hogy Treviso és Verona együtt állt át Attila oldalára, ezen események fényében lehet értelmezni. A Calanus-szöveg aktuálpolitikai indíttatása annyira erős, hogy még az áruló keresztnevét sem változtatták meg. A 15. században már semmi értelme nem lett volna, hogy egy szerző ilyesmivel vádoljon egy rég kihalt családot.

Tehát Horváth disszertációját értékelve elmondhatjuk, hogy a kérdésfeltevése jó volt, valóban alaposan körbejárta a problémát és minden kérdést feltett, amit fel kellett tenni – csak éppen a rájuk adott válaszai gyakran felületesek, hiányosak, vagy éppen tévesek, mivel szilárdan rögzült prekonceptióját megkérdőjelezni sem volt hajlandó. Tanulmánya alapvető célkitűzése a Kalán püspökkel való azonosítás cáfolata volt, azonban ennél sajnos sokkal többet sikerült elérnie: azóta sem foglalkozott magával a szöveggel gyakorlatilag senki.

A Horváthot követő kutatás története így valóban rövidre fogható: Calanus leginkább lábjegyzetként fordul elő. Tudomásom szerint az egyetlen kutató, aki Horváth tanulmányának ismeretében is kitartott a Kalán püspökkel való azonosítás mellett, Marianne Birnbaum volt.⁵⁶ Horváthtal szemben megjegyzi, hogy bár a magyar krónikás hagyományban az avar népnév ismeretlen volt, azonban a magyarok avarokkal való azonosítása a nyugati irodalomban rendszeres gyakorlatilag a magyarok Kárpát-medencei megjelenése óta, erről a magyarországi szerzők minden további nélkül tudhattak.

Még Bél Mátyás szövegkiadásának magyar tudománytörténetben betöltött megkérdőjelezhetetlen szerepét is csak a legutóbbi időkben kezdik vizsgálni: Tóth Gergely 2025-ös tanulmányában, noha erre a kutatásra Horváth téziseinek nem lett volna szabad hatással lennie. Bél szövegkiadói tevékenysége az első próbálkozás modern, tudományos igényű szövegközlésre. Kétszáz évvel korábban, különösen Joannes Honterus működésének köszönhetően, történtek kezdeményezések, hogy a humanista filológia eredményeit hazánkban is meggyökereztes-

⁵⁵ CANZIAN (2005: 237–238).

⁵⁶ BIRNBAUM (1993: 91).

sék, Honterusnak köszönhető az egyetlen hazai *editio princeps*.⁵⁷ Azonban érthető módon e kezdeményezéseknek nem volt folytatása a következő évszázadban, a hazai szövegkritikának és filológiának így hatalmas lemaradást kellett pótolnia, s ebben a folyamatban Bél kiadása minden gyermekbetegsége ellenére⁵⁸ fontos mérföldkő.

A szerzőség kérdése

Miután a Kalán püspökkel való azonosítás lehetőségét Horváth János megcáfolta, Coelius Calanus kilétéről egyszerűen nem maradt megbízható információ (leszámítva a Dalmata származásmegnevezést, amelyről objektíve nem tudjuk eldönteni, igaz-e – mindenesetre nem áll látható összhangban a szerző egyértelmű Észak-Itália-központúságával).

A magyarországi kéziratcsoport a mű szerzőjeként Aretinust nevezi meg, ez azonban nyilvánvalóan téves.⁵⁹ Ehhez elég elolvasni Aretinusnak bármelyik művét, és érzékelhető a jelentős stiláris különbség közte és a Calanus neve alatt fennmaradt szöveg közt.⁶⁰ De további érv, hogy a *Vita Attilae* tartalmilag és szemléletileg is eltér attól, ahogy Aretinus a *Historiae Florentinae* 1. könyvében bemutatja Attilát.⁶¹ Aretinus Attilája egyoldalúan kegyetlen és könyörtelen uralkodó; ugyanakkor annyiban hitelesebb, hogy a gólyacsoda kivételével minden mondai elem nélkül, pusztán az antik történetírásban hangsúlyozott fő elemekre korlátozva mutatja be tetteit: nála ezek Bleda meggyilkolása (érintőleg), a catalaunumi ütközet, Aquileia ostroma, Attila találkozása Leó pápával és halála. Eltérő az Attila által pusztított tartományok, valamint az észak-italiai városok listája; helyesen tudja viszont, hogy Bleda Catalaunum

⁵⁷ 1540-ben Pseudo-Nullus kiadása. Vö. RMNY 40, MONOK (2015: 102–103), MONOK (2012).

⁵⁸ TÓTH (2025: 67–68).

⁵⁹ BALLAGI plágiumvádja (BALLAGI [1892a]), amely szerint egy eredeti Calanusból lopta volna Aretinus, egészen nevetséges, vö. NÉMÄTI (1911: 26); viszont meg kell vizsgálni a fordított lehetőséget, nem pseudonym-e az irat, és Calanus voltaképp soha nem is létezett volna, csak Aretinus.

⁶⁰ HORVÁTH (1941: 71–76) nagyjából ezzel a gondolatmenettel cáfolja az aretinusi szerzőséget, hozzátéve, hogy ezen kívül is számtalan pszeudo-aretinusi műről van tudomásunk.

⁶¹ ARETINUS (1610: 12–13).

előtt halt meg. A catalaunumi ütközetből mind Aetius történelmileg hiteles szerepét, mind Attila mondai halálra készülését eliminálja. Aretinusnak csupán a következő megfogalmazásai látszanak bizonyos fokig párhuzamban lenni Calanuséval: *Etius Patritius a Valentiniano juniore in Galliam missus [...] praelium maximum atque atrocissimum, in quo supra CLX. millia cecidisse traduntur*. Illetve a gólyacsoda leírásánál: *obequitantem animadvertisse, ciconias ex altis turribus pullos auferre [...] praesciae futurorum aves [...] és a halálánál:*⁶² *sanguis e naribus fluens vitalibus oppletis meatibus [...]*. Szövegszerű egyezésnek ebből legfeljebb a *praesciae futurorum aves* kifejezés mondható, amely helyett Jordanes ezt használja: *aves futurarum rerum providas*.⁶³ Ez legfeljebb annyi következtetést enged meg, hogy Aretinus és Calanus legalább egy közös forrást olvastak, amelyből legalább egy szintagmát, akár egymástól teljesen függetlenül, átemeltek.

Ezek után a kérdés az, hogy miért tapadhatott Aretinus neve egy nyilvánvalóan nem tőle származó műhöz. Erre az első kézenfekvő válasz az lenne, hogy mivel az *editio princeps*ben közvetlenül egy Aretinus-mű követi, a kettő téves összevonásával – de ez csak akkor lenne érvényes, ha a magyarországi kéziratok elveszett őse az *editio princeps* alapján készült volna: a kézirat paleográfiai vizsgálata azonban ennek elmentmond, szövegkritikai alapon pedig az állítás mindenképp cáfolható: a magyarországi kéziratcsoport számos olvasata karakterisztikusan eltér a Squarzaficus-féle szövegtől, és pedig olyan módon, hogy azt nem lehet rontásnak tekinteni: nem csak egyedi variánsai vannak, hanem gyakran a kéziratok többségi olvasatát őrzi a kiadás egyedi variánsaival szemben,⁶⁴ és ezek középkorias alakok, szemben a kiadás humanista írásgyakorlatával.

Az azonban, hogy a Calanus-szöveg már korábban, a kéziratok némelyikében összesodródott egy Aretinus-szöveggel, és ezért kontaminálódott a szerzők neve, nem csupán hihető, de ilyenre van létező

⁶² Ez utóbbi azonban szorosan követi Jordanes, *Getica* 254. fogalmazását, tehát semmire nem érv.

⁶³ Jordanes, *Getica* 221.

⁶⁴ Kazinczy-kódex: *meothida, thananym, artissimos, cronographorum, ethiopes, post quam...*; Squarzaficus: *meotide, tanaïm, arctissimos, cosmographorum, Aethyopes, post quae...*

analógia is: a British Library Arundel MS 223 kéziratában a *Vita Attilae* (f. 27–33) csupa észak-itáliai helytörténeti jelentőségű művet előz meg, majd utánuk (f. 93) Aretinus *De militia libellusa* következik.⁶⁵ Állítólag ugyancsak egy Aretinus-mű után állt a ma fellelhetetlen padovai kéziratban.⁶⁶ A Kazinczy-kézirat közvetlen vagy közvetett forráskódexében valószínűleg egy ilyen, közvetlenül a *Vita Attilae* mellé sorolt Aretinus-mű okozhatta a félreértést.⁶⁷

A mű elérhető kéziratai

Az eddigi kiadástörténet tehát messze nem produkált eléggé megbízható szöveget a *Vita Attilae* tanulmányozásához, ezért elengedhetetlen végre egy kritikai kiadás létrehozása; ennek az alapfeltételei adottak, minekutána jelenleg a műnek 15 kézirata elérhető (valamint természetesen a korai kiadások is felhasználandók). Emellett a 19–20. századi szakirodalom három további kézitról is beszámol (Linköpingben, Stockholmban és Padovában),⁶⁸ amelyek ma fellelhetetlenek. A Ballagi által feltételezett bambergi kézirat valójában nem Calanus műve, hanem Paulinus de Venetiis *Satirica historia rerum gestarum mundi*a (amelynek néhány lapja tényleg foglalkozik Attila életével, csak nem egészen azok, amelyeket Ballagi feljegyzett).⁶⁹

⁶⁵ *Catalogue of the Manuscripts in the British Museum*. NS Volume I, London, 1834, 64–65.

⁶⁶ NÉMÄTI (1911: 26).

⁶⁷ Emellett szól az a körülmény, hogy a sárospataki kódexben az Aretinus-címfelirat más kéztől való, mint a *prima manus*, noha az íráskép alapján egykorú vagy nem sokkal későbbi. A tinta színe alapján minden valószínűség szerint a miniátoré ez a *secunda manus*. A miniálás természetesen utólagos, láthatóan több helyen is felülhúzza a fekete tintát; ám hamar félbeszakad, már a második oldalon sem készült el. Hogy ez szándékos-e, az nem eldönthető, mert a kódexben nincs más mű, amelynek miniálásával összevethetnénk; de ha nem szándékos, az arra utalna, hogy a miniátor nem ideális körülmények között látott munkához. Lehetséges, hogy nem volt kellően összeszedett a címfelirat készítésekor, és másik, keze ügyébe kerülő kéziratot használt; avagy nem is az antigráfból dolgozott, hanem (egyszerre több kódexet miniálva) csak valamiféle címlista alapján töltötte ki a neki szánt helyet. Ez esetben a *prima manus* még Calanus-címfeliratú kézitról másolt, csak a miniátor hibázott.

⁶⁸ BALLAGI (1892b: 231), No. 4, No. 10, BALLAGI (1892b: 232), No. 11, KULCSÁR (2003: 103).

⁶⁹ BALLAGI (1892b: 231), No. 8: ff. 198–205, a valóságban Staatsbibliothek Bamberg, misc. hist. 4/1. (vö. LEITSCHUH [1966: 127–128]), az Attiláról szóló részek: 197r–199r.

A készülő *Vita Attilae*-kiadáshoz a következő kéziratokat tudjuk felhasználni:

1. *Codex Ambrosianus Mediolanensis*: Milano, Veneranda Biblioteca Ambrosiana, F 131 sup. 221r–227r (vö. Kulcsár No. 7, Ballagi No. 2)
2. *Codex Arundelianus Londiniensis*: London, British Library (Arundel-gyűjtemény) Arundel ms. 223 27r–33r (vö. Kulcsár No. 3, Ballagi No. 6)
3. *Codex Bertolianus Vicentinus*: Vicenza, Biblioteca Civica Bertoliana, ms. 463 1r–4r (vö. Kulcsár No. 1)
4. *Codex Eystettensis*: Eichstätt, Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt Universitätsbibliothek, UEI Cod. st 746 60r–68r (vö. Kulcsár No. 2, Ballagi No. 7)
5. *Codex Kazinczyanus Patakiensis*: Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, Kt. 3/1 ff. 3–12 (vö. Kulcsár No. 5, Ballagi No. 13)
6. *Codex Laurentinus Scorialensis*: Madrid, Real Biblioteca del Monasterio del Escorial, g-III-18 39r–46v (vö. Kulcsár No. 6, Ballagi No. 1)
7. *Codex Monacensis*: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 5333 143r–148v (vö. Kulcsár No. 4, Ballagi No. 9)
8. *Codex Peireschianus Parisinus*: Paris, Bibliothèque nationale, BN Latin 9681 45r–48r (vö. Kulcsár No. 11, Ballagi No. 3)
9. *Codex Pennsylvanicus*: Philadelphia, University of Pennsylvania Libraries, UPenn Ms. Codex 67 16r–23v
10. *Codex Vaticanus*: Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.Lat. 5263 84r–89v (vö. Kulcsár No. 12)
11. *Codex Vaticanus Chigianus*: Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana (Chigi-gyűjtemény), Chig.I.VI.215 1r–6r

Valamint másodlagos jelentőségű, *recentior* kéziratok:

12. Budapest, OSZK, Oct.Lat 64 ff. 1–63 (vö. Kulcsár No. 14, Ballagi No. 15), 1807.
13. Budapest, OSZK, Oct.Lat 65 ff. 2–35 (vö. Kulcsár No. 15, Ballagi No. 14), 1808.
14. Budapest, MTAK, Tört. 4r 22. – I. 2. 49r–67r (vö. Kulcsár No. 16, Ballagi No. 16)
15. Zágráb, Arhiv HAZU, I. d. 151.

A kéziratok paleográfiai vizsgálata

A kritikai kiadással párhuzamosan (ám a szövegvariánsok kollációjához képest mindenképpen függetlenül, a stemmaállításhoz képest „vakon”) indokoltnak tűnt a kézirati hagyomány paleográfiai szempontú áttekintése is.

Teoretikusan nézve: ha az Attila-életrajz középkori keletkezésével számolhatnánk, úgy karoling minuszkulás (illetve széles földrajzi elterjedése esetén vizigót, vagy még inkább, ha komolyan vesszük a szerző „dalmát” melléknevét, beneventán-longobard) kéziratokban reménykedhetnénk; ha *ad absurdum* a „mi Calanusunk” lenne a szerző, jó esetben protogótikusak lehetnének az első szövegtanúk. Erről azonban, mint tudjuk, szó sincs: a *Vita Attilae*-kéziratok az inventáriumok szerint monoton sorban 15., esetleg 16. századi kódexek részei.

E datálások részben egzakt alapokon nyugszanak (a kézirat egyértelműen ismert korú, folyamatosan írt kódex része), részben – legalábbis feltételezhetően – paleográfiai szemrevételezésen alapulnak. Mivel azonban erről szóló tanulmányt vagy feljegyzést nem találtunk, külön figyelmet fordítottunk a kérdésre.

A paleográfiai vizsgálat természetesen nem válthatja ki a teljes kódexek vizsgálatát,⁷⁰ és önmagában egyébként is csak korlátozottan alkalmas korbecslésre; a 15. század ráadásul éppen az az időszak, amikor már elterjednek és gombamód mutálódnak a humanista írások, ugyanakkor még többféle gótikus írás és számos *bastarda* is használatban van.⁷¹ A kéziratok ilyen szempontú összevetése ennek ellenére kifejezetten érdekes volt, a stemmaállítás tanulságaival kombinálva pedig, úgy tűnik, hasznos lesz.

Az alábbiakban a szövegtanúk rövid paleográfiai jellemzését adjuk.

1. *Codex Ambrosianus Mediolanensis*. Külső keltezés: nincs.

Tiszta írásképpű, szabályos humanista minuszkula, kurzív kötéselemekkel; bár szóvégeken ingadozik a hosszú és kerek s használata, a többi jegy már egyértelműen humanista: pont az *i*-ken, szó elején *v*. Utóbbi-tól egy eltérés van, a *uauares*, ami arra utal, hogy gótikus kézitról ké-

⁷⁰ Amit a kéziratok beszerzési költsége egyelőre sajnos csak egy-két esetben tett lehetővé.

⁷¹ Emiatt egykorú kéziratok is készülhettek olyan írásokkal, amelyek egyike modernnek számított, másika akár 100–120 évvel azelőtt is keletkezhett volna.

szült a másolat, és a (talán némileg egzotikusnak érzett) népnévnél az írrok nem akart (vagy nem mert) eltérni az eredeti írásmódtól. Gót betűs eredetire utal a Tiro-féle *con*- rövidítés előfordulása is.

2. *Codex Arundelianus Londiniensis*. Külső keltezés: 1468–1469.

Az oldalkép a határozott margóvonalaival, tömör soraival még – déli – gótikus textuális hatást kelt, de a betűk arányai és túlnyúlásai már a humanista minuszkulához közelítenek. Kettős a betűkészlet is: gótikus, minden pozícióban kerek *r*, az esetenkénti betűfúzió, de a szóvégen már ingadozó a magas és kerek *s* használata, míg az *&* és a szó eleji *v*-k már humanista jegyek.

3. *Codex Bertolianus Vicentinus*. Külső keltezés: 1455.

Igényes humanista minuszkula, gótikus maradványelemekkel: ilyen a Tiro-féle *et*, a szó eleji *u*. A szóvégi *s*-ek már magasak, az *r*-ek kerek betűk után is humanisták, kivéve a szóvégi *-orum* / *-arum* ligatúrák esetében.

4. *Codex Eystettensis*. Külső keltezés: 1469.

Bár 1469-es keletkezéssel számolhatunk, a kézirat még inkább csak sorközével és szellős kiosztásával humanista; a határozott oldalkeret, a látható vonalazás, és hogy az első sor az első vonal alatt van, még gótikus jegyek. Inkább gótikus textuálisra vallanak a betűk is: a betű egészéhez mérten magas minimák, a *h*, *p*, *b*, *q* rövidke alsó-felső túlnyúlásai, a szóvégi kis, lekerekített *s*-ek (bár esetenként már hosszú szóvégi *s*-t is találunk), a „kétszintes” *a*, a kerek betűk utáni „2” alakú *r*-ek, a *h* jobb szárának balra, az alapvonal alá kunkorítása. A betűszárak aljának befejezése inkább rotunda-, mint kvadráta-jellegű. Már a humanista minuszkulával közös az *&*, a szókezdő *v*-k és a kis *g*-k, a függőleges szárú *d*-k.

5. *Codex Kazinczyanus Patakiensis*. Külső keltezés: nincs.

Penna planával írt gótikus kurzíva. Az oldalt határozott vonalak keretezik, az első sor alatta kezdődik. A szóközök viszonylag tágasak, ám a betűk oldalirányban sűrűk, annak ellenére, hogy kerekdedek és a betűfúzió a kurzivitás miatt nem jellemző. Felvonultatja a kurzíva jellegzetességeit: a „földszintes” *a*-t, a vastagított, álló *s*-eket, a felül hurkolt szárú *b*, *h*, *k*, *l*, *d* betűket. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az írásképp (az *x*, *y* és a szóvégi rövidítések balra lendületesen lehúzott vékony szárai), és különösen a nagybetűk (*M*, *S*, *G*) inkább oklevélkurzíváé, mint könyvírásé. Zárójelet több másik kézirattól eltérően nem használ.

6. *Codex Laurentinus Scorialensis*. Külső keltezés: nincs.

Korai humanista írás, sok gótikus vonással. A betűkészlet jobbára még a gótikus textuális rotunda (gótikus, vágott tollal írt kerek *r* mindenhol, a szomszédos kerek betűk fuzionálnak), ám egyebekben már a humanista jegyek az uralkodóak: a minimavonal–betűmagasság arány már majdnem tisztán humanista, a *d* is függőlegesen álló, az *et*-et az *&* ligatúra rövidíti, humanista a kis *g*, a sorközök tágasabbak, és az első sor a legfelső (és már alig láthatóan húzott) vonal fölött ül.

7. *Codex Monacensis*. Külső keltezés: nincs.

Déli gótikus textuális, jellegében is inkább humanista korszak előtti: bár a betűtávolság már oldódik, a betűk magasságaránya még gótikus. Sok a rövidítés (közte a szóvégi *m* „3” alakú lehúzása), az *r* mindenhol kerek, a *d* erősen balra húzott uncialis, a szomszédos kerek betűk (*de*, *po* stb.) fuzionálnak, a kis *t* függőleges szára alig nyúlik túl a vízszintesen. Az *o* betűk két vonással, *penna planával* rajzoltak.

8. *Codex Peireschianus Parisinus*. Külső keltezés: 1417–1420 között.

Szinte minden elemében kifejezetten gótikus írás: határozott oldalkeret, erős vonalazás, az első sor vonal *alatt*, gótikus betűformák (uncialis *d*, nagy *A*), betűfúziók, rotunda betűszárak, de az *ss*-ek és a rövidítések hurkai, illetve a „földszintes *a*” *bastarda* jellegűek.

9. *Codex Pennsylvanicus*. Külső keltezés: 1471.

A kódex előrajzolt oldalkerete ellenére humanista kurzív, mégpedig viszonylag sietős, kódexírásnak mindenképp hanyag írás.

10. *Codex Vaticanus* (Vat.Lat. 5263). Külső keltezés: 1455.

Szellős, világos, függőleges humanista minuszkula, kiforrottan humanista betűarányokkal, helyenként kurzív kötésekkel. Láthatóan gótikusról másolt, átveve a rövidítéseket, és a gótikus karakterek közül a kerek *r*-t és a Tiro-féle *et*-et.

11. *Codex Vaticanus Chigianus*. Külső keltezés: nincs.

Letisztult humanista minuszkula, kurzív jegyekkel (jobbra dőlő magas betűszárak, a magas *s* és az *f* hosszabbodó alsó túlnyúlása).

Az ismert kéziratok mennyisége, a fenti paleográfiai adatok felhasználása (és még néhány egyéb szempont, amelyekre itt nem áll módunkban kitérni: a kéziratok jellemző margójegyzetei, nyelvhasználati-helyesírási

sajátságai, forráshasználatuk részletes elemzése) elegendő alapot teremtenek egy jelen ismereteink alapján hiteles szöveg és stemma, magyarán egy kritikai kiadás létrehozására. Ezzel önmagában is a Calanus-kutatásnak és a hunhagyomány kutatásának egy régi adósságát lehetne törleszteni, de alapjává válna a mű átfogóbb elemzésének és reményeink szerint a szerző közelítőleges beazonosíthatóságának is. Ebben a reményben dolgozunk a kiadás megvalósításán.

Források

- ARETINUS 1610 *Leonardi Aretini Historiarum Florentinarum libri XII*, Argentorati, 1610.
- BELIUS 1735 *Matthias Belius: Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella monumentorum*, Posonii, 1735, I, 89–158.

Felhasznált irodalom

- BALLAGI 1892a BALLAGI A., *Calanus és Aretinus Athilája. Új adalék a plágiumok történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2 (1892/2), 146–151.
- BALLAGI 1892b BALLAGI A., *Attila bibliographiája. Kéziratok és nyomtatványok 1472–1700*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2 (1892/2), 229–269.
- BIRNBAUM 1993 M. D. BIRNBAUM, *Attila's Renaissance in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, in: F. H. Bäuml – M. D. Birnbaum (ed.), *Attila. The Man and His Image*, Budapest, 1993, 82–96.
- BLOCKLEY 1983 R. C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Vol. I-II*, Liverpool, 1981–1983.
- CAROLLA 2008 P. CAROLLA, *Priscus Panita: Excerpta et fragmenta*, Berolini et Novi Eboraci, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110972412>
- CANZIAN 2005 D. CANZIAN, *Signorie rurali nel territorio trevigiano al tempo della prima dominazione veneziana (1338–1381)*, in: F. Cengarle – G. Chittolini – G. M. Varanini (a cura di), *Poteri signorili e feudali nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio*, Firenze, 2005, 227–248.
- CRISTINI 2022 M. CRISTINI, *Oblivio non natura nobis venit: Cassiodorus and the Lost Gothic History*, in: N. Bruno – M. Filosa – G. Marinelli (eds.), *Fragmented Memory. Omission, Selection, and Loss in Ancient and Medieval Literature and History*, Berlin – Boston, 2022, 215–232. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110742046-012>
- DE ANDRÉS 1968 G. DE ANDRÉS, *Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial, 1968.

- DE KEYSER 2006 J. DE KEYSER, «Vertit Aretinus». *Leonardo Bruni's Latin translation and the Greek text of Xenophon's Apologia*, *Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina*, 6 (2006), 123–138.
- ÉRSZEGI 1986 G. ÉRSZEGI (ed.), *Franciscus Toldy: Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, Budapest, 1986.
- GASSENDUS 1655 *Petrus Gassendus: Nicolai Claudii Fabricii de Peiresc, senatoris Aquisextiensis vita*, Hagae Comitum, 1655.
- GRAUX 1880 CH. GRAUX, *Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial*, Paris, 1880.
- HORVÁTH 1941 ifj. HORVÁTH J., *Calanus püspök és a Vita Attilae*, Budapest, 1941.
- KARDOS 1941 KARDOS T., *Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attilae. Budapest: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1941, Egyetemes Philologiai Közlöny, 66 (1942), 358–359.*
- KULCSÁR 1963 KULCSÁR P., *Bonfini-forrástanulmányok. (I. közlemény)* (Acta historica tomus XII), Szeged, 1963.
- LEITSCHUH 1966 F. LEITSCHUH, *Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Bamberg, I/2. Historische Handschriften*, Wiesbaden, 1966².
- MANZANO 2021 T. M. MANZANO, *Los manuscritos de Juan Páez de Castro procedentes del monasterio de San Salvador de lingua phari: crónica de un expolio*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, 58 (2021), 243–296.
- MARCZALI 1890 MARCZALI H., *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*, Budapest, 1890.
- MARGOLIS 2014 O. J. MARGOLIS, *The 'Gallic Crowd' at the 'Aragonese Doors': Donato Acciaiuoli's Vita Caroli Magni and the Workshop of Vespasiano Da Bisticci*, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, 17 (2014/2), 241–282. DOI: <https://doi.org/10.1086/678254>.
- MONOK 2012 MONOK I., *Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás kérdéséhez*, *Magyar Könyvszemle*, 128 (2012), 381–382.
- MONOK 2015 MONOK I., *A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben*, in: Jankovics J. – Jankovits L. – Szilágyi E. R. – Zászkaliczky M. (szerk.), *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Budapest, 2015, 87–104.
- MORAVCSIK 1926 MORAVCSIK Gy., *Attila és Buda. Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez*, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 50 (1926), 195–202.
- NÉMÄTI 1911 NÉMÄTI K., *Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya*, Budapest, 1911.
- OCHOA 1990 J. A. OCHOA, *La transmisión de la Historia de Eunapio* (Erytheia. Estudios y Textos 1), Madrid, 1990.
- QUAGLIONI–CAGNIN 1999 D. QUAGLIONI – G. CAGNIN, *Il processo Avogari (1314–1315)* (Fonti per la storia della Terraferma veneta 14), Viella, 1999.
- PAULER 1899 PAULER Gy., *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, 2. kötet, Budapest, 1899.

- SPANGENBERG 1892 H. SPANGENBERG, *Cangrande I della Scala (1291–1320)*, Berlin, 1892.
- TOLDY 1862 F. TOLDY (ed.), *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, Pestini, 1862.
- TÓTH 2025 TÓTH G., *Filológia, őstörténet és a „visszaperelt” Attila. Bél Mátyás Adparatusának Calanus-edíciója és a honi tudományos igényű forrás-kiadás kezdetei*, in: Papp I., *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében*. Kiadás, befogadás, használat, Budapest, 2025, 63–69.
- TRANCHINA 2023 A. TRANCHINA, *The Early Manuscripts of San Salvatore de Lingua in Messina (Mid-12th Century): Surveying the Chief Decorator*, *Arts*, 12 (2023/3), 98. DOI: <https://doi.org/10.3390/arts12030098>

The Life and Afterlife of Attila – According to the Mysterious Coelius Calanus and His Even More Obscure Copyists

Providing a brief overview of the publication and research history, the authors prove that a critical edition of Juvenicius Coelius Calanus’ Life of Attila – adorned with the mysterious epithet ‘the Dalmatian’ – is not only much-needed and timely, but that the collation of the manuscripts may also shed light on aspects whose thorough examination has so far been neglected (perhaps in part due to János Horváth’s scathing critique of the work’s early reception). After locating and cataloguing all available manuscripts, the authors present a preliminary account of their research conducted along three lines: the plan for their collation, a systematic palaeographical analysis hitherto neglected, and finally, a closer inspection of the internal arguments (some of which were already known earlier). Relying on this research, we can state that an investigation, which surpasses the complexity of previous studies, will bring us closer not only to the original text of Calanus’ Life of Attila, but also to the date of its composition.

Keywords: Attila, Calanus, manuscript tradition, palaeography

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Levél vagy királytükör?

Francesco Petrarca: *Rerum senilium libri 14, 1*

Francesco Petrarcanak viszonylag gyakori módszere, hogy különböző műfajú írásait beilleszti levelezésgyűjteményeibe, illetve néhány értekezését, invektíváját az ajánlásban terjedelmes levélnek nevezi. Ez a Rerum senilium libri 14. könyvének első levele esetében is így van. A műfaj kérdése azért is érdekes és fontos, mivel Petrarca szövege valóban olvasható és értelmezhető akár levélként, akár királytükörként. A különböző olvasatok létjogosultságát mutatja az a tény is, hogy a levél önállóan is megjelent nyomtatásban De re publica optime administranda címmel. A tanulmányban ennek az írásnak az elemzésére kerül sor.

Kulcsszavak: királytükör, epistola, Rerum senilium libri, műfajok keveredése

Francesco Petrarca írásai között gyakran találkozunk olyan szövegekkel, amelyeknek műfaja nem áll összhangban azzal, amire az adott mű címe alapján gondolhatnánk. Úgy is mondhatnánk, hogy Petrarca szereti mondanivalóját más műfaj „köntösébe” öltöztetni. A *De sui ipsius et multorum ignorantia*¹ többnyire az invektívák közé szokás sorolni, ugyanakkor egyben a szerző egyik legjelentősebb morálfilozófiai értekezése is. Az *Invective contra medicum*² már a címe szerint is *invectiva*, azonban egyben értekezés is az *arsok* hierarchiájáról, filozófiai és költészetelméleti kérdésekről. A *Rerum familiarium libri*³ számos darabja sem csupán *epistola*, mint ahogyan például a 24. könyv első levele sem, amely a gyakran tárgyalt *antiquis illustrioribus*-levélcsoportot vezeti be. Ebben Petrarca hosszasan értekezik az idő múlásáról, annak feltartóztathatat-

¹ Modern kiadása FENZI (1992), magyarul LÁZÁR (2003).

² Modern kiadása BAUSI (2005), magyarul LÁZÁR (2021).

³ BOSCO et al. (1992).

lanságáról. Nem véletlenül: többek között az idő természetének elemzésével teszi áthidalhatóvá a saját és ókori levelezőpartnereinek kora közötti évszázadokat. A *Familiare*s egészét tekintve is számos olvasat jelenik meg a szakirodalomban. Előfordul például olyan értelmezés, miszerint morálfilozófiai írás,⁴ mivel e művében a felvetett kérdéseket (pl. öregség, ideális államforma) elméleti nézőpontból is szemléli; naplóregényként⁵ is definiálják, valamint „levelezéseposzként”;⁶ nemrégiben pedig önálló könyv jelent meg, amely gondosan megtervezett önéletrajzként⁷ határozza meg.⁸

Amint a fenti példákból is látszik, az életmű számos darabjának műfaji besorolása egyáltalán nem egyértelmű. Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a különböző műfajok keveredése Petrarca részéről mennyire volt szándékos, illetve hogy mennyire érvényesíti és alkalmazza az alkotás során azt a *Posteritatis*ban⁹ megfogalmazott és gyakran idézett kijelentését, miszerint ő költő és morálfilozófus, ebben a tanulmányban nem vállalkozom. Mindenesetre megjegyzendőnek tartom, hogy Petrarca számos írása egyszerre több műfajba is sorolható, és ennek következtében többféle olvasatuk is lehetséges.

Az előbbiekben említett írások közé sorolható a *Rerum senilium libri* 14. könyvének¹⁰ első levele is, amely Francesco da Carrarához,¹¹ Padova urához, Petrarca barátjához és támogatójához szól, és a témamegjelölése szerint a tartalma a következő: „milyennek kell lennie annak, aki az államot irányítja”.¹² Témájával kapcsolatban a következőt jegyzi meg: „Jól

⁴ Ld. többek között DOTTI (1992), különösen 390–395.

⁵ LENGYEL (2011: 9).

⁶ MAZZOTTA (2018).

⁷ ANTOGNINI (2008).

⁸ Igen terjedelmes részt szentel Petrarcának K. A. E. ENENKEL is a korszak önéletrajzírásával foglalkozó monográfiájában: ENENKEL (2008).

⁹ VILLANI (1990).

¹⁰ Modern kiadása RIZZO–BERTÉ (2006–2019). A műre a továbbiakban *Sen.* rövidítéssel hivatkozom.

¹¹ Francesco da Carrara (1325–1393) 1350-től nagybátyjával, majd 1355-től egyedül uralkodott Padovában. Élete során több-kevesebb sikerrel igyekezett a város uralmát kiterjeszteni. Petrarca neki ajánlotta *De viris illustribus* című művét, valamint élete utolsó éveit a tőle kapott birtokon töltötte a város közelében, Arquàban.

¹² *Sen.* 14, 1, 27: *Qualis esse debeat, qui rem publicam regit.*

tudom, hogy ezzel [a témával] könyveket lehetne megtölteni, én azonban megelégszem azzal, hogy ezt az egyetlen levelet szentelem ennek.”¹³ A szerző tehát egyértelműen levélnek nevezi ezt az írását, habár jól tudjuk, több terjedelmes értekezését nevezi – talán retorikus szerénykedéssel – hosszúra nyúlt, „túlírt” episztolának.¹⁴ A másik műfaj, amit a témamegjelölés sugall, a királytükör. S hogy ez a műfajmegjelölés is érvényes, azt maga Petrarca jelenti ki *expressis verbis*: „Most teljesítem, amit ígértem, és kifejtem, hogy milyennek kell lennie a haza irányítójának, hogy ebben mint egy tükörben szemügyre vedd magad, és örülj, ha olyannak látszol benne [...] amilyennek leírlak.”¹⁵

Azt, hogy a szöveg értelmezhető királytükörként, jól jelzi még az a tény is, hogy a későbbi szövegkiadásokban többször is kiemelték a levélgyűjteményből, sőt önálló könyvként is napvilágot látott, pl. 1602-ben Bernben *De re publica administranda liber* címmel, amelyet együtt jelentettek meg a *Rerum senilium libri* 4, 1-gyel, ez utóbbit *De officio et virtutibus imperatoris liber* címmel.¹⁶

Tehát szövegszerűen igazolható, hogy műfaji besorolásként mind a levél, mind a királytükör érvényes lehet a szerző szerint is. Annak érdekében, hogy a tanulmány címében feltett kérdésre megkíséreljünk választ adni – ha egyáltalán lehetséges és szükséges –, érdemes röviden áttekinteni az írás tartalmát, szerkezetét.

Petrarca a levelét egy hosszú, retorikus *captatio benevolentiae*-vel kezdi. Ennek kiindulópontja az, hogy Francesco da Carrara szelíden korholta amiatt, hogy régen nem írt már neki, holott Petrarca sok híres és kevésbé híres emberrel folytat élénk levelezést. Szerzőnk elismeri ugyan a szemrehányás jogosságát, azonban azzal védekezik, hogy zavarban volt, nem tudta, hogyan is kezdhetne neki a levélírásnak. A címzett családja ugyanis hosszú ideje már annyi jótéteményben részesítette,

¹³ Sen. 14, 1, 27: *Quo impleri libros posse non sum nescius, ego epistolam implere contentus ero.* (Kiemelés tőlem: L.I.D.)

¹⁴ Többek között a már említett *De sui ipsius et multorum ignorantiá*t is.

¹⁵ Sen. 14, 1, 35: *Nunc peragam quod promisi: et qualis esse debeat patrie rector, expediam, ut hoc velut in speculo tete intuens, ubi te talem videris, qualem dico [...] gaudeas.* (Kiemelés tőlem: L.I.D.)

¹⁶ Francisci Petrarchae v. c., *De republica optime administranda liber, eiusdem De officio et virtutibus imperatoris liber*, Bernae, 1602.

hogy ezt írásával semmiképpen nem tudja viszonzni. Kézenfekvő lenne, ha Francesco da Carrara dicsőítését írná meg, ráadásul ez többeknek is szokása, azonban ez sem járható út, ugyanis a dicséret könnyen hízelgessé fajulhat, illetve gyakran előfordul, hogy valaki a korábban általa dicsőített személyről negatív ítéletet mond.

Ezen a ponton Petrarca kissé hosszabb kitérőt tesz, részletesen beszél az általa egyébként magasztalt Ciceróról, akit az állhatatlanság mintaképeként mutat be, hiszen a politikai változásoktól függően egykor dicsőített barátait és szövetségeseit a későbbiekben válogatott szidalmakkal illette. Fájdalmasan jegyzi meg: „Vonakodva mondom ezeket az általam szeretett jelentős férfiurol, de jobban szeretem és fontosabbnak tartom az igazságot.”¹⁷

A kitérő után ismét a dicsőítés lehetőségét mérlegeli. Azért sem járható ez az út számára, mert ő sokkal alkalmasabb a hibák, a hiányosságok feltárására és bemutatására, mint a dicséretre. Francesco da Carrara esetében azonban – habár ő sem mentes a hibáktól, hiszen egyetlen ember sem az – szinte kizárólag dicséretre méltó dolgokról eshetne szó, az elenyészően kevés kivetnivalót pedig már közölte vele korábban, négy szemközt.

Petrarca ezen a ponton megállapítja, hogy a címzett élettörténetét sem beszélheti el hosszasan, hiszen nem akar a hízelgés bűnébe esni, ráadásul közismert tényekről beszélhetne csupán. Így a továbbiakban a *preteritio* retorikai eszközét alkalmazva mondja el röviden Francesco da Carrara életének addigi fontosabb eseményeit, történeteit.

Apja halála után nagyon ifjú korában került Padova élére,¹⁸ azonban ezt a nehéz helyzetet olyan körülményekkel, érett, megfontolt cselekvéssel kezelte, hogy nem törtek ki zavargások a városban, a hatalomváltás nyugalmasan ment végbe. A közügyeket olyan sikeresen intézte, hogy alattvalói számára jólétet és biztonságot teremtett. A dinasztikus kapcsolatokat is erősítette azzal, hogy lányait sikeresen házasította ki.¹⁹ Si-

¹⁷ Sen. 14, 1, 12: *Invitus de dilecto michi viro maximo hec loquor, sed dilectior et maior est veritas.*

¹⁸ 1350-ben, 25 éves korában.

¹⁹ Három lánya volt, akiknek házassága révén jelentős uralkodóházakkal került rokoni kapcsolatba.

kereit és a város jólétét látva a környező városok polgárai is arra vágytak, hogy ő legyen az uralkodójuk. Padovát megerősítette, erődöket építtetett, majd a rákényszerített háborút méltányos békekötéssel zárta le.²⁰ Általános elismerés övezi, még az ellenfelei is kiváló uralkodónak tartják. A felsoroltak egyértelműen jelzik: Francesco da Carrarának nincs szüksége dicsőítésre, hiszen eredményei, tettei magukért beszélnek.

Petrarca itt „bevallja”, hogy a fentiek fényében tulajdonképpen nincs mondanivalója, de szégyellné, ha elhallgatna, ezért arról fog beszélni, ami éppen az eszébe jutott, nevezetesen arról, hogy „milyennek kell lennie annak az embernek, akinek a hazájával való törődés jutott osztályrészül”,²¹ vagyis az ideális uralkodó tulajdonságairól fog értekezni. Nem azért teszi mindezt, mintha a címzett nem lenne tisztában kötelességeivel és nem teljesítené azokat kiválóan, hanem azért, mert az uralkodói erények számbavétele az erényekben való kitartásra buzdít.

Petrarca gondolatmenetét Cicero *De re publica* című műve 6. könyvének, vagyis a *Somnium Scipionis*nak közismert és gyakran idézett részével indítja.²² Ebben az ifjabb Scipio Africanust nagyapja azzal lelkesíti az önzetlen közéleti cselekvésre, hogy közli vele: az állam érdekében cselekvő, hazájukat megvédő, azt gyarapító vezetők jutalma az, hogy a földi életüket követően visszatérnek az égbe, ahol az örökkévalóságban gondtalanul, boldogan élnek majd. Petrarca megjegyzi, hogy ez az elképzelés annak ellenére, hogy pogány filozófustól származik, egyáltalán nem ellentétes a keresztény felfogással, így Francesco da Carrara is reménykedhet abban, hogy erényes, tevékeny életutat követően üdvözülhet. Ennek a minden ember számára kívánatos célnak az eléréséhez ad tanácsokat a következőkben Petrarca.

Az állam vezetőjének mindenekelőtt arra kell törekednie, hogy a dérek polgárok szeressék, és ne féljenek tőle, azonban a kártékony embe-

²⁰ Velencével 1373. augusztus 4-én kötött számára nem igazán előnyös békét.

²¹ Sen. 14, 1, 27: *qualis esse debeat cui sue patrie cura commissa est.*

²² Cic. Somn. 6, 13: *Quo sis, Africane, alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto: omnibus qui patriam conservaverint adiuverint auxerint, certum esse in celo diffinitum locum, ubi beati evo sempiterno fruuntur. Nichil est enim illi principi deo qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat acceptius, quam concilia cetusque hominum iure sociati, que civitates appellantur. Harum rectores det conservatores hinc profecti huc revertuntur.*

rek igenis féljenek. Ennek eléréséhez a legfontosabb az igazságosság erényének gyakorlása. A szeretet és a félelem nem fér össze, az az uralkodó, akitől félnek, nem lehet biztonságban. Számos antik példát sorol fel arra, hogy a zsarnokok folyamatos rettegésben éltek, hiszen alattvalóik meggyűlölték őket. Érvényes tehát a Macrobiustól származó mondat: „Szükségképpen sok embertől kell félnie annak, akitől sokan félnek.”²³ Iulius Caesar végzete azonban látszólag ellentmond az eddigieknek, hiszen közismert volt *clementiája*, hogy az őt ért sérelmeket nemcsak figyelmen kívül hagyta, de teljesen el is felejtette, korábbi ellenfeleinek nagyvonalúan megbocsátott, mégis összeesküdtek ellene és meggyilkolták. Mivel idézett mégis elő akkora gyűlöletet, amely végül a pusztulásához vezetett? Petrarca szerint ennek oka mérhetetlen hiúsága és hatalomvágya volt, amelyet a köztársaságpártiak nem voltak képesek elviselni.

Felmerül tehát a kérdés, hogy ha Caesar sem tudta megóvni magát, hogyan érhetik el az uralkodók, hogy szeressék őket. Seneca egyszerű tanácsát kell szem előtt tartaniuk: „ha azt akarod, hogy szeressenek, szeress.”²⁴ De milyen szeretetről is van szó? Petrarca megemlíti, hogy a rómaiaknál az egyik legfőbb kitüntető cím a *pater patriae* volt. Olyan szeretet elérésére kell tehát törekednie az uralkodónak, amelyet a családfő iránt tanúsítanak a családtagok, s amelynek része a tisztelet is. Fontos azonban, hogy a szeretet kölcsönös legyen, és az uralkodó jóindulattal viseltessen az alattvalói iránt.

Ezt követően ismét az antikvitásból vett példákkal illusztrálja állításait. Számos császár életét mutatja be, elsősorban Suetonius császárelőrajzai és a *Historia Augusta* alapján. A példák mind azt igazolják, hogy a császárok halála összhangban volt életükkel: azok, akiket szerettek, békében, természetes úton távoztak az élők sorából, az alattvalók hatalmas veszteséget éreztek, azok azonban, akik életmódjukkal gyűlöletessé tették magukat, erőszakos halált szenvedtek el.

Ezen a ponton Petrarca visszatér a *iustitia* fogalmának körülírásához, és arra a megállapításra jut – immáron nem antik, hanem keresz-

²³ Macrobius. *Sat.* 2, 7, 4: *Necesse est multos timeat quem multi timent.*

²⁴ Seneca. *Ep.* 9, 6: *Si vis amari, ama.*

tény szerzőkre támaszkodva érvelésében²⁵ –, hogy a *iustitia* a *miser cordi-*ával azonosítható. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az erőszakos bűncselekményeket elkövetők mentesülhetnének a büntetés alól, hiszen a parttalanul alkalmazott könyörületesség valójában *crudelitas*.

Az igazságosság mellett egy másik tulajdonság, amellyel ki lehet érdemelni a polgárok szeretetét, a *beneficentia*. Ebben a részben Petrarca konkrét, gyakorlatias tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy a *beneficus* uralkodónak mit kell tennie népe jólétének érdekében, sőt Francesco da Carrarához *ad hominem* is szól, különböző intézkedések megtételét javasolja Padova területén. A *beneficentia* jelen esetben tehát építkezéseket jelent. Felhívja az uralkodó figyelmét arra, hogy az utak építése, karbantartása békeidőben ugyanolyan fontos, mint háborúban a várost védő falak jó állapotának megőrzése.

Ezt követően egy kevésbé fontosnak tűnő probléma megoldását kéri az uralkodótól, nevezetesen, hogy intézkedjen annak érdekében, hogy a városában ne kószálhassanak szabadon a sertések. Ez a látvány méltatlan Padovához, sérti a város tekintélyét, hiszen olyan városról van szó, amelyet régebben alapítottak, mint Rómát.²⁶

Feladatként határozza meg a továbbiakban Francesco da Carrara számára a környékbeli mocsarak lecsapolását. Nem megvalósíthatatlan vállalkozásról van szó, hiszen közel a tenger, és a terület arra lejt. Úgy gondolja, hogy ennek a költségeihez a polgárok is szívesen hozzájárulnak.²⁷

Az uralkodó kötelességeihez tartozik még a gondos és takarékos gazdálkodás is. Nem szabad tékozlónak lennie, úgy kell a gazdasági ügyekben eljárnia, mintha számadással tartozna kiadásairól. Augustus és Vespasianus példáját kell szem előtt tartania, akik gondoskodtak a nép jólétéről, és ha szükséges volt, segítségükre is siettek. Felhívja Francesco da Carrara figyelmét arra, hogy bár Padova bővében van a terményeknek olyannyira, hogy más városoknak is segítséget tud nyújtani, érdemes előre felkészülnie egy esetlegesen bekövetkező nehéz

²⁵ Amb. *De ob. Theod.* 26.

²⁶ Verg. *A.* 1, 242–249.

²⁷ Volt már erre példa. Ennek alátámasztására Petrarca Macrobiust idézi: Macrobius *Sat.* 2, 4, 24.

helyzetre, látványos, ám felesleges ünnepségekre, cirkuszi játékokra ne költsön még akkor sem, ha ezzel népszerűséget is szerezne. Anyagi terheket pedig csak a legvégső esetben rójon a népre, és ekkor is járjon elől jó példával: saját vagyonából is tegyen felajánlást.

Ezt követően felsorol néhány tulajdonságot, amelyek alkalmasak a szeretet elnyerésére. Ezek: az együttérzés, a vigasztalás, közemberek meglátogatása, beszélgetés velük. Ezek ellentétei, de legfőképpen a kegyetlenség és a kapzsiság gyűlöletet idéznek elő. Ez utóbbiaktól természetesen teljes mértékben mentes a levél címzettje.

A következő részben a vágyak természetéről értekezik Petrarca. A vágyak mindenkit érintenek, önmagukban nem ártalmasak, de a bűnös vágyakat meg kell fékezni, mert kielégíthetetlenek, közülük is leginkább a kapzsiság ilyen. Csupán az erény és a jó hírnév iránti vágyat nem kell háttérbe szorítani. A vágyak bemutatásának kapcsán az uralkodás nehézségei közül az udvari emberek, az uralkodó bizalmasainak kiválasztását taglalja részletesen. Nagyon oda kell figyelnie az uralkodónak arra, hogy közvetlen környezetében csak becsületes emberek legyenek, mivel ellenkező esetben hatalomvágyuk révén a „fejére nőhetnek”. Bizalmasaik kiválasztásában még a legkiválóbb római császárok, mint például Marcus Aurelius is tévedtek. Francesco da Carrara jogosan vethetné fel, hogy tulajdonképpen hálátlanság (*ingratitude*) a támogatóival, bizalmasaival szemben, ha nem ismeri el érdemeiket. Petrarca azonban pontosít: a derék embereket meg kell ugyan jutalmaznia, de azt is egyértelművé kell tennie, hogy környezetében mindenki kizárólag tőle függ. A Példabeszédek könyvéből vett idézettel támasztja alá állítását: „Ne szolgáltsd ki méltóságodat idegeneknek.”²⁸ A nép sem szereti, ha több hatalmasságtól kell tartania, számukra ennél még a kegyetlen uralkodó is jobb. Itt Petrarca megjegyzi, hogy ezt a kérdést nem fejti ki bővebben, mivel az előző évben, személyes találkozásukkor hosszasan beszélgettek a témáról.

A következő kifejtendő tulajdonság a barátság lenne, ám erről nem kell sokat beszélnie, hiszen a címzett ennek az erénynek a gyakorlásában is kimagasló, ráadásul a témának Cicero egy külön művet szentelt.²⁹

²⁸ Péld 5,9.

²⁹ *Laelius de amicitia*.

A keresztény ember számára a szilárd barátság alapja Krisztus, de még a pogány filozófusok szerint sem létezik igaz barátság bölcsesség és erény nélkül.

Mondandója végéhez közeledve Petrarca megjegyzi, hogy a továbbiakban már arról beszél, ami éppen eszébe jut – természetesen ez is retorikai fogás az olvasó esetlegesen lankadó figyelmének felkeltésére. Mivel az előzőekben a barátok egymás iránti bőkezűségéről volt szó, ennek az erénynek a vizsgálatával folytatja gondolatmenetét. Jellemzően azok iránt szoktak bőkezűek lenni az emberek, akik egyébként is jelentős anyagi javakkal rendelkeznek. Az uralkodók esetében ez helytelen gyakorlat, inkább a szűkölködőket kellene segíteni. Ez a megállapítás alkalmat ad Petrarcának arra, hogy jelezze: a címzettnek ez ügyben sincs szüksége figyelmeztetésre, hiszen rendszerint így cselekszik.

A következőkben tárgyalt erények az alázatosság (*humilitas*) és a nemeslelkűség (*magnanimitas*). Petrarca kifejti, hogy bár látszólag egymásnak ellentmondó tulajdonságok, valójában nem így van, a *magnanimitas*nak előfeltétele a *humilitas*, vagyis csak az lehet méltó az állam vezetésére, aki nem gőgös, azaz rendelkezik a *humilitas* erényével. Ez a morálfilozófiai gondolatmenet juttatja arra a következtetésre, hogy akik gőgösek, azok tulajdonképpen önbizalomhiányban szenvednek. Számos ókori példát sorol fel, császárokat, akik istenként tiszteltették magukat már életükben. Ezzel szemben a valóban nagy formátumú uralkodók, mint például Augustus, megnyilatkozásaikban nem használtak *pluralis maiestatis*, és nem szerették, ha *dominus*nak szólították őket. Ez utóbbiak példáját követi Francesco da Carrara is, aki szinte „kényszerből” uralkodik, közvetlen és szerény – tehát ismét nincs szükség Petrarca figyelmeztetésére, buzdítására.

A (sarkalatos) erények közül a *modestiát*³⁰ (mértékletesség) tárgyalja a következőkben. Az előző erényekhez kapcsolódva, példákkal alátámasztva kiemeli, hogy a pompakedvelő fejedelmek rossz példát mutatnak a közembereknek, mivel azok őket akarják utánozni, ellenben az igazán jelentős uralkodók (pl. Augustus és Hannibál) külső megjelenése, öltözete egyszerű volt. Francesco da Carrara ebben is a helyes utat követi.

³⁰ Petrarca – úgy tűnik, következetesen – a *modestia* szót használja a megszokott *temperantia* helyett.

A továbbiakban felhívja a figyelmet arra, hogy kiemelkedő tehetségű férfiakkal kell körülvennie magát a jó uralkodónak, ám nemcsak olyanokkal, akik katonai erényekben kiemelkedőek, hanem a tudományokban, műveltségben egyaránt – ahogyan azt a címzett is teszi.

Írásának befejező szakaszában Petrarca arról beszél, hogy eredeti szándéka szerint arra buzdította volna Francesco da Carrarát, hogy javítsa ki alattvalóinak erkölcsi hibáit, azonban belátja, hogy ennek teljesítése lehetetlen. Ezért egyetlen, Padovában nagyon elterjedt szokás megszüntetésére kéri. Megfigyelte, hogy a városban nagyon jellemző, hogy mind a nemes, mind a közrendű asszonyok, ha valaki meghal, a közterületeken is hangosan jajveszékelnének és sírnak. Úgy véli, a gyász nyilvános és túlzó megnyilvánulásai nem illenek a városhoz, ezért javasolja a szokás betiltását.

A fenti rövid tartalmi ismertetésből – úgy gondolom – kiderül, hogy Petrarca a királytükörök hagyományos tematikájának megfelelően a nagyon szélesen értelmezett igazságosságból kiindulva felsorolja és jellemzi a teológiai és sarkalatos erényeket, mint amelyeknek meg kell lenniük az ideális uralkodóban. Szokásához híven számos – elsősorban az antikvitásból vett – példával illusztrálja mondandóját. Argumentációjának különlegessége, hogy nem csupán pozitív példákat említ, hanem bemutatja azt is, hogy az erények hiánya, vagy a velük ellentétes bűnök milyen következményekkel járnak. Azzal pedig, hogy a gazdasággal kapcsolatos kérdéseket is hangsúlyosan tárgyalja, véleményem szerint ugyancsak eltér a királytükörök hagyományos tematikájától. A napi történések, problémák – mint például a sertések garázdálkodása Padovában, a gyásznak a nyugalmat megzavaró hangos és látványos megnyilvánulásai, találkozásai és beszélgetései Francesco da Carrarával – tárgyalása inkább az *epistola* műfajára jellemző momentumok.

Mindezek arra engednek következtetni, hogy Petrarca írása nem levél *vagy* királytükör, hanem levél *és* királytükör. Ezen túlmenően azonban – úgy vélem – nem hagyható figyelmen kívül még egy mozzanat. A levél bevezető szakaszában, a *captatio benevolentiae*-ben Petrarca hosszan méltatja a címzettet, továbbá minden egyes erény tárgyalása során hangsúlyosan megemlíti, hogy Francesco da Carrara rendelkezik az adott erénnyel és gyakorolja is azt. Megítélésem szerint bármennyire

határozottan kijelenti több alkalommal is Petrarca, hogy jelleme nem alkalmas a dicsőítésre, és nem is szándékozik azt írni, a *Rerum senilium libri 14*, 1 valójában egy jól álcázott *laudatio*, vagyis dicsőítő beszéd.

Források

- BAUSI 2005 F. BAUSI (a cura di), *Francesco Petrarca: Invective contra medicum. Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientiae aut virtutis*, Firenze, 2005.
- BOSCO et al. 1992 U. BOSCO et al., *Francesco Petrarca: Opere. Canzoniere. Trionfi. Familiarium rerum libri*, Firenze, 1992.
- FENZI 1992 E. FENZI (a cura di), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Della mia ignoranza e di quella di molti altri*, Milano, 1992.
- LÁZÁR 2003 LÁZÁR I. D. (ford.), *Francesco Petrarca: De sui ipsius et multorum ignorantia. Önmagam és sokak tudatlanságáról*, Szeged, 2003.
- LÁZÁR 2021 LÁZÁR I. D. (ford.), *Francesco Petrarca: Invective contra medicum. Invektívák egy orvos ellen*, Szeged, 2021.
- RIZZO–BERTÉ 2006–2019 S. RIZZO – M. BERTÉ F. (a cura di), *Francesco Petrarca: Res seniles*, Vol. 1–5, Firenze, 2006–2019.
- VILLANI 1990 G. VILLANI (a cura di), *F. Petrarca: Lettera ai posteri*, Roma – Salerno, 1990.

Felhasznált irodalom

- ANTOGNINI 2008 R. ANTOGNINI, *Il progetto autobiografico delle Familiare di Petrarca*, Milano, 2008.
- DOTTI 1992 U. DOTTI, *Vita di Petrarca*, Roma, 1992.
- ENENKEL 2008 K. A. E. ENENKEL, *Die Erfindung des Menschen (Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius)*, Berlin – New York, 2008.
- LENGYEL 2011 LENGYEL R., *Petrarca a lélekvezető*, doktori értekezés, kézirat, Szeged, 2011.
- MAZZOTTA 2018 G. F. MAZZOTTA, *Petrarca „levelezéseposza”*, in: V. Kirkham – A. Maggi (szerk.) – Lengyel R. et al. (ford.), *Petrarca. Kalauz az életműhöz*, Budapest, 2018.

Letter or Mirror for Princes?

Francis Petrarch's *Rerum senilium libri 14*, 1

It is a relatively common practice of Francis Petrarch to include his writings of various genres in his letter collections or to refer to some of his treatises and invectives as

voluminous letters in his dedications. The same applies to the first letter of Book XIV of Rerum senilium libri. The question of genre is also interesting and important since Petrarch's text can indeed be read and interpreted either as a letter or as a mirror for princes. The fact that the letter was published independently under the title De re publica optime administranda shows the validity of the different readings. The lecture will analyse this writing.

Keywords: mirror for princes, epistle, *Rerum senilium libri*, mixture of genres

ÚJVÁRI EDIT

Arcképek kavalkádja a Hieronymus Boschnak tulajdonított genti *Keresztvitel* című táblaképen

A tanulmány egy olyan flamand reneszánsz, evangéliumi tematikájú festményre fókuszál, amelynek teljes felületét tizenkilenc arckép tölti ki. A művészettörténeti kutatás Hieronymus Bosch kései műveként datálja a genti Szépművészeti Múzeumban látható Keresztvitel című táblaképet. A mű különlegessége az arcokkal zsúfolt drámai kompozíció, az arcok mimikájában kifejezett jellemvonások vizuális reprezentációja. A tanulmány ikonográfiai, vizuális szemiotikai, képanthropológiai elemzéssel kívánja megvilágítani a kompozíció jelentésrétegeit, kiemelve az arcmások jelentőségét, a jellemábrázolásban és a vallási tartalom közvetítésében játszott szerepüket. A történeti nézőpont pedig a késő középkor nyugati ikonográfiájának egyik specifikumára irányítja a figyelmet, az arckép, a portré megszületésére, az arcvonások jellemábrázoló lehetőségeinek felfedezésére, a fiziognómia alkalmazására.

Kulcsszavak: portré, arccompozíció, Veronika kendője, ikonográfiai típus, fiziognómia

„Mert ahogyan az arc a lélek tükre, akként a szem a lélek lámpása...”
Cicero¹

A művészettörténeti kutatás hagyományosan Hieronymus Bosch kései műveként tartja számon a genti Museum voor Schone Kunstenben látható *Keresztvitel* című táblaképet. A passió tematikájú flamand reneszánsz festmény teljes felületét tizenkilenc arckép tölti ki, különleges hatása a zsúfolt drámai kompozícióban elrendezett arcokban rejlik (1. kép). Vajon egyedi kompozícióról van-e szó, vagy ikonográfiai hagyományba illeszkedik? Milyen tradíciót követ az arcok kifejezőerejét torz arcvonásokkal is hangsúlyozó vizuális megoldás? A tanulmány ikono-

¹ Cic. Or. 60.

gráfiai, vizuális szemiotikai, képanropológiai elemzéssel kívánja megvilágítani a festmény jelentésrétegeit, kiemelve az arcmások jelentőségét a jellemábrázolásban, valamint a vallási tartalom közvetítésében. A történeti nézőpont pedig a késő középkor nyugati ikonográfiájának egyik specifikumára irányítja a figyelmet, az arckép, a portré megszületésére, az arcvonások jellemábrázoló lehetőségeinek felfedezésére, valamint az antik eredetű fiziognómia korabeli alkalmazására.

1. ábra: Hieronymus Bosch (?), *Keresztvitel*, olaj, táblakép, 76,7 x 83,5 cm, 1510 körül, Gent, Museum voor Schone Kunsten²

Hans Belting antropológiai megközelítésében a képek használatára és a közvetítő közegre helyezi a hangsúlyt, a jelentéseket ezek felől tárja fel. Ezáltal az alkotás, a kép használóinak, a kortárs befogadóknak a médium-hoz való viszonyára koncentrálni, rekonstruálni szándékozik a kép-olvasás,

² <https://www.mskgent.be/en/collection/1902-h>, 2024. 01. 04.

az értelmezés adott korban működő technikáit. A kultúrtörténeti források vizsgálata ebben a módszertanban az ikonológiai kutatáshoz hasonlóan fontos, viszont elsősorban nem az alkotások jelentésére irányul a figyelem, hanem arra a kontextusra, amelyben az alkotás korabeli nézői értelmezték a képeket. A jelentések ebben a történeti kontextusban tárulhatnak fel.³

A genti *Keresztvitel* attribúciós problémái

A festmény ikonográfiai leírását a történeti és szerzőségi adatokkal kell megalapoznunk. A festmény kétségtelenül a késő középkori flandriai festészeti hagyományokhoz kötődik, és bár a Hieronymus Bosch *œuvre*-jéhez való kapcsolás ikonográfiai tekintetben indokolt, számos, ennek ellentmondó tényező is felhozható. A Boschra vonatkozó történeti források szűkösek, a kutatók az 1450 körüli évekre teszik a születési dátumát. Szülővárosa, 's-Hertogenbosch évkönyveinek bejegyzései rövid adatokkal utalnak a mester festészeti megbízatásaira, majd halálozási évszámaként az 1516-os évet adják meg.⁴ A korabeli források alapján a festőt nagyra becsülték már a kortársai is, epigonok másolták, követték a kompozícióit.⁵ A 16. századi spanyol megrendelésekkel is összefüggésbe hozható az, hogy számos Bosch-művet másoltak Flandriában, vagy a festményeit utánozva alkottak hasonló műveket.⁶ Az ő festészetére jellemző kompozíciós megoldások, ikonográfiai motívumok ezáltal számos ismert és ismeretlen flandriai alkotó festményein nyomon követhetők. A 2010-ben alapított The Bosch Research and Conservation Project⁷ kutatói a genti *Keresztvitel*ről azt állapították meg, hogy Bosch elveszett eredetijét követő alkotásról lehet szó, amely 1530–1540 között keletkezhetett.⁸ Ugyanakkor a festményt őrző genti Museum voor Schone Kunsten hivatalosan továbbra is Bosch alkotásának tekinti, amíg nem bizonyítható egyértelműen más alkotó szerzősége. A múzeum honlap-

³ BELTING (2003).

⁴ <https://jeroenboschplaza.com/about-jheronimus/his-life/?lang=en>, 2025. 07. 09., BUZZATI–CINOTTI (1994).

⁵ WINTERMEIER (1983: 27), GIBSON (1973).

⁶ ILSINK–KOLDEWEIJ (2016: 65).

⁷ <http://boschproject.org/#/>, 2024. 01. 04.

⁸ <https://vlaamseprimitieven.vlaamsekunstcollectie.be/en/research/webpublications/christ-carrying-the-cross-by-bosch-in-the-museum-of-fine-arts-in-ghent>, 2025. 07. 09.

ján a festmény ismertető szövegében a művet 1510 körüli időpontra datálják, így azt Bosch kései alkotókorszakához sorolják.⁹

A *Keresztvitel* elemzése előtt érdemes áttekinteni azokat a Bosch és Bosch-epigon műveket, amelyek hasonló képi elemekkel és relációkkal rendelkeznek. A passió tömegjelenetként való ábrázolása a korabeli nyugati ikonográfiai hagyománynak éppúgy sajátja, mint a minden kétséget kizáróan eredeti Bosch-festményeknek. Ennek a képtémának a Bosch-életműben legkorábbra, az 1480-as évekre datált változata a Bécsben őrzött *Keresztvitel*.¹⁰ Ezen a festményen számos, a genti táblaképre emlékeztető elem megfigyelhető. Krisztust itt is rosszindulatú, kegyetlen férfiak kísérik, akiknek jellemét jól kifejezik az arcvonásaik. Krisztus alakját a kereszt szárai határolják el a tömegtől, amelynek tagjait a kereszt elé és fölé helyezte el a festő. A kereszt hordozásában segítő kyrénéi Simon (Lk 23,26) fehér köpönyeges, öreg férfialak. A felső sáv arcai között a genti képen is felbukkanó, csúcsos, karimás kalapot viselő figura is megjelenik. Szintén a bécsi festményen figyelhető meg a gonosz és a jó lator figurájának sajátos, Krisztus arcához viszonyítottan háromszöget bezáró elhelyezése. A kompozíció alsó sávjának bal oldalán a katonáktól megkínzott gonosz, jobbra pedig a papnak gyónó, térdelő jó lator alakja látható. Ez a háromszögű elhelyezés, valamint a gyónó, sápadt jó lator arca a genti kompozíción is visszaköszön.

A Londoni National Galleryben látható, az 1495–1500 körüli időpontra datált, szintén eredetinek elismert *Töviskoronázás*¹¹ című festményen Bosch öt, a felületet teljesen kitöltő, félalakos, portrészerű figurát ábrázol. A központba helyezett, fehér köpenybe burkolt Jézus szelíd tekintete a nézőkre irányul, míg gyűlöletet sugárzó kínzóik két oldalról övezik. Az 1505-re datált, szintén eredetinek elismert madridi, az Escorialban található *Keresztvitel* Bosch számos más festményére is jellemző módon tájképbe illeszti a passiójelenetet. A kereszt alatt görnyedő, nézőkre kitekintő Krisztus előtt haladó férfit, valamint a mögötte, a kereszt száraival határolt mezőben összezsúfolódó tíz férfialakot szintén portrészerű vonásokkal jeleníti meg a festő.

⁹ <https://www.mskgent.be/en/collection/1902-h>, 2025. 07. 09.

¹⁰ https://www.wga.hu/html_m/b/bosch/1early/12carry.html, 2025. 07. 09.

¹¹ https://www.wga.hu/html_m/b/bosch/5panels/18mocked.html, 2025. 07. 09.

A Madridhoz közeli El Escorialban (Monasterio de San Lorenzo) őrzött *Krisztus töviskoronázása*¹² című tondó a Bosch elveszett eredeti alkotását követő hét, ismert másolat legkiemelkedőbb kvalitású példája (a számos másolat a festmény rendkívüli népszerűségét bizonyítja). Az arany háttérű tondó középpontjába helyezett, a nézőre kitekintő Krisztust jobbról három, őt kínzó, gonosz és ostoba tekintetű férfi figura, míg balról két szemlélődő alak veszi körbe. A körkompozíciót övező sötét, *grisaille* technikával festett jelenetek az angyalok és ördögök küzdelmét ábrázolják, Bosch jellegzetes Pokol-ikonográfiáját idéző, zoomorf alakokkal. A *Krisztus töviskoronázása* két további táblaképpel kiegészített változatát, egy ismeretlen flamand mester *Passió-triptychonját*,¹³ amely Valenciában (Museo de Bellas Artes de Valencia) látható, szintén Bosch követője alkotásaként tartja számon a művészettörténeti kutatás. A festmény feltehetően 1530–1540 között készült, a Krisztus töviskoronázását megjelenítő fő oltárképet (amely minden elemében hűen követi az El Escorial-beli Bosch-másolatot), a bal szárnyon az elfogatás, a jobb szárnyon pedig az ostromlás jelenete övezi. Mindhárom festményen a középpontban ábrázolt, nemes arcvonású Krisztust gonosz, eltorzult arcú alakok veszik körül. Az amszterdami Rijksmuseumban is található egy Bosch-követőnek tulajdonítható, 1530 körüli *Krisztus elfogatása*-festmény,¹⁴ amely a valenciai triptychon azonos témájú táblájának az átkomponálása.

Arckép a 16. századi Németalföldön

A fentebb említett néhány példa is bizonyítja, hogy a passiójelenet jellemrajzokként való feldolgozása a 16. századi flamand festészetben azonos ikonográfiai hagyományt követett, megörökítve a korabeli vallásfel fogást. Ennek kapcsán a jó és a gonosz végletes ellentétpárként való szembesítését, a misztériumjátékok, húsvéti passiójátékok gonosz karaktereket hangsúlyozó maszkjainak hatását mint fontos kultúrtörténeti és ikonográfiai információt is ki kell emelnünk. A középkori vallási ünnepek drámajátékaihoz hasonlóan a vallási képtémák ugyancsak mediális

¹² https://www.wga.hu/html_m/b/bosch/5panels/12thorns.html, 2025. 07. 09.

¹³ <https://jeroenboschplaza.com/navolger/christ-crowned-with-thorns-triptych-passion-triptych/?lang=en>, 2025. 07. 08.

¹⁴ <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/SK-A-3113/catalogue-entry>, 2025. 07. 09.

kontaktust teremtettek a szent eseménnyel. A források szerint Bosch a városa Miasszonyunk Testvérületének aktív tagjaként a helyi misztériumjátékokhoz, körmenetekhez jelmezeket, kellékeket is tervezett.¹⁵ Ez más korabeli alkotókra is jellemző volt, ami jelzi a középkori dráma és az ikonográfiai hagyomány szerves kapcsolatát, kölcsönhatását.¹⁶

A genti *Keresztvitel* az említett, eredetiként elismert és a Boscht követő, passió-tematikájú festményekhez számos ponton kapcsolódik, ugyanakkor különbséggént említhető, hogy azoknál még erőteljesebben koncentrált az arcokra és az azokon kifejeződő jellemvonásokra. Sem a háttér, sem a figurák teste nem látható, a zsúfolt kompozíciót teljesen betölti a tizenkilenc arckép. Ezen a ponton fontos hangsúlyozni, hogy az arc megfestésének jelentősége, a portré műfaja a késő középkori nyugati kultúra meghatározó újítása volt.

A képmás, az élő személy reprezentánsa, az arisztokrácia körében egyfajta jogi jelleggel is rendelkezett mint a genealogikus sorozat eleme, vagy fejedelmi ajándék. A polgárok esetében viszont a vallásos adományozási jogban, donátorportréként vagy a halotti liturgia őskultuszában kapott szerepet. A portrékon az arc az egész testet képviseli, amely „a festett leképezés által a testről levált maszk.”¹⁷ Különösen a flamand portréfestészet járt élen a személyiség megragadásában, elsősorban a pillantás aktivitása révén, amely Belting szavaival a „festett antropológia” példája. Mindez a 15. század elejétől kezdődően, már a van Eyck fivérek munkásságában megvalósult. A „fiziognomikus portré” a belső élet, az individuális élet kifejezője, amely Belting szerint szemiotikai és ikonikus értelemben egyaránt az újkori szubjektum jelentőségét reprezentálta.¹⁸

Krisztus és Veronika arca

A hasonló ikonográfiai hagyományhoz tartozó, Bosch-hoz vagy követőikhez köthető passió-festményektől eltérően a genti *Keresztvitel* fontos eleme a festmény bal alsó sarkában látható ikonográfiai téma, Veronika kendője. Egy 1510 körül készített flamand oltár részlet, az *Út a Kálváriára*

¹⁵ WINTERMEIER (1983: 7).

¹⁶ ÚJVÁRI (2023: 305).

¹⁷ BELTING (2003: 143), BELTING (2018: 213–215).

¹⁸ BELTING (2003: 144–151).

Szent Veronikával faszoborcsoport (2. ábra) a genti táblaképhez hasonlóan a kompozíció bal sarkában jeleníti meg Veronikát a kendővel, a figurák elrendezését a kereszt osztja hármas csoportokba, a keresztszárak találkozásánál, az egész mű középpontjában pedig Krisztus arca látható. Tehát nemcsak a festményeken, hanem a húsvéti passiójátékok dramatikus hatásához még szorosabban kapcsolódó szoborcsoportokon is visszaköszön a genti táblakép ikonográfiai témája, Veronika alakjával együtt.

2. ábra: Ismeretlen flamand szobrász, *Út a Kálváriára Szent Veronikával*, Festett, aranyozott faszoborcsoport, 49,5 x 26,4 x 20 cm, Brüsszel, 1510 körül, New York, Metropolitan Museum of Art¹⁹

A Veronika kendője-téma nemcsak a passiójelenetek részeként, hanem önálló képtémaként is gyakori volt a késő középkori nyugati festészetben. A kezében a Krisztus-arcot ábrázoló kendőt tartó nőalak tölti ki például a teljes kompozíciót az internacionális gótika kiemelkedő kölni

¹⁹ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/463693>, 2024. 01. 04.

képviselője, a Veronika Mestere *Veronika kendője* című táblaképen is (München, Alte Pinakotek), amely 1400 körül keletkezett.²⁰ Ezt az ikonográfiai hagyományt érdemes alaposabban is áttekinteni, hiszen szorosan kapcsolódik az arckép keresztény művészetben betöltött jelentőségéhez. A Krisztus arclenyomatát tartalmazó kendő legendája és ikonográfiai hagyománya bizánci eredetű. Az *akheiropoiétosz* ('nem emberkéz alkotta') ikonhagyomány, szoros összefüggésben az ikonteológia érveivel, a csodás módon keletkezett Krisztus-portrét az 1. század első felében uralkodó edessai királyhoz, Abgárhoz köti. A 6. századtól ismert bizánci legenda szerint a *mandylion* ('kendő') ikontípus prototípusát képező szövetdarabra maga Krisztus nyomta rá az arcmását, mikor arcmosást követően beletörölközött, majd elküldte a kendőt az észak-szíriai Edessába, ahol a csodatévő kép más meggyógyította a királyt. A *mandylion* teológiai jelentőségét Belting a következőképpen hangsúlyozza: „Az »igazi képmáson« Jézus emberi szemmel látható földi arcvonásai, azaz látható jelenléte és Isten nem látható valósága szétválaszthatatlanul összefonódtak.”²¹ Az Abgár-legenda nyomán tehát egy eredeti ereklképét, azaz archetipikus Krisztus-portrét feltételeztek, amelyet „igazi képmás”-ként ismertek el és másoltak az ortodox ikontradícióban.²² A *mandylion*t a 10. századtól Konstantinápolyban őrizték, majd a bizánci főváros 1204-es kifosztásakor Nyugatra került és ott nyoma veszett.

A bizánci „igazi képmás” kultusza a latin kereszténységben a kereszties hadjáratok korában, a 13. századtól kezdődően önálló, részben módosult legenda és ikonográfiai hagyomány alapján terjedt el.²³ A 13–16. század között a római Szent Péter-bazilika Mária-kápolnájában őrizték azt a – hagyomány szerint – Krisztus arclenyomatát őrző kendőt, amely 1527-ben, Róma kifosztásakor veszett el. Az arc és az arcnymot fizikai kapcsolatát alapul véve, szintén a *vera icona* ('igaz képmás') tiszteletével összefüggésben teremtették meg a Veronika kendője-legendát, a jámbor, Krisztus arcát kendőjével megtörő asszony történetét. A Krisztus voná-

²⁰ TOMAN (2000: 28–29).

²¹ BELTING (2000: 217).

²² BELTING (2000: 217).

²³ A Veronika-képekéről szóló 12–14. századi források közlését ld. BELTING (2000: 577–580).

sait megőrző kendőnek a Kálváriára vezető úthoz kötődő keletkezését a Veronika-legenda ugyancsak az 1. századra, Tiberius császár korára vezeti vissza, többféle késő ókori és középkori legendát ötvözve.²⁴ A Krisztus-arcot ábrázoló kendő, majd pedig a képerекlyét tartó Veronika alakja a 14. századtól vált képtémává a nyugati művészetben.²⁵ A nyugati festészeti hagyomány jellegzetessége, hogy a kultusztárgyat, a Krisztus arcát frontálisan ábrázoló kendőereкlyét narratív elemekkel gazdagítva jeleníti meg, többféle ikonográfiai témát megteremtve. Akár önállóan, akár a Kálvária-jelenetek résztvevőjeként látható Veronika, a kendőereкlye eredeti tulajdonosának arca a szomorú együttérzés, a részvét érzelmeit közvetíti. S. Nagy Katalin a késő középkori németalföldi festészet Veronika-arckifejezéseiről a következőket állapítja meg: „oly érzékeny módon hordozzák arcvonásaikban, tekintetükben a szomorúság minden jegyét, mimikai jelét, hogy ha csak ezeket a festményeket tanulmányozzuk figyelmesen, félreérthetetlenül megismerjük mindazt, ami és ahogy egy szomorú emberi arcból leolvasható.”²⁶

A genti *Keresztvitelen* is lehajtott fejjel, lefelé tekintve látjuk Veronika szelíd, sápadt profilját, amint a néző felé mutatja fel a kendőt, a tágra nyílt szemmel a nézőre tekintő, frontális Krisztus-arcmassal. Krisztus arca ezen a táblaképen is a *mandylion*-ikontípus nyugati változatának tekinthető, a jellegzetes, kanonizált arcképelemek ennek megfelelően realista vonásokkal, portrészzerű jegyekkel módosulnak. A genti táblakép kendőképen Krisztus homlokát nem övezi a töviskorona, ezáltal a hagyományos ikonográfiához²⁷ kapcsolható, hiszen nem az *imago pieta-*

²⁴ A legkorábbi legendaelem Eusebios *Egyháztörténetének* egy részlete lehet, amely ismerteti egy, a kaisareai Philippiben álló, köztéri kutat díszítő bronz szoborcsoportot, amely eredetileg Hadrianus császárt és egy előtte hódoló nőalakot – vélhetően provincia-allegóriát – ábrázolt, de amelyet a 4. században már a vérfolyásos (a középkori legendákban már Berenikének/Veronikának nevezett) asszony és az őt meggyógyító Jézus kettősére vonatkoztatták, vö. CHADWICK (1999: 261–262).

²⁵ SEIBERT (1986: 317).

²⁶ S. NAGY (2013: 28).

²⁷ A középkori római zarándoklatok fő attrakciójának számító képerекlye hagyományos római ikonográfiájának példája: Ugo di Carpi: *Oltárkép Veronikával Péter és Pál között* (1525, Róma, Vatikán). A szenvedéstörténetet hangsúlyozó töviskoronás Krisztus-arc példája: Albrecht Dürer *Kiss passió* című fametszete 1510-ből, Szent Veronika,

tis-ikonográfia, a fájdalmakra, sebekre való koncentrálás a festmény domináns eleme, hanem a jóság és a gonoszság oppozíciója.

A genti *Keresztvitel* struktúrája és térvizonyai

A zsúfolt kompozícióra átlós szerkezet és különleges látószög jellemző. A végletesen ellentétes jellemeket tükröző arcok forgatagában, a központba illesztve, a keresztény ikonográfiai tradícióban kanonizált szelíd, lehajtott fejű, csukott szemű, félprofilban ábrázolt Jézus-arc látható, amelynek frontális változata a kép bal alsó sarkában, a „Veronika-kendőn” ismétlődik. Jézus, Veronika és az igaz képmás arcmásaival oppozícióban, a kompozíciót megtöltő arcok az emberi gonoszságot, bűnököt, kegyetlenséget testesítik meg, a sötét háttérből kiemelkedő groteszk sorozatuk nyomasztóan uralja a művet.

A táblakép bal alsó sarkából induló átlós tengelyen a kendőn ábrázolt Krisztus, valamint Veronika, a központban a keresztet cipelő, töviskoronás Krisztus, a jobb felső sarokban pedig a jó lator sápadt arca látható az őt gyóntató, groteszk szerzetesfigurával. Az ellentétes, bal felső sarokból indított tengely még határozottabb átló, ezt a keresztfa sávja jelöli ki, amelyet felül a fölfelé tekintő kyrénéi Simon tart, középen Jézus, a jobb alsó sarokban pedig a visszaforduló, nyakán átvetett kötéllel ábrázolt gonosz lator vicsorgó profilja zárja a tengelyt. Ezt az átlós sávot az is kiemeli, hogy az egyben a sötét háttérből kiemelkedő arcokat megvilágító fényforrás iránya is. Az éles kontraszthatás tovább fokozza a passió-jelenet drámaiságát.

Az arcokra történő koncentrálás érdekében sajátos látószöget alkalmaz a festő, ezáltal tudja megragadni a passió kiragadott epizódjának drámáját. Az alkotó ebben is Bosch-t követi, ugyanis az ő módszere a horizont magasra helyezése, mintha a festő magaslatról nézné a látványt. Több síkon, vertikális elrendezésben mutatja be a cselekményt, ugyanakkor az egyes alakokat oly módon ábrázolja, mintha a festővel azonos szemmagasságban lennének.²⁸ Ezáltal olyan hatása van a jele-

Szent Péter és Pál alakjával. Ez utóbbi ikonográfiai típus a meggyötört arc és a homloksebek hangsúlyozásával a *Vir dolorum* ('Fájdalmak férfiája') képtípusokhoz áll közel, ld. BELTING (2009: 178–180), SEIBERT (1986: 90).

²⁸ WINTERMEIER (1983: 22).

netnek, mintha a tömeget fentről, míg az egyes arcokat pedig oldalnézetből látnánk. Így a festő egyszerre érzékelteti a tömeg nyomasztó zsúfoltságát, ugyanakkor az arcok többsége nem kerül takarásba, a főbb figurák vizuális karaktere maradéktalanul érvényesül.

Arc-oppozíciók, fiziognómiai jellemrajzok a genti *Keresztvitelen*

A táblaképen dominálnak a viszolyogtató arcok a szelíd, szomorú Veronika és Krisztus arcával szemben. A különböző pozíciókban megfestett arcok változatos fiziognómiai jegyekkel rendelkeznek, hiszen ez a hagyomány az ókori Közel-Kelet és antikvitás örökségeként jelen volt az európai kultúrában, különösen a kora újkorban.²⁹ A visszataszító, gonosz jellemre utaló arckifejezés megjelenítése, a jellemábrázolásra való törekvés a korszak groteszk arcképeinek sajátja. Patrizia Magli az arc „kopernikuszi fordulatának” nevezi azon 16. századi művészetelméleti írásokat, amelyek meghatározták az emberi alak és arc tökéletes arányait, majd az ezektől eltérő arányú, torz formákhoz negatív erkölcsi kategóriákat társítottak.³⁰ Dürer és Leonardo da Vinci is alkotott ilyen témájú, a korszak fiziognómiai gondolkodását befolyásoló műveket, rajzsorozatokat. Példaként említhető Leonardo da Vinci *Öt groteszk fej* című tanulmányrajza, amely 1494 körül készült.³¹

A 15–16. század fiziognómiai érdeklődését, az arcvonásokban kifejeződő jellemrajz tanát fejt ki Giovan Battista Della Porta *Az ember fiziognómiájáról* című, 1598-ban megjelent kötete, amely összegzi az antik kultúrából átörökölt hagyományt. Az újkor a fiziognómia reneszánsza.³² Tanulságos összevetni a genti *Keresztvitel* gonosz figuráinak arcvonásait Della Porta leírásaival. A „vadállatian gonosz emberek” jellemző jegyeiként az alábbi arcvonásokat adja meg: széles ajkak, vaskos orr, vöröses arcbőr, karikás és kidülledő szem, sóvárgó tekintet, felhúzott szemöldök.³³ Az arcátlan természetűre a kidülledő szem mellett a vaskos,

²⁹ VÍGH (2006: 11).

³⁰ MAGLI (2006: 304–308).

³¹ Windsor, Royal Library,

https://arthive.com/leonardodavinci/works/308196~Five_grotesque_heads, 2025. 09. 30.

³² ECO (2004), VÍGH (2006), BELTING (2018: 111–113),

<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00037/eco.htm>, 2025. 09. 30.

³³ DELLA PORTA (2006: 163–230).

horgas orr, míg az elvetemült gazemberekre a keskeny ajkak, dülledt szemek jellemzők.³⁴ A rossz természetet és a számár-szerű ostobaságot a vastag ajkak és dülledt szemek jelölik, az álnok ember arca pedig betegesen sovány, ajka keskeny, szeme pedig kicsi, ragyogó, mélyen ülő. Della Porta a könyörtelen ember vonásait a következőképpen taglalja:

Halántéka homorú. Szemöldöke összenőtt és sűrű. Szája nagyon nagy. Fogai hosszúak, élesek, ritkásak, erősek. Szeme beesett, kicsi vagy nagy, megrendülten fénylik, hasonlatosan a haragra hajlamos emberekéhez. Szemhéjuk kitárt, vagy felfelé mozgó, sápadt vagy könnyörgően leereszkedő, lehetséges még, hogy szemei puffedten vibrálva körbe forognak, vagy ragyogók, kicsik, beesettek.³⁵

A genti festmény Krisztust övező arcai a gonoszság fiziognómiai példatáraként állnak előttünk, megtestesítve mindazokat a negatív emberi tulajdonságokat, amelyeket a korban az Isten ellen forduló embereknek tulajdonítottak. Megemlítendő a Veronika mögött balról felbukkanó, részben takarásban, részben a kép (feltehetőleg utólagosan levágott) bal sávja miatt töredékesen látható, frontálisan ábrázolt női arc, amelyet komor vonásai, hunyorgó szeme, sötét bőre miatt inkább a negatív szereplők közé sorolnak.

A kegyetlen és gonosz tulajdonságok hangsúlyozásán túl a genti *Keresztvitel* visszataszító arcképeinek ikonográfiájából a késő középkor antijudaizmusára is következtethetünk. A korabeli nézeteknek megfelelően a Krisztust övező férfiarckok a zsidók gonoszságának, a prófétákat és a Messiást elutasító megátalkodottságának keresztény vádjait reprezentálják. A festmény kapcsán Gábor György kiemeli, hogy „Krisztus feje alatt, mintegy annak ellenpontjaként egy különösen ijesztő, görbe orrú, sötét fizimiska látható, kiguvadt szemekkel: mintha maga a Sátán vigyorogna.”³⁶ Az európai keresztényektől eltérő, idegen, torz vonások zsidókra vonatkoztatása és sztereotip általánosítása valójában a gonoszság karaktereit kapcsolta össze velük, ami áthagyományozódott a későbbi évszázadok antiszemita karikatúráira is.

³⁴ DELLA PORTA (2006: 78).

³⁵ DELLA PORTA (2006: 221).

³⁶ GÁBOR (2000: 249).

Összegzésként kiemelhető, hogy a genti táblakép tizenkilenc arcának kifejező ereje szuggesztív erővel közvetíti mindazt, amit a 15–16. század nyugati keresztény világában a Krisztus megtestesítette jóság és az ellene szegülő emberi gonoszság között feszülő drámáról gondoltak. A passió üzenetének évenkénti felidézését, átélését ezen a táblaképen az emberi arc jellemábrázoló erejébe vetett hit és annak kiemelkedő színvonalú vizuális reprezentációja fokozza. Bosch festészetét éppen ezen vonások miatt értékelte nagyra már korai méltatója, José de Sigüenza is 1605-ben: „megvan a bátorsága ahhoz, hogy az embereket olyanoknak fesse, amilyenek belső mivoltukban.”³⁷ Bár a genti *Keresztvitel* legújabb szakmai elemzései kizárják Bosch szerzőségét, a festmény jelentőségét a Bosch-életmű legkiemelkedőbb alkotásainak szintjéhez mérhetőként ítélik meg. Ezzel egyetérthetünk, hangsúlyozva az antik eredetű fiziognómia mesterei alkalmazását.

Források

- DELLA PORTA 2006 Tekulics J. (ford.), G. B. DELLA PORTA: *Az ember fiziognómiájáról* (1598), in: Vigh É. (szerk.), „Természeted az arcodon”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, II. Szöveggyűjtemény (Ikonológia és Műértelmezés 11), Szeged, 2006, 163–230.
- Kárpáty Cs. (ford.), M. T. Cicero: *A szónok*, in: Havas László (vál., utószó), Marcus Tullius Cicero válogatott művei, Budapest, 1987, 203–286.

Felhasznált irodalom

- BELTING 2000 H. BELTING, *Kép és kultusz*, Budapest, 2000.
- BELTING 2003 H. BELTING, *Képanthropológia. Képtudományi vázlatok*, Budapest, 2003.
- BELTING 2009 H. BELTING, *Faces. Az arc története*, Budapest, 2009.
- BELTING 2018 H. BELTING, *A hiteles kép. Képviták mint hitviták*, Budapest, 2018.
- BUZZATI-CINOTTI 1994 D. BUZZATI – M. CINOTTI, *Bosch festői életműve* (A művészet klaszszikusai), Budapest, 1994.
- CHADWICK 1999 H. CHADWICK, *A korai egyház*, Budapest, 1999.
- ECO 2004 U. ECO, *Az arc nyelvezete*, Lettre, 53 (2004), <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00037/eco.htm>, 2025. 07. 06.
- GÁBOR 2000 GÁBOR Gy., „Mint az utcákon bolyongó vakok”. A zsidó alakja az érett középkor keresztény gondolkodásában, in: Gábor Gy., *A szentély és a*

³⁷ Idézi: WINTERMEIER (1983: 28).

- vadak (Az emlékezés technikái). Zsidó vallástörténeti tanulmányok, Budapest, 2000, 246–294.
- GIBSON 1973 W. GIBSON, *Hieronymus Bosch*, London, 1973.
- ILSINK–KOLDEWEIJ 2016 M. ILSINK – J. KOLDEWEIJ, *Hieronymus Bosch – Visions of Genius*, Brussels – 's-Hertogenbosch, 2016.
- MAGLI 2006 P. MAGLI, *Ember és állat között. Az ábrázolási módszerek szimbolikájának hatékonysága*, in: Vigh É. (szerk.), „Természeted az arcodon”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, II. Szöveggyűjtemény (Ikonológia és Műértelmezés 11), Szeged, 2006, 303–320.
- S. NAGY 2013 S. NAGY K., *Képzőművészet és kommunikáció*, Budapest, 2013.
- SEIBERT 1986 J. SEIBERT, *A keresztény művészet lexikona*, Budapest, 1986.
- TOMAN 2000 R. TOMAN, *Gótikus stílus*, Budapest, 2000.
- ÚJVÁRI 2023 ÚJVÁRI E., *Stage Design and Image Subject Matter: Intericonicity in the Intermedial Relationship of Medieval Theatre and Fine Arts Transfer*, in: K. Kroó – K. Juracsek – M. Ojamaa (eds), *Intersemiotics & Cultural Transfer*, Tartu – Budapest, 2023, 305–316.
- VÍGH 2006 VÍGH É. (szerk.), „Természeted az arcodon”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, II. Szöveggyűjtemény (Ikonológia és Műértelmezés 11), Szeged, 2006.
- WINTERMEIER 1983 W. WINTERMEIER, *Hieronymus Bosch fantasztikus életműve*, Budapest, 1983.

A cavalcade of portraits on the Ghent painting *Carrying of the Cross* attributed to Hieronymus Bosch

The paper focuses on a Flemish Renaissance painting with an evangelical theme, the entire surface of which is covered with nineteen portraits. Art historical research dates the Carrying of the Cross painting on display in the Museum of Fine Arts in Ghent as a late work by Hieronymus Bosch. The work's distinctive feature is its dramatic composition, crowded with faces, and the visual representation of the features emphasised in their facial expressions. The paper aims to shed light on the layers of meaning of the composition through iconographic, visual semiotic and image anthropological analysis, highlighting the significance of the facial depictions, their role in character representation and in conveying religious content. The historical perspective draws attention to a particular feature of late medieval and Renaissance iconography, the birth of the portrait, and the exploration of the potential of facial features in character portrayal, the use of physiognomy.

Keywords: portrait, facial oppositions, Veronica's Veil iconographic type, physiognomy

SZÁSZ KEVE

Egy játékos humanista ekloga nyomában – Elias Corvinus: *Idyllion Amyntas*

Az európai költészetben az állatokkal kapcsolatos versek az antikvitásig visszavezethető hagyományon alapszanak. Az állatversek egy specifikus válfaja az állatsírató vers. Ebbe a hagyományba illeszkedik a 16. századi poeta laureatus, Elias Corvinus Idyllion Amyntas című zsengeje. Az eklogában Amyntas, a pásztor keresi, majd gyászolja keseregve eltűnt kutyáját, Lyciscát. A szerző az antik szerelmi költészetből vett különféle allúziók, például Ovidius Metamorphoseséből származó, tragikus szerelmesek sorsát idéző részletek segítségével többletjelentést ad a szövegnek. A kutyája után kesergő pásztor története mögött kibontakozik a kedvese után epekedő szerelmes képe.

Kulcsszavak: Elias Corvinus, *Carminum Libellus*, *Idyllion Amyntas*, humanizmus, ekloga, állatköltészet, kutya, Lycisca

Az antik költői műfajok közül a természet, a természetben élő ember és a kettejük viszonyának megéneklése a görög εἰδύλλιον, illetve latin megfelelője, az *ecloga* műfajának fő témája. A pásztori költemények hagyományába illeszkedik egy kevésbé ismert 16. századi humanista, a *poeta laureatus* Elias Corvinus (1537–1602) egy fiataalkori verse, az *Idyllion Amyntas* is. A szerző jelentősebb művei a *Carminum Libellus* (1556) és a *Poematum Libri Duo* (1586) című verseskötetek, amelyek közül a második sok tekintetben az első bővített, átdolgozott verziója. Corvinus harmadik jelentős műve a *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas* című panegyricus, amelyben Hunyadi János törökök elleni háborús tetteit énekli meg.¹

Az *Idyllion Amyntas* című pásztori költemény a szerző első verseskötetében, a Ioannes Georgius Romungiusnak ajánlott *Carminum Libellus*-ban (szerk. Philippus Ulhardus, Augsburg, 1556) található. Az egyetlen

¹ Corvinus két ízben maga is harcol a törökök ellen. Életéről és munkásságáról ld. BARLAY (1997), SÁRKÁNY (1937), SZÁSZ (2023).

kiadást megért verseskötet jórészt ismeretlen a kutatás számára, ami igaz a költő életművének szinte teljes egészére is. A *Carminum Libellus* Corvinus wittenbergi tanulmányai végén jelent meg, amikor a költő legfeljebb tizenkilenc éves lehetett. Az *Idyllion Amyntas* a kötet harmincnegyzolc verse közül a negyedik helyet foglalja el. A szóban forgó ekloga minden bizonnyal iskolai gyakorlatként készült, s egyértelműen érződik rajta az iskolás alpműveltség. Corvinus művében főként a legismertebb szerzőktől, Vergiliustól és Ovidiustól merít. Jelen tanulmány az ekloga előképeinek elemzése mellett közli az eredeti latin szöveget, illetve a vers prózafordítását is.

Az állatsirató műfaji előzményei

Az *Idyllion Amyntas* című hatvannégy soros műben egy pásztor siratja eltűnt kutyáját. Nem tudni, hogy a Lycisca névre hallgató kutyának pontosan mi lett a sorsa, csupán annyi derül ki róla, hogy egy szép napon elcsatangolt, s már hosszú ideje senki nem látta. A pásztor a szeretett eb keresésére indul, majd, minthogy hosszú keresés után sem találja, halottnak gondolván kutyáját, gyászolni kezdi őt.

Állatok halálát megénekklő művekre már az ókorban is találunk példát, a motívum pedig újra és újra felbukkan az idők során. A következőkben négy példát hozok erre, amelyek a téma hasonlósága mellett keletkezési idejüket és jellegüket tekintve egymástól meglehetősen eltérő szövegek. Az első vonatkoztatási pontom valójában rögtön két költemény: Catullus híres verspárja Lesbia verebéről (Cat. 2 és 3). A madárka haláláról valójában csak a harmadik *carmen*ben van szó, de a két vers nem értelmezhető egymás nélkül. A szerző a halott madárka feletti gyászra szólítja fel a Venusokat és Cupidókat, valamint az egész embeberiséget. Az állat metaforaként alkalmazása és szeretővel való azonosítása olyan eszköz, amelyet Corvinus is használ versében.²

Második példánk, a *Testamentum Porcelli* egy 4. században keletkezett, ismeretlen szerző tollából származó szöveg, amely egy malac végrendeletét tartalmazza. A Marcus Grunnius Crocotta névre hallgató állatot a Saturnalián szolgálják fel a lakoma egyik fogásaként. A szöveg egy

² A versek allegorikus értelmezésének kérdésköréhez a teljesség igénye nélkül ld. JOCELYN (1980), HOOPER (1985), JONES (1998).

zsoldoskatona végrendeletének paródiája.³ A malac szétosztja családtagjai közt a tulajdonában lévő makkot és gabonatakarmányt, valamint rendelkezik arról is, hogy melyik testrészét kire hagyja. Füleit a süketekre, nyelvét az ügyvédekre és locsogókra, combjait a kolbásztöltőkre, farkát a kislányokra, patáit a tolvajokra stb. hagyományozza. E mű nélkülözi a (szerelmi) sirató vonásait.

Időben tovább haladva, a középkorban is találunk példát állatok halálával kapcsolatos művekre. A belga Sint Truiden kolostorának apátja, Theodorik valamikor a 11–12. század fordulóján versbe szedve emlékezett meg kutyája, Pitulus haláláról, és szólította fel az egész „kutyatársadalmat” a gyászra.⁴ A műből megtudhatjuk, hogy Pitulus egy ötéves, aprócska kutya volt, fehér pofácskájából ékkövekként ragyogtak ki szemei. Az állat részletekbe menő leírása a gazda és kutyája intim közelségét mutatja. Negyedik példám pedig az az *epitaphium*, amelyet három évszázaddal később, a 16. század elején X. Leó pápa írt kedves fehér ázsiai elefántja, Hanno halálára. Az állatot 1514-ben kapta a Medici pápa ajándékba I. Manuel portugál királytól.⁵ Hanno alig három évet élt a pápai udvarban, 1516-ban halt meg: a sírfelirat tanúsága szerint valamiféle torokbetegségben. Versében X. Leó megemlékezik arról, hogy az állat tizenkét pálmafa súlyát tette ki, valamint, hogy drabális külseje emberi érzésekkel bíró szívet takart.⁶ Az állatnak emberi tulajdonságokkal való felruházása és az ember hozzá való kötődése e rövid szöveg fő motívumai. Ez a néhány példa is mutatja, hogy mennyire változatos az állatsirató műfaja, mind a megénekelte állatok, mind a költeményekben megjelenő poétikai célok tekintetében. Az állatok sokfélesége mellett az egyes fajoknak is változatos poétikai alkalmazási lehetőségei vannak, hiszen a szimbólumok világában minden állat hordoz jó és rossz tulajdonságokat is.

A kutya Artemisz attribútumállata, s ezért pozitív értelemben a hűség, a bátorság, az okosság, az emlékezőképesség, az engedelmesség és állhatatosság, valamint az igaz barátság szimbóluma. Másfelől, negatív

³ OCD: *Testamentum Porcelli*, CHAMPLIN (1987).

⁴ RESNICK (2013).

⁵ Az elefánt történetéről részletesen ld. BEDINI (1997).

⁶ X. Leó apja, Lorenzo Medici annak idején szintén kapott egy egzotikus állatot egy uralkodótól. Az egyiptomi szultán, Abu Al-Nasr Sayf ad-Din Al-Ashraf Qaitbay 1487-ben egy zsiráffal ajándékozta meg őt. A zsiráf politikai és propagandában betöltött szerepéről ld. AXER (2023).

értelemben a hízelgés, az ellenszenv és az irigység jelképe. A görög szerzők közül például Arisztotelész (Arist. *Hist. an.* 6, 574a 17–575a 13) ír a kutyák különféle tulajdonságairól és szokásairól, valamint Xenophón (Xen. *Cyn.* 3–4) a vadászkutyákról, kutyatartásról és a kutyával való vadászatról. A római irodalomban Plinius említi az állat eszességét, hűségét (Plin. *HN* 8, 145–146). Az első klasszikus mű azonban, amelyben egy kutya nagy szerepet kap, Homérosz *Odüsszeiája*. Mint emlékezhetünk, az eposzban Argosz, Odüsszeusz hűséges kutyája hús éven keresztül várja gazdája hazatérését, majd amikor ez bekövetkezik, az öreg eb elsőként ismeri fel, és megnyugodva jobblétre szenderül (Hom. *Od.* 19, 291–327).

Corvinus kutyasíratója

Amikor Elias Corvinus szóban forgó eklogájának szövegét megvizsgáltam, hogy van-e szövegszintű kötődése a fenti „elődökhöz”, nem jártam pozitív eredménnyel, az azonban kitűnt, hogy a költemény nagy mennyiségű átvételt tartalmaz klasszikus szerzőktől. Az elemzés során kiderült, hogy az elégia egyértelműen vergiliusi és ovidiusi alapokon nyugszik. Vergiliustól természetesen leginkább az *Aeneis*ből, illetve az *Eklogák*ból találunk részleteket az *Idyllion Amyntas*ban. Ovidiustól pedig főleg a *Metamorphoses*ből, a *Tristiá*ból, valamint a *Heroides*ből származó idézetekre bukkanunk. Sokkal kevésbé markánsan, de a műben megfigyelhető Silius Italicus és Seneca hatása is. A kölcsönzések tudatos megválasztása pedig arra enged következtetni, hogy az *Idyllion Amyntas* írója nem egyszerűen az ember és a kutya bensőséges viszonyát énekelte meg, hanem fordított egyet a történeten, és pásztorköltemény-paródiát írt.

Rögtön a hatvannégy soros mű első sorában megjelenik a pásztor kutyája, aki a Lycisca nevet viseli. Ez eszünkbe juttathatja Vergilius 3. eklogáját, hiszen annak 18. sorában találkozhatunk azonos nevű ebbel.

Non ego te vidi Damonis, pessime, caprum

Excipere insidiis, multum latrante **Lycisca**? (Verg. *Ecl.* 3, 17–18)

Kulcsfontosságú kiemelni, hogy nőstény kutyáról van szó, de a szuka kifejezést szándékoltnak kerülöm a szó negatív konnotációja miatt, amelynek latin megfelelője a *lupa* lenne. Az olvasás előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a pásztor és a kutya viszonyát erősen szatirikus vagy allegorikus módon kell értelmeznünk.

A 7. sor *humida nox* kifejezését főleg Vergilius (*Aen.* 2, 8; 3, 198; 5, 738; 5, 835; 11, 200), illetve Ovidius használja gyakran (*Fast.* 2, 365; 6, 472; *Met.* 2, 143; 13, 413), más költőknél legfeljebb egyszer fordul elő a teljes ismert életművön belül. A 8. sor (*Candida sive dies noctis dimoverat umbram*) pedig minden bizonnyal a vergiliusi *Umentemque Aurora polo dimoverat umbram* (*Aen.* 3, 589; 4, 6), vagy *Tertia lux gelidam caelo dimoverat umbram* (*Aen.* 11, 210) sorok valamelyikének parafrázisa. Itt már rámutathatunk a paródiajelleg első megnyilvánulására: Corvinus (leginkább a mű első részében) a tárgyhoz képest emelkedettebb hangnemet, eposzi szövegátvételeket használ, szakadékot teremtve a nyelvezet és a téma között. A mű komolysága elinflálódik, amikor a költő egy kutyáját sirató pásztor történetét epikus stíluskészlet segítségével szólaltatja meg.

A 9. sorban tanúi lehetünk, ahogy az aggódó pásztor mindenhol keresi az eltűnt kutyát. Az itt szereplő *Per iuga, per valles, perque invia saxa, per arva* hosszas felsorolás két forrásból állt össze. Corvinus Ovidius *Metamorphoses*-ének *per iuga, per valles, qua fors ducebat, euntem* (*Met.* 14, 423–425)⁷ és Vergilius *Aeneis*-ének *perque undas superante salo perque invia saxa* (*Aen.* 1, 536) sorait ötvözte.

A 12. sor *quis te mihi casus ademit?* kérdés megfelelőjét ismét Ovidiusnál találjuk meg. A *Metamorphoses*-ben, Pyramus és Thisbe történetében szerepel, amikor a lány zokogva és önmagát sanyargatva siratja halott kedvesét: „*Pyrame,*” *clamavit „quis te mihi casus ademit?”* (*Met.* 14, 137).⁸ A 13–14. sorban Amyntas hűtlenséggel vádolja meg Lyciscát, miközben szinte mint szerelmeséhez szól hozzá. Ez egyrészt azért fontos, mert e váddal Lycisca kutyamivoltának egyik leglényegesebb tulajdonosságát, a hűségét kérdőjelezi meg. Másrészt ezen a ponton egy stílusváltásnak is tanúi lehetünk: az epikus hangvétel háttérbe szorul, és a szerelmi költészet szófordulatai kerülnek előtérbe. A 15. sor kezdetével (*Eheu quos gemitus, et quæ suspiria duco*) megegyező sorkezdést találha-

⁷ Corvinus a fent említett részleten keresztül Canens mítoszát eleveníti fel, akinek férjét, Picust Circe harkállyá változtatta. A szerencsétlen feleség hat napon át keresi eltűnt házastársát, majd a Tiberis vizébe veti magát.

⁸ Pyramus és Thisbe története logikájában rímeli Rómeó és Júlia esetére. A randevúra igyekvő Thysbét egy oroszlán kergeti meg, s bár elkapni nem tudja, a fátylát széttépi véres fogaival. A ruhadarabot megtaláló Pyramus a vélt tragédia hatására kardjába dől, majd Thysbe az ifjú holttestét megtalálva követi őt a halálba.

tunk Statiusnál: *Eheu quos gemitus terris caelo que daturus* (Stat. Achil. 1, 66). A 16. sor *lacrymarum flumina* kifejezéséhez hasonló szókapcsolatot is egyedül Ovidius lírájában találunk: *lacrimae fluminis* (Ov. Her. 8, 60), *lacrimis flumina* (Ov. Met. 11, 44), illetve egy pseudo-ovidiusi műben *lacrimarum flumina* (*Epicedion Drusi* 225). A 17. sor megtévesztésig hasonlít a *Metamorphoses* 5. könyvének 444. sorára: [...] *natam/solis ab occasu solis quaerebat ad ortus* (Ov. Met. 5, 443–444).⁹

A nyelvezet megváltozása azonban korántsem véletlen. Corvinus a figyelemfelkeltő epikus szóhasználatról a szerelmi nyelvezetre való áttéréssel határozott célt követ. Ahogy a pásztor a kutyájához a továbbiakban először csak burkoltan, majd egyre nyíltabban – mint szerelméhez – szól, az olvasó előbb vagy utóbb elérkezik egy lélektani határhoz. Ekkor rádöbben, hogy a kutya valójában egy nő allegóriája, a pásztor álarca mögött pedig a szerelmi bánatát gyászoló szerző rejtőzik.

Itt kell kitérnünk arra is, hogy Corvinus a továbbiakban is kivétel nélkül tragikus végkimenetelű ókori szerelmi történetekből hoz idézeteket, amelyek a női fél számára minden esetben halállal vagy átváltozással végződnek. Véleményem szerint a gondosan megválasztott szenvedő női karakterek, és az, hogy a másik nem képviselőit egyáltalán nem szerepelteti allúziókon keresztül a szerző, az egyoldalúság eszközével arra mutat rá, hogy a szerelmi szenvedés nem válogat. Ebben az esetben ugyanis, az idézetekben felhozott antik hősnőkkel ellentétben most egy férfit ért utol.¹⁰

Ahhoz hasonlóan, ahogy a 18. sorban Amyntas elmondja, nem képes álmra hajtani a fejét nyugtalanságában, a leírásra használt *nocturnam captare quietem* kifejezés jelenik meg az *Appendix Vergiliana Cirisében*.¹¹

⁹ A részlet Proserpina elrablásának történetéből való, akit Hádész akarata ellenére lehurcol magával az Alvilágba, hogy a felesége legyen.

¹⁰ Hasonló módon antik szerelmi történetek hősnőit szólatatja meg egyik főhősén keresztül Aeneas Silvius Piccolomini *De duobus amantibus* c. művében, ld. MÁTÉ (2018). Eurialus szerelme, Lucretia többek között az antik Lucretiát, Seneca Phaedráját, Ariadnét, valamint Didót szólatatja meg. Bár bebizonyítani igen nehéz volna, de az Eurialus és Lucretia-történet óriási népszerűsége miatt egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy Corvinus találkozott a szöveggel, sőt, akár innen is meríthette az ötletet.

¹¹ A *Ciris* a megarai Scylla királylány történetét énekli meg. Scylla beleszeret a városát ostromló Minószba, s érzelmei oda vezetnek, hogy eláruja szülővárosát. Emiatt változtatják át büntetésből *ciris* madárrá az istenek.

Paulatim tremebunda genis obducere vestem
Virginis et placidam tenebris **captare quietem** (App. Verg. *Ciris*, 339–340)

A 20. sorban Amyntas Lyciscát megszólítva elmondja, hogy gondolatai éjjel-nappal csak körülötte forognak, egyedül rá vágyik.

A Tu mihi cura die, tu noctis cura per umbras
Te solum cupio, solumque tenere laboro. (20–21)

A sor tartalmában hasonló, sőt a sorkezdetet tekintve összecsengő *versus* találunk a *Heroides*-ben: **Tu mihi cura**, Phaon! *Te somnia nostra reducunt* (Ov. *Her.* 15, 123).¹²

Tíz sorral később, a 30. sor kezdetét olvasva hangsúlyozni kell, hogy a viszonylag gyakori *huc ades* kifejezést szerelmi kontextusban jellemzően a vágyott fél hívogatásának, az iránta való epekedés kifejezésére használják (pl. **Huc ades inque sinus, formose, relabere nostros!** [Ov. *Her.* 15, 93]). Más esetekben a kifejezés valamilyen felsőbb hatalom megidézésére szolgál (pl. **Huc ades atque audi placidus, Neptune, precantem!** [Ov. *Met.* 8, 595]), ami az adott kontextusban a szerelemnek, vagy a vágy tárgyának a szerelmesre gyakorolt, lényegében transzcendentális befolyására utal. Ez az a pillanat a versben, ahol már biztosan kimondhatjuk, hogy Lycisca (illetve a mögötte megbújó személy) már egyértelműen Amyntas szerelmének tárgyaként jelenik meg.

A 36. sor (*Et mea perpetuis sunt obruta pectora curis*) pedig az *Epistulae ex Ponto* egy sorának szinte szó szerinti átvétele, csak a szokatlan *liquefio* (megolvad) ígét cseréli ki Corvinus a kevésbé extravagáns *obruo* szóból képzett alakra: **Sic mea perpetuis liquefiunt pectora curis** (Ov. *Pont.* 1, 2, 53).

A következőkben (37–41. sorok) Amyntas tépelődése közben már a lehető legrosszabbra gondol: attól retteg, hogy a vakmerő Lycisca egy vadkan támadásának esett áldozatul: *Neve audax nimium frendenti occurreris apro* (39). Megjegyzendő, hogy e ponton a pásztor a kutyákra jellemző másik fontos tulajdonság meglétét vonja kétségbe Lyciscában, a bátorságát. Annyi a különbség, hogy a hűség–hűtlenség ellentéttel

¹² Egy újabb tragikus szerelmi történet elevenedik meg: Sapphó bánatában a tengerbe veti magát, miután az általa olyannyira szeretett Phaón visszautasításával kell szembenéznie.

szemben most a bátorság–vakmerőség páros esetében nem hiányról, hanem túlzásról van szó. A részleten egyértelműen kimutatható a sztoicizmus hatása, a sztoikus bölcsélet alapelve ugyanis a józan középút életfilozófiája, amelyet leginkább a horatiusi *aurea mediocritas* kifejezésen keresztül ismerhetünk. Ennek értelmében pedig egy erény, jelen esetben a bátorság túlzásba vitele (a vakmerőség) ugyanúgy jellemhiba, mint a hiánya (gyávaság).

A fent idézett sorban agyarátt csikorgató vaddisznó leírásához nagyon hasonlót találunk az *Ars amatoria* 1, 45-ben:

Scit bene venator, cervis ubi retia tendat,
Scit bene, qua **frendens** valle moretur **aper**; (Ov. *Ars am.* 1, 45–46)

Viszont ahogyan a vadkan a szerencsétlen kutya ágyékába(!) döfi agyaráit (*In tua **vulnificos** demersit ilia **dentes***; 41), az már senecai megfogalmazás:¹³

Tunc vulnificos acuit dentes
Aper et toto est spumeus ore;
Tum silva gemit murmure saevo. (Sen. *Phaed.* 346–347; 350)

Ezt követően Amyntasból kitör a felismerés, ami eddig csak feltételezésként, ki nem mondott félelemként élt benne: soha többé nem fogja látni Lyciscát. Ezen elkeseredve felemlegeti az egykori közös vadászatok, és siránkozik, hogy Lycisca soha többé nem fog neki hűségesen vadat apportírozni. A pásztor ezzel a visszaemlékezéssel utal a kutya hűségére, és semlegesíti az első elkeseredésben rá mondott vádját hűtlenségről, majd arról beszél, hogy ezután Lycisca nem fogja megvédeni vele együtt a nyáját, s így az eb bátorságának felemlegetésével ellensúlyozza másik korábbi, a kutya vakmerőségre vonatkozó vádját is. Amyntas végső elkeseredésében, ahogyan egy szerelmi csalódás vagy egy szakítás után, fel kíván hagyni a pásztorérettel, hiszen szabadulni kíván mindentől, ami őt a szeretett kutyára emlékezteti. Ezért arra szólítja fel juhait és kecskéit, hogy nézzenek más legelő, más pásztor után:

¹³ Seneca Phaedrája beleszeret mostohafiába, Hippolytusba, aki elutasítja közeledését. Phaedra dühében férjének, Theseusnak azt mondja, hogy Hippolytus volt az, aki őt megkörnyékezte. Theseus Neptunushoz fordul igazságért, aki megöli a fiút. Phaedra tette miatti szégyenében öngyilkos lesz.

Ite greges ovium tenerae nunc ite capellae,
Quaerite nunc alium, qui vos in pascua ducat. (50–51)

Az 50. sor egyértelműen a következő vergiliusi sorra rímel: *ite meae quondam felix pecus, ite capellae* (Verg. *Ecl.* 1, 74). Ám a pásztor elkeseredésében nem áll meg itt: arra jut, hogy már nincs semmi, ami miatt értelme lenne élnie, s úgy érzi, hogy legjobb lenne meghalnia.

Quid mihi iam misero tandem contingere posset,
Amplius ut cuperem **radiantis lumina** Phoebi
Aspicere, aut longam per tarras ducere vitam. (54–56)

A fenti részletben a ragyogó nap sugarainak leírására a *Tristiának* egy Caesart dicsőítő részletéhez igen hasonló kifejezést olvashatunk:

Denique cum meritis inpleveris omnia, Caesar,
Pars mihi de meritis una canenda fuit,
Uttque trahunt oculos **radiantia lumina** solis,
Traxissent animum sic tua facta meum. (Ov. *Trist.* 2, 323)

Az 58. sor (*Iam mihi iam videor tantis tabescere curis*) pedig minden bizonnyal a *Tristia* alábbi két sorának egybeolvasztásával jött létre: *at mihi iam videor patria procul esse tot annis* (Ov. *Trist.* 5, 10, 201), illetve *nolumus adsiduis animum tabescere curis* (Ov. *Trist.* 5, 1, 77).

A Corvinus által a Párkákra használt *triplices* [...] *sorores* (61) kifejezést szintén Ovidiusra vezethetjük vissza, aki a *Metamorphoses* 8, 451. sorában használja ezt a szófordulatot. A költemény végén Amyntas búcsúja Lyciscától (*Ergo vale dilecte canis, dilecte Lycisca*; 62) Echo Narcissustól való¹⁴ búcsúját idézi fel:

„Heu frustra **dilecte** puer!”, totidemque remisit
Verba locus, dictoque „**vale vale**” inquit et Echo. (Ov. *Met.* 3, 499–500)

Az allúzió által felidézett történet, ahol végső soron mindkét fél elpusztul, mert Narcissus és Echo is holtan végzi, arra enged következtetni,

¹⁴ Echo, a nimfa beleszeretett Narcissusba, aki egy átok miatt önmagába volt szerelmes, s Echóról tudomást se véve halt bele az önmaga iránti vágyakozásba. Echo pedig bánatában utánahalt, csak a hangja maradt meg belőle.

hogy ennek az eklogának a pásztor hőse, Amyntas is elveszett kutyája, vagyis szerelme után megy.

A kutyája elvesztése miatti fájdalomban elsorvadó (vagy esetleg öngyilkosságba menekülő?) pásztorról szóló ekloga, mint láthattuk, több szempontból is érdekes lehet az értő olvasó számára. Kiemelhetjük a mű paródia mivoltát, illetve Corvinus következetes allúziós játékát. Mint láttuk, a költő igen stílusos módon kreatív eszközként használja a gondosan kiválasztott szövegátvételeket, hogy többletjelentést vigyen a szövegbe, valamint további rétegeket hozzon létre benne.

Érdemként mutathatjuk fel nem utolsósorban a lélektani folyamatok kissé ironikus, de elegánsan finom ábrázolását. Corvinus ugyanis, ahogyan tapasztalhattuk, ügyes kézzel vezet végig minket egy szerelmi csalódás teljes lélektani görbéjén. Ennek első fázisa a másik után való egyre erősebb vágyódás, majd a féltékenységi (*Quid iuvat [...] alias pecudes tutari, aliumque magistrum*, 13–14), valamint a másik által okozott fájdalom felemlegetése (*Eheu quos gemitus, et quae suspiria duco*, 15). Ezt követi a bizakodás, hogy hátha visszájára fordulnak a dolgok (*Chare Lycisca redi*, 28), illetve az erről való fantáziálás (*Tunc fugient lacrymae*, 31). Ennek helyét azonban ismét átveszi a reménytelenség (*Sed nihil efficio*, 33). Az önsajnálás pedig átalakul a másik féltésébe, sőt, túlféltésébe. Hiszen, ha mi nem leszünk ott a szeretett fél életében, egész biztos, hogy valami szörnyűség fog vele történni (*Eheu quam vereor ne te discerpserit ore*, 37). Ezután következik a folyamat fenntebb már tárgyalt szakasza, amely a helyzet megváltoztathatatlanságának belátásával kezdődik. Közben különböző képek villannak be a gyászolt kapcsolatból (42–47). Végül pedig, minthogy sikertelen traumafeldolgozásról van szó, visszatér az önsajnálás motívuma (48–49). A lélektani folyamat, illetve a vers a halál, vagy ha merészebb vagyok, az öngyilkosság gondolatával zárul.

Felhasznált irodalom

AXER 2023	J. AXER, <i>The Humanistic Idea of an Imagined Map: The Case of the Medicis's Giraffe</i> , in: K. Tomaszuk (ed.), <i>Respublica Litteraria in Action: Travels – Maps – Itineraries</i> , Warsaw, 2023, 13–25.
BARLAY 1997	BARLAY Ö. Sz., <i>Elias Corvinus és magyarországi barátai</i> , Magyar Könyvszemle, 4 (1997), 347–353.
BEDINI 1997	S. A. BEDINI, <i>The Pope's Elephant</i> , Manchester, 1997.

- CHAMPLIN 1987 E. CHAMPLIN, *The Testament of the Piglet*, Phoenix, 41 (1987/2), 174–183.
- HOOPER 1985 R. W. HOOPER, *In Defence of Catullus' Dirty Sparrow*, Greece & Rome, 32 (1985/2), 162–178.
- JOCELYN 1980 H. D. JOCELYN, *On Some Unnecessarily Indecent Interpretations of Catullus 2 and 3*, The American Journal of Philology, 101 (1980/4), 421–441.
- JONES 1998 J. W. JONES, *Catullus' Passer as Passer*, Greece & Rome, 45 (1998/2), 188–194.
- MÁTÉ 2018 MÁTÉ Á., *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*, Budapest, 2018.
- RESNICK 2013 I. M. RESNICK, *Good Dog/Bad Dog: Dogs in Medieval Religious Polemics*, Enarratio, 18 (2013), 70–94.
- SÁRKÁNY 1937 SÁRKÁNY O., *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, Lipcse, 1937.
- SZÁSZ 2023 SZÁSZ K., *Egy elfeledett panegyrikus előképei – Elias Corvinus: Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, Antikvitás & Reneszánsz, 12 (2023/2), 19–38.

In the Footsteps of a Playful Humanist Eclogue – Elias Corvinus' *Idyllion Amyntas*

In European poetry, poems about animals have a tradition dating back to antiquity. Within this tradition, a specific subgenre can be identified, the animal lament. The pastoral eclogue Idyllion Amyntas by the poet laureate Elias Corvinus (1537–1602) fits into this tradition. In the eclogue, Amyntas, the shepherd, desperately searches for and mourns his lost dog, Lycisca. The author, borrowing quotations from ancient love poetry depicting tragic love stories, e.g. Ovid's Metamorphoses, transforms the shepherd's quest for an errant dog into a lament for a lost lover.

Keywords: Elias Corvinus, *Carminum Libellus*, *Idyllion Amyntas*, humanism, eclogue, pet poetry, dog, Lycisca

ELIAS CORVINUS: IDYLLION AMYNTAS

Forte Lycisca canis pastori gratus Amynte
 Perditus errabat, neque quisquam tempore longo
 Noverat an vivens aliis remaneret in oris,
 Mortuus an fuerit rapidarum preda ferarum.
 Nescius interea pastor lugebat in altis 5
 Montibus, et querulis implebat vocibus auras.
 Humida syderibus seu nox ornabat Olympum
 Candida sive dies noctis dimoverat umbram,
 Per iuga, per valles, perque invia saxa, per arva
 Voce canem tali moestus quaerebat ademptum. 10
 Heu dilecte canis, nimium dilecte Lycisca,
 Quae loca te retinent, quis te mihi casus ademit,
 Quid iuvat a domino longinquas cedere in oras,
 Atque alias pecudes tutari, aliumque magistrum.
 Eheu quos gemitus, et quae suspiria duco, 15
 Qualiaque effundo lacrymarum flumina postquam
 Solis ab occasu quaero te solis ad ortum.
 Non ego nocturnam possum captare quietem,
 Nec teneros ovium sub pabula ducere foetus,
 Tu mihi cura die, tu noctis cura per umbras, 20
 Te solum cupio, solumque tenere laboro.

Ipse ego pastores video quoscumque per agros,
 Sive viatores, quaero, num viderit ullus
 Per nemora aut montes, aut lata per arva vagentem.
 Cumque mihi e multis quod te conspexerit, unus 25
 Forte refert, baculum arripio, dictasque sub oras
 Accelero, et resonas bis vocibus impleo sylvae.
 Chare Lycisca redi, dominumque agnosce vocantem,
 Huc dilecte veni, tuus hic te provocat hospes,
 Huc ades et domino rursus te ostende gementi. 30
 Tunc fugient lacrymae, gemitus, tristesque querelae,
 Implebuntque meum foelicia gaudia pectus.

IDYLLION AMYNTAS – PRÓZAFORDÍTÁS

Egyszer Amyntas kedvenc kutyája Lycisca
 Elveszve bolyongott, hosszú ideje senki sem
 Láta. Talán életben maradt idegen vidékeken,
 Vagy talán ragadozó vadak zsákmányává vált.
 Eközben a pásztor kesergett a magas
 Hegyekben, és panaszos hangjával betöltötte a levegőt.
 Akár a harmatos éj díszítette csillagokkal az Olympost,
 Akár fényes nappal űzte el az éj sötétjét,
 Hegygerinceken, hegyen-völgyön, úttalan sziklákon, mezőkön át
 Efféle szavakkal kereste eltűnt kutyáját:
 „Jaj, szeretett kutyám, jaj, hõn szeretett Lycisca,
 Ugyan hol maradsz, milyen nem várt balszerencse szakított el téged tőlem,
 Miért jó neked, hogy gazdádtól távoli vidékekre indulsz
 És más birkák, más mester mellé szegődsz?
 Jaj, mennyit siránkozom, mennyit sóhajtozom,
 S könnyek mekkora árját ontom, miután
 Napnyugtától napkeltéig kereslek téged.
 Éjjel sem száll álom a szememre,
 A zsenge bárányt sem hajtom ki a legelőre,
 Rád gondolk nappal, rád gondok az éj árnyai közt,
 Egyedül utánad vágyódom, egyedül azért gyötrődöm, hogy
 enyém lehess újra.
 Bárkit meglátok a mezõn, akár pásztor,
 Akár utazó, megkérdezem, nem látott-e
 A berekben, a hegyeken vagy a tágas mezőkön kóborolni.
 S ha egy is azt találja mondani a sok közül, hogy
 Látott téged, botot ragadok és a mondott helyre
 Sietek, s kiáltásaimat megkettõzi a visszhangzó erdõ.
 Drága Lycisca, térj vissza, figyelj föl gazdád hívó szavára!
 Gyere ide, kedves, itt vagyok, hívlak haza,
 Jöjj, és jelenj meg ismét sóhajtozó gazdádnak!
 Akkor elillannak majd a könnyek, a sóhaj, s a keserves sirámok,
 És boldog öröm tölti majd be szívemet.

Sed nihil efficio, nil clamor ad aethera prodest,
Verba leves venti iactant modo nostra per auras.
Hinc dolor augetur lacrimae et suspiria crescunt, 35
Et mea perpetuis sunt obruta pectora curis.
Eheu quam vereor ne te discerpserit ore
Terribili, nostris quae Bellua saevit in agris.
Neve audax nimium frendenti occurreris apro,

Qui ventris rabie dudum stimulatus acerba 40
In tua vulnificos demerserit ilia dentes.
Heu mihi non lepores latis captabis in arvis,
Nec volucres iaculis fixas, per flumina tranans
Ore tuo ad dominum fidus portabis Amyntam.
Non tu lanigeram perflorida pascua turbam 45
Cum pastore suo poteris defendere posthac,
Insidias contra furum, rabiemque luporum.
Heu fera quam gratum rapuerunt fata ministrum,
Quale bonum misero mors perdidit improba Amyntae
Ite greges ovium tenerae nunc ite capellae, 50
Quaerite nunc alium, qui vos in pascua ducat.
Ipse ego pastoris munus vitamque perosus,
Quaeram alibi victus, aliasque advertar in oras.
Quid mihi iam misero tandem contingere posset,
Amplius ut cuperem radiantis lumina Phoebi 55
Aspicere, aut longam per terras ducere vitam.
Rumpite iam triplices quaeso mea stamina parce,
Rumpite, et ad stygias miserum me trudite lymphas
Iam mihi iam videor tantis tabescere curis.
Aufugiunt vires cunctisque e corpore sensus, 60
Quodque volo triplices rumpunt iam fila sorores
Ergo vale dilecte canis, dilecte Lycisca
Seu te vita manet, seu praeda optata ferarum
Factus es, heu domino dolor exitiosus Amyntae.

De tehetetlen vagyok, kiáltásom egyáltalán nem hatja meg az eget,
Szavaimat a könnyű szél kergeti a levegőben.
Fájdalmam hát egyre nő, könnyem és sóhajom árad,
S a szüntelen bánattól megszakad a szívem.
Földjeinket egy fenevad dúlja, jaj, beleborzadok,
Nehogy szétmarcangoljon rettentő szájával!
Amilyen vakmerő vagy, még összeakaszkodsz az agyarárt
csikorgató vadkannal:
Bendője keserves dühvel jó ideje hajtja,
Még vékonyadba találja meríteni sebet ejtő agyarait.
Jaj nekem, nem fogsz már nyulakat a tág mezőkön,
Sem nyíltól sebzett szárnyast nem hozol a folyón átúszva
Hűen a szádban gazdádhoz, Amyntashoz!
Nem védheted meg a gyapjas sokaságot
A virággal teli legelőkön pásztoroddal eztán
A tolvajok cselei és a farkasok haragja ellen!
Jaj, milyen kedves szolgát ragadott el tőlem a vad sors,
Nyomorult Amyntas: mekkora kincsét pusztította el a gonosz halál!
Menj, zsenge bárány-nyáj, most már menjetek, kecskék,
Most már keressetek mást, aki titeket a legelőre vezet!
Én bizony meggyűlöltem a pászoréletet és mesterséget,
Másutt nézek megélhetés után, más vidékre indulok.
Mi juthat még nekem nyomorultnak eztán osztályrészüln,
Hogy tovább vágyjak Phoebus ragyogó fényét
Látni, vagy hogy hosszan éljek még ezen a földön?
Törjetek össze, és taszítsatok, jaj nekem, az alvilág mocsaraiba!
Érzem, ahogy lassan elsorvaszt a mérhetetlen bánat,
Testemből kiszáll az erő és minden érzés,
És ahogy kívánom, a három nővér már elszakítja életem fonálát.
Hát Isten veled, drága kutyám, drága Lycisca,
Akár életben vagy, akár vadak vágyott zsákmánya
Lettél, jaj, Amyntas gazdád fájdalma halálos!

SZENDREI BOGLÁRKA

Retorikai-poétikai sajátosságok Gönci Aszalós Mihály neolatin versgyűjteményében

Gönci Aszalós Mihály 1618-ban megjelent Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum... című versgyűjteménye meglehetősen szűk recepcióval bír, mindössze rövid áttekintéseket olvashatunk róla. Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy az eddigieknél alaposabban megvizsgáljam Gönci Aszalós költeményeit retorikai-poétikai szempontból, különös tekintettel a versek felépítésére, a beszédhelyzetre, a retorikai-poétikai eszközökre, valamint a szövegalkotói technikák és a növénysszimbolika működésére.

Kulcsszavak: neolatin költészet, alkalmi költészet, 17. század, Gönci Aszalós Mihály, újév, növénysszimbolika

Bevezetés

Gönci Aszalós Mihály *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum...* című latin nyelvű versgyűjteménye 1618-ban jelent meg Marburgban. A szerzőről nem sok információ áll rendelkezésünkre, jelenleg születésének és halálának ideje is ismeretlen.¹ Támpontul szolgálhat, hogy 1617-ben iratkozott be a marburgi, 1618-ban pedig a heidelbergi egyetemre,² amely intézmények ebben az időszakban a magyarországi református peregrinusok elsődleges úti célját jelentették.³ A *Calathus strenarum...*-on kívül két disputációját és néhány üdvözlőversét

¹ Életéről és műveiről a legrészletesebb áttekintés: HELTAI (1980: 257–258). Családjának, műveinek és tanulmányainak részletesebb ismertetéséhez, illetve az ide kapcsolódó szakirodalomhoz és annak esetleges pontosításához ld. SZENDREI (megjelenés alatt).

² SZÖGI (2011: 131; 214).

³ A református diákok peregrinációs útvonalaihoz az 1610-es évek második felében ld. HELTAI (1994: 42), SZÖGI (2011: 28).

ismerjük.⁴ A versgyűjtemény recepciója meglehetősen szűknek mondható, csupán rövid áttekintéseket olvashatunk róla, amelyek más-más szempontból közelítik meg a kiadványt: Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter egy főként disputációkat tartalmazó kolligátum, Bán Imre a 17. századi, latin nyelvű, protestáns, magyarországi vonatkozású poétikák, Tarnai Andor a *parodia*, Tüskés Gábor és Knapp Éva pedig az emblémák kontextusában helyezi el.⁵

A versgyűjtemény két egységből áll: az első rész 29 verset tartalmaz,⁶ amelyek Gönci Aszalós pártfogóihoz, családtagjaihoz, illetve barátaihoz szólnak, a második rész pedig 11 költeményből áll, amelyeket a szerző egyházi személyeknek ajánlott.⁷ A címzettekhez minden esetben egy-egy növény társul, a választás alapját általában egy közös tulajdonság vagy valamilyen más párhuzam jelenti. A költeményeket a szerző három marburgi tanárának üdvözlőversei, illetve a Gönci Aszalós tollából származó *Anticinium* előzi meg, a kiadvány végén pedig a szerző öt diáktársának üdvözlőversei találhatóak. A paratextusok a versgyűjteményt életre hívó alkalmat, azaz az újévet, a növénysszimbolika központi szerepét és Gönci Aszalós költői tevékenységét, tehetségét emelik ki.

⁴ Az egyik disputáció Borzási B. Balázsséval együtt jelent meg, a másik pedig David Pareus *Thesaurus Biblicus*ában: GÖNCI ASZALÓS (1619), PAREUS (1621: 157–160). Az üdvözlőverseket tartalmazó kiadványok: MURAKÖZI DÚS (1618), SZEPSI CSOMBOR (1620).

⁵ KOVÁCS–KULCSÁR (1970: 97–98), BÁN (1971: 25), TARNAI (1990: 457), TÜSKÉS–KNAPP (1996: 173). A KOVÁCS és KULCSÁR által bemutatott, a *Calathus strenarum*...-ot is magában foglaló kolligátumhoz ld. még IMRE (2007: 139–143).

⁶ Ezek közül az első, az apjához, Gönci Aszalós Tamáshoz címzett költemény számozatlan, a főszöveg összes többi darabja számozott. A második egységben a számozás újrakezdődik.

⁷ Ebből a sajátosságából kifolyólag a kiadvány adalékul szolgálhat az északkelet-magyarországi protestáns értelmiségen belüli kapcsolatok vizsgálatához a 17. század első évtizedeiben. KOVÁCS és KULCSÁR (1970: 97) némileg hasonló okok miatt tartja fontosnak a versek címzettjeinek felsorolását. TARNAI (1990: 457) is rögzíti, hogy az ajánlások alapján Gönci Aszalós többek között kikkel állt kapcsolatban. A kapcsolatok vizsgálatához a neolatin alkalmi versgyűjtemények kontextusában ld. például POSTA (2022). MOLNÁR Dávid monográfiájában egy ábécésorrendbe szedett lista formájában közli azoknak a személyeknek a nevét és életrajzi adatait, akik – többek között műveit és *album amicorum*-át figyelembe véve – Filiczki kapcsolati hálóját alkotják: MOLNÁR (2024: 355–395). MARKÓ Anita a hálózati modell alkalmazásával végez hasonló kutatásokat a régi magyarországi irodalomra vonatkozóan. Ehhez ld. például MARKÓ (2018).

Jelen írás egy másik tanulmányom eredményein alapul, amelyben műfaji szempontból vizsgáltam a *Calathus strenarum...*-ot, arra keresve a választ, hogy a paratextusok a kiadvány mely sajátosságait emelik ki, mit árulnak el annak műfajáról, és hogy a kísérőszövegek által bemutatott jellemzők milyen további műfajokkal, szövegalkotási technikákkal függhetnek össze.⁸ Ebben a tanulmányban pedig arra vállalkozom, hogy retorikai-poétikai szempontból részletesebb elemzést adjak Gönci Aszalós idáig csak érintőlegesen, a kötetkoncepció kapcsán tárgyalt neolatin költeményeiről, és ily módon kiegészítsem a *Calathus strenarum...*-ra vonatkozó eddigi eredményeket. Az elemzéshez a következő szempontokat veszem figyelembe: a versek felépítését, a beszédhelyzetet, a retorikai eszközöket, valamint a szövegalkotói technikák és a növénysszimbolika működését. Terjedelmi okokból nincs lehetőség a teljes korpusz elemzésére, a vizsgálatra szánt költemények kiválasztása során azonban arra törekedtem, hogy ennek ellenére minél átfogóbb képet adjak a versgyűjteményről. A válogatás kiindulópontját a szerző és a címzett közti kapcsolat, valamint a címzett személye, tisztsége jelentette, ugyanis a kiadvány a formai sokszínűség mellett ebből a szempontból is nagy változatosságot mutat.

A családtagokhoz, barátokhoz, pártfogókhoz írt versek

A kötet első egységének nyitó darabja, a számozatlan *Myrtus* a szerző apjához, Gönci Aszalós Tamáshoz szól. Az első két sorban egy Catullus 1. carmenjét megidéző retorikai kérdést olvashatunk, amely arra irányul, hogy a költő kinek ajándékozza szépen megformált költeményeit.⁹ A vers szerint Gönci Aszalóst az apja iránt érzett lángoló szeretet ösztönözte az alkotásra.¹⁰ A mirtuszból font koszorú, amellyel Apollo ékesíti

⁸ SZENDREI (megjelenés alatt).

⁹ CalStren, A4v: *Quoi dono lepidas amanter odas, / Arida modo pumice expolitas?* Cat. 1, 1–2: *Cui dono lepidum novum libellum / arida modo pumice expoliturum?* „Kit lepjek meg e kedves új kötettemmel, / mit símára imént csiszolt a horzskő?” (ford. DEVECSERI Gábor). A Catullus-carmennel való kapcsolatra TARNAI (1990: 457) mutat rá. A két szöveg közötti kapcsolat jellegéhez ld. még SZENDREI (megjelenés alatt).

¹⁰ CalStren, A4v: *O Parens tibi, cujus ardor imis / Scintillando animis, meis, Phaleuco / Excitat sociare verba, metro.*

fel az apát, az ajándékba adott költeménnyel válik azonossá,¹¹ amit megerősít a *hanc* névmás ismétlődése a vers későbbi szakaszaiban: *Hanc concordia, castitas, viror[que] / Ornat perpetuus* (CalStren, A4v);¹² *Hanc tui Hassiacis, Minerva ab oris / Parens optime, Filii remittit* (CalStren, B1r);¹³ *Hanc oro interea cape hanc lubenter* (CalStren, B1r).¹⁴ A *strenák* és a növények ily módon történő összekapcsolódása Gönci Aszalós más költeményeiben, valamint a paratextusokban is megfigyelhető.¹⁵ A mirtuszhoz különböző jelentések, tulajdonságok társulnak, például az egyetértést és a tisztaságot jelképezi, illetve örökzöld növény, aminek köszönhetően szintén lehet szimbolikus jelentése.¹⁶ A felsorolást követően Gönci Aszalós az apjával való kapcsolatát, a hozzá fűződő érzéseit, a köztük lévő földrajzi távolságot, valamint a remélt jövőbeni viszontlátás örömét részletezi, közben pedig felszólítja őt az ajándék elfogadására.¹⁷ A vers kérésekkel zárul: a költő először arra biztatja Pannonia Múzsáit, hogy társuljanak hozzá költői vállalkozásában, majd Istenhez fordul, és azt kéri tőle, hogy ajándékozza meg apját bőséggel, boldogsággal és hosszú, egészségben töltött élettel.¹⁸

Az apához írt verset az *I. Cedrus* követi, amely a Múzsák pártfogójaként (*Musarum Patronus*) megnevezett Rákóczi Györgyhöz szól, ezután pedig a *II. Platanus* következik, amelynek címzettje a költészetet szintén

¹¹ CalStren, A4v: *Cujus tempora, nunc Apollo, ovali / Cynthus, decorabit ecce Myrto...*

¹² „Ezt egyetértés, tisztaság és örökké zöld szín ékesíti...”

¹³ „Ezt a hesseni vidékről küldi haza fiad Minervája, kiváló apa...”

¹⁴ „Közben, kérlek, fogadd el ezt szívesen...”

¹⁵ Erre a poétikai megoldásra a továbbiakban elemzett költeményekben is találunk példákat, amire minden esetben utalni fogok. A jelenség megnyilvánulásához a paratextusokban ld. SZENDREI (megjelenés alatt).

¹⁶ CalStren, A4v: *Hanc concordia, castitas, viror[que] / Ornat perpetuus, nitentiores / Haec et Posthumii virens coronas / Dabat; Aureolas colens quadrigas / Triumphi, ambrosios citando odores.*

¹⁷ CalStren, B1r: *Hanc tui Hassiacis, Minerva ab oris / Parens optime, Filii remittit, / (Filii sita cujus est in uno / Te, Spes, praesidium, levamen, omni / Cum desiderio intimis medullis) / Hanc oro interea cape hanc lubenter / Complacere tuis sinas ocellis, / Donec incolumis DEI favore, / Rursum Pannonico videbis astro, / Tuas delicias tuos lepores, / Expressum[que] tui instar et tuum cor / Dum Nato, genitor, patri[que] Natus, / Redditus, sibi mutuam salutem / Toto pectore ovando gratulentur...*

¹⁸ CalStren, B1r: *Parentem [...] / [...] / Serves, amplifies, bees, adornes, / Omnibus [...] bonis / [...] / Et da summe DEUS, parens beatus, / Plus uno vigeat perenne seculo.*

lelkesen támogató (*Musarum tutor maximus*) Rákóczi Zsigmond.¹⁹ Az I. *Cedrus* első versszaka Horatius *Carm.* 3, 1 első strófáján alapul.²⁰ Ebben a versszakban a költő az istenekhez fordul, és arra kéri őket, hogy legyenek a Múzsák segítségére, ezáltal pedig támogassák abban, hogy korábban soha nem látott költeményeket alkothasson Pannonia nagyjainak tiszteletére.²¹ A következő strófában megjelenik a vers címzettje, akit Gönci Aszalós a Rákócziak ragyogó sugaraként (*jubar Rakocziium nitens*), Pannonia tiszteletre méltó atyjaként (*Pannoniae pater togatus*) és a keresztények fáklájaként (*Christicolum fax*) jellemez, és az oroszlánhoz hasonlít. A Múzsáknak (azaz a művészeteknek), a patakiak gyülekezetének és a keresztények tömegének ugyanis éppen úgy szüksége van Rákóczira, éppen úgy vágyakoznak utána, mint ahogyan az anyaoroszlán nagy tereket bejárva, könnyek közt szólongatja elrabolt kölykeit, bár mindhiába, hiszen kesergése senkit sem indít együttérzésre.²² Ezt követően a dicsőítés folytatódik, a szerző ezúttal már közvetlenül a címzethez fordul, és azt a kérdést intézi hozzá, hogy vajon miféle Homérosz (*Maeon*) vagy miféle Anakreón, azaz mely nagy költő tudná megörökíteni érdemeit, hiszen neki köszönhetően sokkal boldogabban élhet a nép.²³ Gönci Asza-

¹⁹ CalStren, B1v; B2r. A lemmákban ezenkívül Gönci Aszalós mindkét Rákóczit a 'haza atyja' (*pater patriae*) megnevezéssel illeti, valamint Rákóczi Zsigmondot a Múzsák, azaz a költészet mellett az egyház védelmezőjének is tekinti.

²⁰ Az imitáció jelenlétére TARNAI (1990: 457) is rámutat, azonban úgy véli – véleményem szerint tévesen –, hogy Gönci Aszalós költeménye a *Carmen saecularé*ra emlékeztet.

²¹ CalStren, B1v: *O Di, Dearum plectra sonantium / Favete Musis, carmina non prius / Cantata, Pannonae, poeta / Luminibus patribusque fundo.* Hor. *Carm.* 3, 1, 1–4: *Odi profanum vulgus et arceo. / Favete linguis: carmina non prius / audita Musarum sacerdos / virginibus puerisque canto.* „Gyűlölve mondom: hátra hitetlenek! / Oltári csöndet! Még soha nem dalolt / dalt zengek én, a Múzsá papja / ifju szüzek s fiuk új hadának.” (ford. ILLYÉS Gyula). A két szöveg közötti kapcsolat jellegéhez ld. TARNAI (1990: 457), SZENDREI (megjelenés alatt).

²² CalStren, B1v: *repraesentat potentem / Qui[,] Domini auxilio, Leonem: / Hunc, hunc, (puellos, mater ut impio / Mangone raptos, trans patriae focos / Domos[que] dulces, ejulando / Lachymulis [!] querulis[que] votis. / Vocat, nec udos inde oculos movet) / Sic hunc, Dearum grex, PATACHINAQUE / Toto requirebat corona / Pectore, Christiadam popellus.*

²³ CalStren, B1v–B2r: *Quis ergo Maeon, quis vel Anacreon, / Plenas honorum muneribus tuas / RAKODZI [!] virtutes, coruscas / Per titulos, monumenta clara / Aeternet? o quum gratior aureus, / Vivente te currat populo dies, / Clara us[que] currat fama ab ortu / Solis, ad Hesperium cubile.*

lós ezután arra inti Rákóczit, hogy miként a cédrus árnyas lombjával enyhet ad az édesen daloló madaraknak, úgy ő se hagyja abba a Múzsák pártfogolását, védelmezését, hiszen így nyerheti majd el az üdvösséget.²⁴

A Horatius 1, 1. carmenjét imitáló II. *Platanus* Rákóczi Zsigmond megszólításával és dicsőítésével indul:²⁵ a címzett, aki a kegyes fejedelem leszármazottja, azaz Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1607–1608) fia, hatalmas hősként (*maximus heros*), valamint Pannonia oltalmaként (*praesidium*) és nagy ékességeként (*grande decus*) ismert.²⁶ A megszólítást és a dicsőítést követően Gönci Aszalós a Maecenas-óda mintájára különböző tevékenységeket, foglalkozásokat sorol fel. Vannak olyanok, akiket ezek gyönyörködtetnek, Rákóczit azonban a hit, a kegyesség, a bölcsesség, a műveltség, amely erények egyenesen az istenek közé emelik őt.²⁷ A költő ezután azt kéri a címzettől, hogy amennyiben nem veti meg a szegényes kertecske kicsiny kincseit (CalStren, B2v: *si neque parvulas / Spernis divitias pauperis hortuli*), azaz a költői kerttel azonosított versgyűjtemény darabjait, fogadja örömmel a Parnassusról származó platánt, azaz Gönci Aszalós költeményét.²⁸ Az ajándékba adott növénynek számos haszna van, például árnyékában el lehet nyújtózni (ezt tette például Xerxész), emellett megóv a halálos mérgű kígyóktól (*lethales colubri*) és a colchisi ártó bájitaloktól (*poela Colchica*).²⁹ A vers lezárása szerint Rákóczinak örök hírnév és üdvösség jut osztályrészül, neve ismert lesz Pannoniában, végül pedig az égben egy angyal társaságában fog mennyei dallamokat zengeni.³⁰

²⁴ CalStren, B2r: *Excelsa Cedrus, ceu foveat alitum / Sub fronde opaca, dulce canentium / Choros, piam sic tu Sareptam / Perge tuendo, bonas[que] Musas. / Hinc, namque felix, res Israelidum / Cernes, quietas te[que] Seraphica / Aetate grandem turba regnis / Inferet aethereis beatum.*

²⁵ A két szöveg közötti kapcsolat jellegéhez ld. TARNAI (1990: 457).

²⁶ CalStren, B2r.

²⁷ CalStren, B2r–v: *Multos multa juvant, Te pietas sacra, / Prudens consilium, religio, fides, / Virtus omnigena, et Palladius nitor, / Diis miscent superis, unica sanctitas / Te te stelligeros evehit ad Deos...*

²⁸ CalStren, B2v: *Fronte ergo placida [...] / Parnassi Platanum vertice nobilem / Quem dat Cattiadis Musa canens foci / Sumas, Pannoniae dulce decus meae.*

²⁹ CalStren, B2v.

³⁰ CalStren, B2v: *Donec pleiadas axis Olympicus / Volvet, notus eris nomine splendido, / Celsis Pannoniae percelebris jugis: / Tandem[que] aethereis incola sedibus, / Una cum seraphin suaviter intonans / Psalles, sanctisonum, voce hilari, melos.*

A *Calathus strenarum*... első részében olyan költemények is helyet kapnak, amelyeknek a címzettjei a Rákócziakhoz képest kevésbé kitüntetett személyek. Ilyen például a Melda György kassai tanácstaghoz szóló XXIII. *Caryophillon*,³¹ illetve a Szőrös János eperjesi polgárhoz írt XXVIII. *Malva*. A XXIII. *Caryophillon*-ban Gönci Aszalós a megszólítotthoz fordulva megvallja, hogy úgy érzi, miközben szokatlan újévi ajándékait költői virágokkal ékesíti, lelkes éneklésével és örömeivel még a lágy szellőben daloló madarakat is túlszárnyalja.³² Ezután a költő arra kéri a címzettet, hogy versét, amelyet egy virággal azonosít, ne fogadja túlzottan kritikusán, hiszen a szóban forgó növény, a szegfű számos előnyös tulajdonsággal rendelkezik, például a belső szerveknek megkönnyebbülést hoz, emellett a Parnassus virágzó bérceit ékesíti.³³ A költemény azzal zárul, hogy Gönci Aszalós az üdvösség ajándékait kívánja Meldának.³⁴

A XXVIII. *Malva* első soraiban Gönci Aszalós a címzetthez fordulva azt fejtegeti, hogy az általa adott ajándéknak nem a nagysága, hanem a minősége a fontos, hiszen gyakran a kicsi, szerény dolgokban rejlik az érték.³⁵ A mályvát Apollo és a Múzsák magasztalják, dicsérete egészen az égben lakozó istenekig elér.³⁶ A vers szerint számtalan haszna mellett főként a díszítő funkció betöltésére alkalmas, rózsákkal vegyítve hatalmas kosarakat ékesít, Flora pedig kertjét ülteti be vele.³⁷ Gönci Aszalós a címzetthez kapcsolja a számára kiválasztott növényt: Szőrösnek a naphoz hasonlóan, amelyet a mályva szüntelenül követ, irányadóként, az

³¹ H. NÉMETH (2006: 159–160).

³² CalStren, D2v: *Non ita nubivagae Zephyro pulsante volucres / Gutture [!] prata colunt roseus[que] / Titan, cum summum rediturus prospicit Oetan / Non ita gaudet Thracia pellex / Nunc ego quam, insolitas Vir praestantissime Strenas / Pieriis dum floribus orno.*

³³ CalStren, D2v: *Zoileo, florem et Musam, cum flore serenam / Pectore, non capias; renitentes / Mulcet odore comas flos: viscera, corda[que] laxat, / Florida Parnassi et juga adornat.*

³⁴ CalStren, D2v: *obtingant solidae tibi dona salutis / Aethereo quae det Deus astro.*

³⁵ CalStren, D4r: *Munere nostro, reputanda haud tibi quantitas, / Floris erit pertenuis sed mage qualitas / Jane Zoros: Egregias, saepe humiles loci / Dant pateras; saepe olitor magna scit impiger, / Omnia frons, non gerit.*

³⁶ CalStren, D4r: *Cujus amoenam, Aeoliae cum Cytharis Deae, / Laudem et Apollo arcupotens, evehit ad Deos...*

³⁷ CalStren, D4r: *Innumeras fundit opes MALVA; colit rosis / Mista capaces calathos; Flora decens suis, / Saepibus hanc, cum Zephyro sollicite serit...*

igazság lángoló sugaraként (*flammicomum jubar Justitiae*) kell feltűnnie, ugyanis az utolsó ítéletkor így kerülhet az igaz keresztények seregébe.³⁸

Gönci Aszalós rokonokhoz írt versei közé tartozik a már elemzett *Myrtus*on kívül például a XIV. *Rozmarinus*, amely sógorához, Thuri Kalmár Jánoshoz szól, valamint a XXII. *Malobathrum*, amelynek címzettje Gönci Aszalós Péter.³⁹ A XIV. *Rozmarinus* első soraiban a költő az Augustushoz szóló 1, 12. Horatius-carment megidézve arról kérdezi Cliót, hogy mely virágot, illetve mely férfiút fogja dicsőíteni.⁴⁰ A válasz természetesen az, hogy Gönci Aszalós jó barátját, lelkének felét (*animae dimidium meae*), Thuri Kalmár Jánost, illetve a rozmaringot, amelynek tulajdonságai, pozitív hatásai ezt követően kerülnek bemutatásra.⁴¹ A versben szereplő növény egykor a haj díszítésére szolgált; gyógyító, vidító erővel bír, emellett segít a sárgaságban szenvedőkön.⁴² A költemény zárlatában Gönci Aszalós a címzetthez fordulva dicsőíti őt, és azt kívánja, hogy övezze fejét a rozmaring virágzó ágaival, hiszen erényeinek köszönhetően végül majd az égi ifjak fogják megkoszorúzni a mennyei királyságban.⁴³

³⁸ CalStren, D4r: *Donec eris, flammicomum jubar / Justitiae, rite petes, fronte pia, sacri / Ut juvenes, ultima cum apparuerit dies, / Te te hilares Christicollarum [!] annumerent choro.*

³⁹ TARNAI (1990: 457) Gönci Aszalós Mihály testvéreként nevezi meg Gönci Aszalós Pétert (ezt az azonos vezetéknev és a *frater* megszólítás indokolhatja), azonban ez nem igazolható egyértelműen. Ehhez ld. bővebben SZENDREI (megjelenés alatt).

⁴⁰ CalStren, C3v: *Quem florem, aut Cytharis Pieriis, cava / Aut testudine, sumes celebrare dic / Clio? quemve virum conditionibus / Florentem Attalicis? Hor. Carm. 1, 12, 1–3: Quem virum aut heroa lyra vel acri / tibia sumis celebrare, Clio? / Quem deum? „Mely vitéz férfit, melyik égi hőszt / zengenéd lanttal, vagy erős sipoddal, / Múzsza? Mely istent?” (ford. BEDE Anna). Erről a szövegközi kapcsolatról tudomásom szerint nem esik szó a szakirodalomban.*

⁴¹ CalStren, C3v. Horatius 1, 3. carmenjében Horatius az *animae dimidium meae* kifejezéssel illeti barátját, Vergiliust. Hor. Carm. 1, 3, 5–8: *navis, quae tibi creditum / debes Vergilium: finibus Atticis / reddas incolumem, precor, / et serves animae dimidium meae.* „mert hisz Vergiliust viszed, / kincses terhű hajó, Attika partjain / épen tedd ki, könnyörgök és / oltalmazd meg az én lelkem egyik felét.” (ford. WEÖRES Sándor).

⁴² CalStren, C3v: *Hic flos veterum comas / Ornarat viridi fronde sub arbuto, / Clausum pectore, vulnus recreat; novos / Nubem corde fugans, laetitiae modos / Adfert; Ictericos mirifice levat.*

⁴³ CalStren, C3v: *Cingat, fronde tua hic, tempora florido, / O et Cassoviae, et dulce decus chori / Musarum, aethereos evehat ad Deos / Virtus te tua fama, aetherei, tuum / Cingent in solio, dum juvenes caput.*

A XXII. *Malobathrum* első sorai Horatius 3, 8. carmenjét idézik meg:⁴⁴ *Miraris, Frater suavissime Januariis quid / Agam calendis, Cassovia remotus? / Flores quidve velint?* (CalStren, D2r).⁴⁵ Gönci Aszalós szerint nincs ok a csodálkozásra, hiszen a Múzsák mindig virulnak, télen sem hagyják abba az illatozó heliconi virágok gyűjtögetését. A *malobathrum*ot is ők hozták Gönci Aszalósnak, azaz ők szolgáltatták az ihletet a költemény megírásához.⁴⁶ A növény a vers szerint elsősorban illata miatt értékes, az istenek és egyes keleti népek hajuk illatosítására használják.⁴⁷ A költemény zárlatában a szerző arra kéri a címzettet, hogy fogadja el az ajándékot, amelyet Mercurius hozott le az égből, és kenje meg magát a *malo-bathrum* isteni olajával, ugyanis ezáltal juthat majd üdvösségre.⁴⁸

Gönci Aszalós barátokhoz írt költeményeinek egyike a XXIV. *Narcissus*, amelynek címzettje Thuri Kalmár Tamás. A költő és a megszólított közti viszony jellegéről az antik barátpárokra történő utalások árulkodnak: a lemmában Gönci Aszalós a *Pylades suus multum suavissimus* megnevezéssel illeti Thuri Kalmárt,⁴⁹ a vers első sorában pedig *Theseus*-ként és *Pyrihous*-ként hivatkozik magukra. A költő arra kéri leghűsebb barátját, hogy fogadja el tőle emlék gyanánt ezt a nárciszt (azaz a költeményt), amely annak jelképe, hogy Gönci Aszalós a nagy földrajzi távolság ellenére sem feledkezik meg társáról.⁵⁰ A szerző ezután megis-

⁴⁴ Erről a szövegközi kapcsolatról tudomásom szerint nem esik szó a szakirodalomban.

⁴⁵ „Csodálkozol, legkedvesebb fivérem, hogy mit csinállok újévkor Kassától távol? Vagy hogy mit keresnek itt ezek a virágok?” Hor. *Carm.* 3, 8, 1–3: *Martiis caelebs quid agam Kalendis, / quid velint flores et acerra turis / plena, miraris...* „Nőtlen embernél mit akar ma, Juno / ünnepén – bámulsz – e virág, e sok telt / füstölő?” (ford. BEDE Anna).

⁴⁶ CalStren, D2r: *mirari desinas, novenae / Virent Deae semper, legunt supinis / Vallibus halantes flores, Heliconis; Hae recenter / Meos frequentando focos tulere, / Malobathrum Assyriam, mira bene suavitate olentem...*

⁴⁷ CalStren, D2r: *Deorum odors quae solet capillos / Tingere, Memnoneos, rara et bene semper Indos / Virtute, molles irradiando ocellos...*

⁴⁸ CalStren, D2r: *Quam volui, tibi ferret Atlantius, e polo volando, / Musas salutans Pannoniae sacratas, / Suscipe sydere, et te MALOBATHRO, pius perungas / Poli decora, ut noscites theatra.*

⁴⁹ CalStren, D2v.

⁵⁰ CalStren, D2v: *Accipe Pyrihoo multum fidissime Theseu / Narcissum, memori quem mittit pectore semper / Candidus alter tu; distantia longa locorum, / Aoniae[que] Deae, quem nunc rapuere tenentque, / Accipe, namque tuus nostro stat pectore candor, / Sit licet, o multum disiunctum, pectore pectus.*

métli a kérést, hangsúlyozva, hogy Thuri Kalmár fogadja szívesen az ajándékot, mivel illik hozzá: a nárciszt éppúgy nemesség jellemzi, mint őt.⁵¹ A költemény annak részletezésével zárul, hogy Gönci Aszalós és Thuri Kalmár barátsága sohasem fog megszakadni; ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, a természet rendjének kellene felborulnia.⁵²

A lelkészekhez írt versek

A *Calathus strenarum*... második egységének nyitó darabja a I. *Thus*, amelynek címzettje Tardi György abaúj-tornai esperes. Gönci Aszalós arra biztatja a Múzsát, hogy ujjongjon és énekeljen, dicsőítse a szent papi szalaggal ékesített Tardit, hogy ezáltal az Olympus csúcsára emelje őt.⁵³ A vers címzettje erre számos érdemével rászolgált: gondoskodik a gyülekezetéről, állhatatosan tiszteli Istent, és műveltségével kitűnik a legkiválóbbak közül is.⁵⁴ Tardi jellemzését követően Gönci Aszalós a tömjénhez hasonlítja a férfit: miként a tömjén távol tartja a szemektől a sötét homályt, úgy úzi el Tardi az elmét elködösítő felhőket Isten ígéjének segítségével.⁵⁵ A költemény azzal zárul, hogy a költő hosszú életet kíván a címzettnek, és azt kéri tőle, terelje az üdvösség felé a gyülekezetet.⁵⁶

A IV. *Folium mali medici* Alvinci Péter kassai főprédikátorhoz szól. A költemény a címzett dicsőítésével kezdődik. Gönci Aszalós fenséges elmének (*alta mens*), tekintélyes bölcsnek (*gravis prudentia*), második Dé-

⁵¹ CalStren, D3r: *Est generosus flos, generosum te decet, ergo / Suscipe fraterno, quem dat tibi Musa, labello.*

⁵² CalStren, D3r: *Qui quaerit, nostro finem impositurus amori, / Quisve dies, quaeve hora siet? Det mollius undis / Hyblaeum marmor, cervos volitare per auras, / Cum[que] lupis agnos jungat, corvos[que] dealbet, / Ut[que] bibat formica fretum, det frigida nec sit / Tristis hyems, et tunc nostro ille videbit amori / Concussum foedus, Theseo quo[que] vincula solvi.*

⁵³ CalStren, D4v: *Musa dic jo, Musa bis / Jo dic et sacratae / Pronubos Sponsae perenni, / Aetheri pares canas modo. / Consecratae TARDIUM. / Infulae, nitor quem / Nunc coronat, perge plectro. / Clariore, olympi ad ardua / Ferre...*

⁵⁴ CalStren, D4v–E1r: *vivo fonte DAT, / Hic GREGI RIVOS, cor- / dis sacrato thure patri, / Hostiam ferendo Olympico. / Magnus inter hic cluit / Praeeminentiores, / Actea Camoena honores, / Palladi merendo candidos.*

⁵⁵ CalStren, E1r: *Arcet, ut virtute THUS, / Furvam ocellulorum / Nebulam, verbo Dei sic, / Pellit hic in mente nubila...*

⁵⁶ CalStren, E1r: *Nestor ergo vivat; ad / Pascua, et pientem / Ductitet gregem, salubri / Semper ut fruuntur aere...*

moszthenésznek (*alter Demosthenes*) nevezi őt, hangsúlyozva szónoki tehetségét, majd hivatására utal: a prédikátor szent kürtjével Isten hűs forrásaihoz hívja a nyáját.⁵⁷ Ezt követően a költő felszólítja Alvincit az ajándék elfogadására (CalStren, E2r: *En comata quod donat lubens / Flora folium suscipe*⁵⁸), ezután pedig egy hosszabb egységen keresztül azt fejtegeti, hogy miként kapcsolódik a növény a címzethez. Az egyszerre szív- és nyelvalakú citromfalevél formájából adódóan összefüggésbe hozható Alvinci tevékenységével: a lelkész jeleskedik az ékesszólásban, az igaz tanok erejével megvédi az eltévelyedett lelkeket, majd az égből elhozza a híveknek azokat az ajándékokat, amelyek a csillagok közé emelik, azaz üdvösségre juttatják őket. Alvincit, illetve az Istentől, az igaz hittől eltávolodott embereket egyaránt a szív jelöli metonimikusan (*hoc cor, corda dissona*), a nyelv pedig a prédikálással összefüggésben jelenik meg (*Lingua praedicando dogmata alta*).⁵⁹ A gondolatmenet azzal ér véget, hogy Gönci Aszalós felteszi a kérdést: ki tudná elég jól megénekelni Alvinci erényeit?⁶⁰ A vers zárlatában a költő azt kívánja a címzettnek, hogy hírneve maradjon fenn halála után is, majd pedig azt kéri tőle, hogy gondoskodjon a gyülekezetről, vezesse Krisztus juhait az üdvösségüket szem előtt tartva.⁶¹

A VI. *Hyacinthus* címzettje Hellopaeus János tállyai lelkész. A költemény felkiáltással indul, amelyet egy általános, ugyanakkor a címzetre is vonatkoztatható gondolatmenet követ: nagyon szerencsés az, aki azt mondhatja, hogy Istennek énekelve úszik a vad tengerben, neki ugyanis nem ártanak a csalárd világ által kínált mérgek (*aconita Marsa, succus*

⁵⁷ CalStren, E2r: *Sacra qui praeco buccina, / PULCRE INVITAS, agmen rivos ad algidos Dei...*

⁵⁸ „Fogadd, íme, ezt a levelet, amelyet szívesen ad a fürtös Flora.”

⁵⁹ CalStren, E2r-v: *est ei duplex fiugra [!]; / Una cordis, una linguae, pars refert imaginem, / Quale, te virum decebat tenue ut ut munusculum, / Quippe clarus ipse cordato us[que] polles eloquio, / Quantum at istud? Aspicit Deus cor, at[que] cor solo / Clamat alma suspirando auxilia, maximi Dei: / Tale cuncta habet cor, Deo[que] ponderatur unice; o / Quam bene arcet hoc cor, almo patre corda dissona. / Lingua praedicando dogmata alta; Post fidelibus / E polo adfert munera. Haec beata ad astra nos ferunt.*

⁶⁰ CalStren, E2v: *Ergo virtutes sonare quis tuas satis potest.*

⁶¹ CalStren, E2v: *Vive, vive, fama te superstes aureis ferat / Opto pennis. Pasce Christi herbis oves salubribus, / Et putum purum Israelis fontem eis APERI INCLUTUS.*

Cantharidis), ellenben Isten bőséges javakkal áldja meg házáat.⁶² Gönci Aszalós ezután felteszi a kérdést, hogy milyen virággal ékesítse Hello-paeust, ha már eleve semmiben sem szenved hiányt, és mivel újév lévén még a tavaszi meleg sem hinti tele virágokkal a mezőket, nehezebb megfelelő ajándékot találni.⁶³ Választása a jácintra esik, amely elűzi a mérgeket (*venena*), és ily módon párhuzamba állítható a lelkésszel, aki gondoskodó, hív pásztorként megvédi a rábizott juhokat, azaz a gyülekezetet a Sátán titkos mérgeitől (*Sathanae abditae cicutae*), ezért pedig jutalmul várja őt az égben az örök üdvösség hervadhatatlan koszorúja (*perpetuae salutis immarcescibilis corona*).⁶⁴

Gönci Aszalós a VII. *Terebinthust* Szepsi L. Mihály gönci lelkésznek címezte. A vers a megszólított dicsőítésével kezdődik, a költő a becsületesség mintapéldájának (*probitatis specimen*), a kegyesség sugarának (*pietatis jubar*) és a haza fénylő fáklyájának (*fax patriae lucida*) nevezi őt.⁶⁵ A dicsőítést egy retorikai kérdés követi: hogyan magasztalja az egekig Gönci Aszalós a költemény megszólítottját, ha nincs elegendő tehetsége ehhez?⁶⁶ Ezután a költő képletesen átnyújtja Szepsinek az ajándékot, majd pedig a növényhez hasonlítja őt: miként a terpentinfá illatával felfrissíti a lankadókat, a vers címzettje is megvigasztalja a világ terhe alatt összeroskadót,

⁶² CalStren, E3r: *O felix quater, atque ter beatus, / O felix iterum, ora cujus ajunt, / NO PALLENS [!], rapido in mari, JEHOVAE. / Huic non aconita Marsa, non huic / Succus Cantharidis nocent, dolosus / Quae nobis tacite propinat orbis. / Ast hujus placidas domos, Olympo / Amplis conditionibus Tonante / Deus sanctificat.*

⁶³ CalStren, E3r: *Fragrantiori, / Sed quo flore manus tuas adornem, / Cum tanto cumulo bonorum abundes? / Nunc ver egelidos licet tepores / Non ferat, calor aequinoctialis / Nec pingat, modo flosculis agellos.* Gönci Aszalós itt Catullus 46. carmenjét idézi meg, ugyanakkor a kiindulópontul szolgáló szöveghelyhez képest ellenkező előjellel szerepelteti a tavaszi meleget. Cat. 46, 1–3: *Iam ver egelidos refert tepores, / iam caeli furor aequinoctialis / iucundis Zephyri silescit aureis.* „Eljött már a tavasz meleg szelével, / lankad már a napéji vad viharzás: / föltámadt a Zephyr vidám fuvalma.” (ford. DEVECSERI Gábor). Erről a szövegközi kapcsolatról tudomásom szerint nem esik szó a szakirodalomban.

⁶⁴ CalStren, E3r–v: *Tamen nunc HYACINTHO adorno clara / Gratus tempora, qui fugat venena, / Quippe tu quo[que] providus, fidelis / Pastor, a Sathanae abditis cicutis / Commisso tibi praecaves ovili, / Hinc te perpetuae, manet salutis / Immarcescibilis polo corona.*

⁶⁵ CalStren, E3v.

⁶⁶ CalStren, E3v: *At altas ego qui eveham / Testudine laudes? mei id haud ingenii est.*

megtört lelkeket Isten ígéjének segítségével.⁶⁷ A *mirifice dogmata / Sancta hanc referunt. Christus et ipse Terebinthum se ait.* (CalStren, E3v) szakasz, valamint a mellette elhelyezett marginália (Eccl. 24.) utal a terpentinfá bibliai vonatkozásaira.⁶⁸ A költemény zárlatában Gönci Aszalós boldogságot kíván a gönci gyülekezetnek, Szepsinek pedig egészségben eltöltött hosszú életet, amelyet végül majd az üdvösség követ.⁶⁹

Összegzés

Gönci Aszalós Mihály jelen tanulmányban vizsgált költeményei jellemzően a következő szerkezeti, illetve gondolati egységek valamilyen – nem feltétlenül mindegyik elemet magába foglaló – kombinációjából állnak: a címzett megszólítása, a címzett dicsőítése, az ajándékozás gesztusa, a növény-szimbolika kifejtése, kérés valamilyen istenséghez (általában a Múzsákhoz vagy a keresztény Istenhez), kérés a címzethez, jókívánságok megfogalmazása, illetve utalás a címzett és/vagy az általa vezetett közösség üdvösségére. A szerkezeti elemek közül némelyik szorosabban összefügg a kötetben érvényesülő műfaji hatásokkal, sajátosságokkal, például az ajándékozás gesztusa és a jókívánságok megfogalmazása az újév alkalmához kapcsolódik, a növény-szimbolika kifejtése pedig az erkölcsbotanika műfaját idézi meg. A retorikai eszközök használata különösen a növény-szimbolikával kapcsolatos részek esetében hangsúlyos, a címzettet és a hozzá társított növényt általában egy hasonlaton vagy párhuzamon keresztül köti össze Gönci Aszalós. Jellemző a növény és a költemény, illetve a kert és a versgyűjtemény azonosítása. A növény-szimbolika működéséről elmondható, hogy a növény és a címzett közötti kapcsolat alapját általában valamilyen közös vonás jelenti, vagy a választást az indokolja, hogy a növény jótékony, vagy egyenesen üdvözítő hatással bír. A növény-szimbolika kifejtettsége tekintetében

⁶⁷ CalStren, E3v: *En tibi / Dono Terebinthum Syriam, caudice pellucidam / Manantem oleo, nectareis ut redolendo us[que] / Ramis recreet languidos [...]. / Hanc tu cape, claro tibi (credas) bene jam quadrat, / Qui corda, liquore altitonantis pia, coelesti / Spargis, ramulos doctrinae expandendo tuae, quam cate / Quassos refocillas animos pondere fallacis / Mundi, violatos...*

⁶⁸ „így szólnak erről csodásan a szent tanok. Maga Krisztus is terpentinfának mondja magát.”

⁶⁹ CalStren, E3v: *valeat Grex bene Geonczinus, / Te una valido, alma Hygieia tibi, oro, faveat, / Ut secula Tithonia lustres, Terebintho sub / Tandem requiescas nitidus coelicolae patris.*

vannak különbségek az egyes versek között. Több költeményben is megjelenik valamilyen imitációs technika, például a *parodia*, de sok esetben a Gönci Aszalós verse és az imitált szöveg közötti kapcsolat jellege nem határozható meg egyértelműen.

Jelen tanulmányban, illetve az ugyanennek a kutatásnak a részét képező korábbi írásomban kísérletet tettem arra, hogy a versgyűjtemény, valamint a szakirodalom által felkínált szempontok alapján az eddigiek-nél részletesebb áttekintést adjak a *Calathus strenarum...*-ről, ez azonban közel sem jelenti azt, már csak a terjedelmi megkötésekből adódóan sem, hogy a kiadvány minden részletére és lényeges aspektusára sikerült kitérnem. A továbbiakban mindenképpen érdemes lenne bevonni a vizsgálatba a versgyűjtemény nemzetközi kontextusát, illetve felderíteni a költeményekben érvényesülő növénytípus-szimbolika lehetséges forrásait.

Források

- CalStren Gönci Aszalós M., *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum...*, Marburg, 1618.
- GÖNCI ASZALÓS 1619 GÖNCI ASZALÓS M., *Symboli B. Athanasii pars altera de incarnatione Filii Dei Domini Nostri Jesu Christi...*, Heidelberg, 1619.
- MURAKÖZI DÚS 1618 MURAKÖZI DÚS M., *Disputatio metaphysica, de causa et causato...*, Marburg, 1618.
- PAREUS 1621 D. PAREUS (ed.), *Thesaurus Biblicus...*, Heidelberg, 1621.
- SZEPSI CSOMBOR 1620 SZEPSI CSOMBOR M., *Europica Varietas*, Kassa, 1620.

Felhasznált irodalom

- BÁN 1971 BÁN I., *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* (Irodalomtörténeti Füzetek 72), Budapest, 1971.
- HELTAI 1980 HELTAI J., *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 24 (1980), 243–347.
- HELTAI 1994 HELTAI J., *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok* (Humanizmus és Reformáció 21), Budapest, 1994.
- H. NÉMETH 2006 H. NÉMETH I., *Kassa szabad királyi város archontológiája: Bírák, külső és belső tanács (1500–1700)*, Budapest, 2006.
- IMRE 2007 IMRE M., *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata*, *Studia Litteraria*, 45 (2007), 126–143.
- KOVÁCS–KULCSÁR 1970 KOVÁCS S. I. – KULCSÁR P., *Adattár: Dedikált disputációk Debrecenben*, *Studia Litteraria*, 8 (1970), 95–101.

- MARKÓ 2018 MARKÓ A., *Hálózatok a 16–17. századi album amicorumokban: Az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlékkönyvbejegyzések hálózatelemzése az Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázis alapján*, *Digitális Bölcsészettudomány*, 1 (2018), 55–82.
DOI: <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2018.1.152>
- MOLNÁR 2024 MOLNÁR D., *Versőrlő malomkőnek korpája?: Filefalvi Filiczki János költői életműve* (Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakinai – Patrimonium culturale – Dissertationes 4), Budapest – Sárospatak, 2024. DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-016-7>
- POSTA 2022 POSTA A., *Martonfalvi Tóth György és id. Köleséri Sámuel kapcsolatai a halálukra összeállított versgyűjtemények tükrében*, *Egyháztörténeti Szemle*, 23 (2022/2), 5–34.
DOI: <http://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2022.2.1>
- SZENDREI (megjelenés alatt) SZENDREI B., *Műfaji sajátosságok Gönci Aszalós Mihály neolatin versgyűjteményében*, in: *Juvenilia XI.*, Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.
- SZÖGI 2011 SZÖGI L., *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700* (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 17), Budapest, 2011.
- TARNAI 1990 TARNAI A., *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94 (1990/4), 444–469.
- TÜSKÉS–KNAPP 1996 TÜSKÉS G. – KNAPP É., *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, in: Jankovits L. – Kecskeméti G. (szerk.), *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, Pécs, 1996, 171–187.

Rhetorical and Poetic Characteristics in Gönci Aszalós Mihály's Neo-Latin Poetry Collection

Gönci Aszalós Mihály's collection of poems entitled Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum..., which was published in 1618, has had a limited reception, including only short overviews. In this paper, I try to examine Gönci Aszalós's poems more closely in terms of rhetoric and poetics, focusing on the structure of the poems, the speech situations, the rhetorical and poetic devices, and how text composition techniques and plant symbolism work in the poems.

Keywords: Neo-Latin poetry, occasional poetry, 17th century, Gönci Aszalós Mihály, New Year, plant symbolism

BARTHA-KOVÁCS KATALIN

Egy antik motívum továbbélése a 18. századi francia művészetkritikában: Timanthész fátyla

A tanulmány egy antik motívum: Iphigeneia feláldozása Timanthész által megfestett, valamint a 18. századi francia művész, Carle Vanloo által ábrázolt változatának kritikai fogadtatását vizsgálja. A retorikai és művészetelméleti előzmények áttekintését követően abból a szempontból elemzi a felvilágosodás kori francia nyelvű művészetkritikai írásokat, hogy szerzőik egyetértenek-e Timanthész fortélyával (aki fátyol mögé rejtette Iphigeneia apja, Agamemnón arcát), vagy inkább Vanloo megoldását részesítik előnyben, aki képén felfedte a görög király mélységes bánatát. Az a kérdés, hogy mit mutathat meg a festő és a drámaköltő, illetve mit kell elrejtetniük, az irodalmi és képzőművészeti ábrázolás lehetőségeivel kapcsolatos problémákat is felvet.¹

Kulcsszavak: Iphigeneia feláldozása, Timanthész, Carle Vanloo, fátyol, francia művészetkritika

Bevezetés

Iphigeneia feláldozásának történetét több görög tragédiaköltő (mások mellett Aiszkhülosz és Euripidész) is feldolgozta. Euripidész nyomán a klasszicizmus korában Jean Racine műve, az *Iphigeneia* (1674), majd a 18. században Johann Wolfgang Goethe verses drámája, az *Iphigenia Taurisban* (1786) szintén ehhez a motívumhoz nyúl vissza. Ez a téma azonban nem csupán drámaköltőket ihletett meg. Egyik legismertebb, ám elveszett képi ábrázolására, Iphigeneia feláldozásának Timanthész által megfestett változatára számos művészetelmélet-író és -kritikus hivatkozott. A mitológia szerint Agamemnón, Mükéné királya és a görög sereg

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium NKFIH 134719. számú, „Esztétikai kommunikáció Európában (1700–1900)” című OTKA kutatási témapályázatának támogatásával készült.

fővezére azt a jóslatot kapta Kalkhasztól, hogy addig fog tartani a szélcsend – amely megakadályozza, hogy a görög hajók elhagyják Auliszt és elinduljanak Trója felé –, amíg a király saját lánya, Iphigeneia feláldozásával ki nem engeszteli a haragos Artemiszt.² A téma megjelenítése nehéz feladat elé állította a festőt: Timanthész (csak leírásokból ismert) képén Agamemnón fátyollal takarja el arcát, és a nézőnek kell elképzelnie a király mérhetetlen fájdalmát.³ Ez a motívum a reneszánsz kori, majd a 17. és 18. századi dráma- és művészetelméleti írásokban gyakran a sejtetés – és az ábrázolhatatlan – megjelenítésének klasszikus példaként szerepel.

A görög festő fortélyja a felvilágosodás kori francia művészetkritikusok körében heves vitát gerjesztett: míg a Szalon-kritikusok egy része csodálta Timanthész ötletét, más ítések kortársuk, Carle Vanloo – *Iphigeneia feláldozása* című képén alkalmazott – megoldását részesítették előnyben.⁴ Az 1757-es tárlaton kiállított festményén ugyanis Vanloo úgy ábrázolta Agamemnont, hogy nem takarta el a király arcát. Tanulmányunk – a szónoklattani és művészetelméleti előzmények áttekintését követően – a motívum képi feldolgozásaival kapcsolatos 18. századi francia nyelvű kritikai írásokat elemzi. Ezek a gyakran polemikus hangvételű szövegek az alábbi kérdést tárgyalják: a festő akkor jár el helyesen, ha megkísérli ábrázolni Agamemnón bánatát, vagy jobban teszi, ha a néző képzeletére bízva a legmélyebb fájdalom elgondolását? Az a kérdés, hogy mit mutathat meg a festő és mit kell elrejtene, egyszersmind a képzőművészeti ábrázolás lehetőségeivel (és lehetetlenségével) kapcsolatos technikai problémákat is felvet.

² A több változatban is létező monda szerint Artemisz azért tartotta fogva a szeleket, mert Agamemnón az istennő szent berkeiben megölt egy szarvast, emiatt kellett a görög királynak engesztelő áldozattal elnyernie Artemisz bocsánatát. A monda egyes változataiban az szerepel, hogy Artemisz az áldozat végrehajtásának pillanatában megszánta Iphigeneiát, és egy szarvasünnővel helyettesítette.

³ Pompejiben fennmaradt egy freskó, amelyre hagyományosan úgy tekintenek, mint Timanthész képének másolatára: ez alapján lehet elképzelésünk a görög festő alkotásáról. Ld. HÉNIN (2005: 96).

⁴ A „Szalon” elnevezés a Louvre Négyszögletű Termében, az úgynevezett *Salon Carré*-ban megrendezett képzőművészeti kiállítások után kapta a nevét, a tárlatok által ihletett művészetkritikai írások pedig a Szalon-kritikák.

Retorikai, irodalmi és művészetelméleti előzmények

A művészetkritikai szövegek elemzése előtt hasznosnak bizonyulhat az Iphigeneia-motívum ókori és reneszánsz kori fogadtatásának vázlatos áttekintése. Néhány retorikai és művészetelméleti írás azon szövegheleyleit idézzük, amelyekben szó esik Timanthész fátyláról.⁵

Az arcát eltakaráó Agamemnón motívuma latin nyelvű retorikai értekezések nyomán vált a művészetelméleti írások gyakran idézett közhelyévé.⁶ Cicero *A szónok*ban Timanthész fortélyát a *decorum* – azaz a tematikának megfelelő, a megjelenített személyekhez és a körülményekhez leginkább illő ábrázolásmód – követelményével összefüggésben említi. Az „időponthoz és a személyekhez” történő „alkalmazkodást, idomulást” jelentő „helyénvaló” fogalmát Iphigeneia feláldozásának képi megjelenítésével szemlélteti: „ha a festő Iphigenia feláldozását ábrázolva észreveszi, hogy amikor Calchas szomorú, Ulysses még búsbabb, és Menelaus is gyászol, Agamemnón fejét befödve kell megfestenie, mert az a mélységes fájdalom ecsettel meg nem örökíthető.”⁷

Míg Cicero a legnagyobb fájdalom kifejezésének abszolút lehetetlenségére utal, a *Szónoklattan*ban Quintilianus annak lehetetlenségét említi, hogy a festő méltó módon ábrázolja a fájdalom legfelső fokát. A kérdést ő is a *decorum* problémájához kapcsolja: ahhoz, hogy Agamemnón fájdalmának felfedése megsértené az illendőség szabályát. Quintilianus abban a szövegösszefüggésben utal Iphigeneia feláldozására, hogy – éppúgy, ahogy bizonyos esetekben hallgatni kell arról, amit (esztétikai vagy etikai okokból) nem lehet kimondani – Timanthész festménye esetében is a nézőre kell bízni a szereplők érzelmeinek elképzelését: „S nem kellene-e a beszédben is elrejteni ezt-azt, vagy azért, mert nem szabad megmutatni, vagy mert illőképpen kifejezni lehetetlen?”⁸ Így folytatja gondolatmenetét:

Így tett Timanthész is – aki, ha jól sejtem, küthnoszi volt – azon a képen, mellyel legyőzte a teoszi Kólótészt. Mert amikor Iphigeneia feláldozását

⁵ Ld. ehhez BARBAFIERI (2009: 19–27).

⁶ LEONE (2011).

⁷ CICERO (1974: 200).

⁸ QUINTILIANUS (2008: II, 12, 178).

festette meg, szomorúnak festette Kalkhaszt, még szomorúbbnak Odüsszeuszt, ám Menelaosz arcára festette a legszívszaggatóbb fájdalmat, amit művész egyáltalán kifejezni képes, s miután így megalkotta a fájdalom teljes skáláját, s nem talált méltó kifejezési formát az atyai arc ábrázolására, eltakart arccal ábrázolta őt, s mintegy felkínálta képzeletünknek, hogy a fájdalom mértékét mi magunk képzeljük hozzá.⁹

A „Timanthész fátyla”-motívum a retorikai értekezésekben hagyományosan az elhallgatás, a félbeszakítás metaforája. A félbeszakítás olyan gondolatalakzat, amikor „a beszélő belekezd egy megnyilatkozásba, de nem fejezi be, hanem jelentőségteljesen elhallgat; félbehagyja, még mielőtt túlságosan elragadtatná magát a gondolat folytatásában, illetőleg bizonyos szavak kimondásával”.¹⁰ A festészetről szóló költeményében a 18. századi francia műkritikus, Antoine-Marin Le Mierre explicit módon hivatkozik erre az alakzatra: Timanthész fátylának példájával szemlélteti, hogy a festészetnek is „megvan a maga elhallgatása” (*elle a sa réticence*), ám ezt képes a saját előnyére fordítani.¹¹

Bár középkori szerzőknél is felbukkan Iphigeneia feláldozásának témája (egyebek között Salisbury Jánosnál), ez a motívum a reneszánsz irodalomban és a művészetelméletben kap kiemelt szerepet.¹² A francia szerzők közül Joachim du Bellay művét érdemes megemlíteni, aki *La défense et illustration de la langue française* [A francia nyelv védelme és dicsérete] című, 1549-es vitairatában Jean Du Bellay bíboros érdemeit méltatva így ír: „nem tudnám azokat hatásosabban kifejezni, mint hogy (Timanthész, a nemes festő példáját követve) arcát a hallgatás fátyla

⁹ QUINTILIANUS (2008: II, 13, 178–179).

¹⁰ A félbeszakításnak több elnevezése is ismeretes (*apoziopezsis, interruptio, reticentia*), ezeket a retorikai kézikönyvek gyakran szinonimákként használják: „Félbeszakítás”, ADAMIK (2010: 388).

¹¹ LE MIERRE (1769: 58) érzékletes verssorokkal írja le az Iphigeneiát körülvevő képalkotók szomorúságát. Iphigeneia zokogása „[m]ég Kalkhaszt is elérzékenyíti, de az apa, az apa!... / Fájdalmához elérkezve a művész kétségbeesik, / Keres, tétovázik, végül a zseni megnyilatkozik: / Hogy mutatja meg nekünk Agamemnónt? / Úgy, hogy arcát fátyol mögé rejti.” Ha az idézett francia nyelvű szövegrészletnek nincs nyomtatásban megjelent magyar fordítása, saját fordításunkban közöljük.

¹² LEONE (2011).

mögé rejtem”.¹³ *Esszéiben* Montaigne is felidézi Timanthész festményét, amellyel a mély fájdalom kifejezését, pontosabban a festészet eszközeivel való kifejezhetetlenségét szemlélteti:

Ide kívánczik annak az ókori festőnek a leleménye, akinek a jelenlevők gyászát kellett megmutatnia Iphigeneia föláldozásakor, mégpedig annak mértéke szerint, kit mennyire mélyen érintett e szép, ártatlan leány halála, s miután már kimerítette művészetének utolsó lehetőségét is, mire a leány apjának ábrázolására került a sor, eltakart arccal festette meg őt, mert semmilyen arckifejezés nem fejezhette ki gyászának mértékét.¹⁴

Montaigne elismerő szavakkal ír az ókori festő invenciójáról. Az antik hagyományt követve ő is a *decorum* elvére utal, amely szerint a görög festő minden képalak fájdalmának fokát annak függvényében ábrázolta, mennyire állt hozzá közel Iphigeneia. Akárcsak Cicero, ő is arra a következtetésre jut, hogy Timanthész azért nem mutatta meg Agamemnón bánatát, mert nem létezik a legnagyobb mértékű fájdalom megjelenítésére alkalmas arckifejezés.

A művészetteoretikusok közül a firenzei Leon Battista Alberti az első, aki explicit módon hivatkozik Timanthész képére. Az alábbi leírást adja a festményről:

Dicsérik a ciprusi Timanthészt azért a festményéért, amellyel fölülmúlta Kollotészt, mert Iphigenia feláldozásán, bemutatván a szomorú Calchast és a még szomorúbb Odysseust, és összeszedve minden művészi kifejezőerejét, Menelaus figurájában, hogy azt rendkívül gyötrődőnek mutassa, nem tudva, mi módon mutathatná meg jobban az apa fájdalmát, a köntösével fedette el a fejét, és így inkább a képzeletünkre bízta, semmint láttatta ezt a kétségbeesést.¹⁵

Alberti voltaképpen Quintilianus gondolatmenetét fűzi tovább, amikor Agamemnón fájdalmának elgondolásakor a néző képzeletének szerepét

¹³ DU BELLAY (1905: 53).

¹⁴ MONTAIGNE (2013: I, 2, 12).

¹⁵ ALBERTI (1997: 121–123). Értekezésének, a latin nyelvű *De picturá*nak (1435) olasz nyelvű változatát (*Della pittura* címmel) 1436-ban készítette el Alberti. A festészet felosztását és alapvető fogalmait a retorikából vette át.

hangsúlyozza. Véleménye szerint képén Timanthész azért nem fedte fel Iphigeneia apjának arcát, mert tudatában volt művészete korlátainak: annak, hogy elérkezett a szenvedélyek kifejezésének legvégső határához. Ugyanakkor a *decorum* elvére is hivatkozik, amelyet a képalakok – körülményeiknek leginkább megfelelő – érzelmeket tükröző, jól olvasható arckifejezéseihez kapcsol.¹⁶

A művészetek versengését tárgyaló 1549-es írásában az ugyancsak firenzei humanista Benedetto Varchi is megemlíti Timanthész „élelmeségét”: „Ő Iphigeneia feláldozásán megfestette a bánkódó Kalkantést, a fájdalmas Odysseust, az üvöltő Ajaxot, a kétségbeesett Menelaost, és amikor meg kellett festenie Agamemnónt is, aki mivel atya volt, szomorúságban és szenvedélyben mindnyájukat felülmúlta, eltakart arccal festette meg őt.”¹⁷ Nála is a *decorum* elve nyilvánul meg, akárcsak a velencei Lodovico Dolce művében. *Dialogo della pittura* [Párbeszéd a festészetéről] című, 1557-es munkájában ez utóbbi szintén utal Timanthész elveszett képére, amelyet az invenció sikeres példájának tart:

Lefestette őt az oltár előtt, amint arra vár, hogy megöljék Dianának való áldozatul. És miután a festő a körülállók arcán változatos módon kifejezte a fájdalom minden formáját, már nem bízott abban, hogy még nagyobb fájdalmat mutathat meg a szenvedő atya arcán, s ezért elfedte azt valamilyen lepellel vagy a ruha szegélyével.¹⁸

Cicero nyomán ő is az illendőség elvére hivatkozik, amikor így folytatja: „Ráadásul Timanthés eközben még inkább ragaszkodott az illendőséghez, mert mivel Agamemnón volt az atya, úgy hatott, mintha nem tudná végignézni, amint szeme előtt ölik meg a leányát”.¹⁹ Dolce morális értelemben alkalmazza a *decorum* elvét: mivel a leányát feláldozni kénytelen apa egyszersmind király is, ezért arcának nemes kifejezést kell öltenie, és nem szabad a nézők elé tárnia mérhetetlen fájdalmát.

¹⁶ FULLENWIDER (1989: 542).

¹⁷ VARCHI (1976: 153).

¹⁸ DOLCE (1976: 159–160). Érdekes adalék, hogy DOLCE saját, 1551-ben megjelent Iphigeneia-fordítására is hivatkozik.

¹⁹ DOLCE (1976: 160). Ld. ehhez RÉNYI (2023: 93–94).

De nemcsak az invenció, hanem a retorika és a művészetelmélet másik kulcsfogalma, a szenvedélyek kifejezése is szorosan kapcsolódik a *decorum* követelményéhez. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, ez utóbbi szempont kiemelt szerepet kap a klasszicizmus korának francia nyelvű dráma- és festészetelméleti írásaiban.

Timanthész festményének fogadtatása a francia klasszicizmus idején

Az ókori és reneszánsz kori szónoklattani és művészeti tárgyú írásokban megfogalmazott gondolatok a 17. századi francia nyelvű festészetelméleti szövegekben is visszhangra találnak. Általánosan elmondható, hogy a francia klasszicizmus drámaelmélet-írói és festészeteteoritikusai itáliai elődeik műveiből veszik át alapelveiket. A 17. századi francia elmélet-írók többnyire úgy értelmezték Timanthész képét, mint a szenvedélyek ábrázolásában megnyilvánuló visszafogottság hatásos kifejezését.

1657-ben megjelent írásában, a *La Pratique du théâtre*-ban [A színház gyakorlata] d'Aubignac abbé kiemeli, hogy a tragédiaköltőnek mindig egységes cselekményt kell színre vinnie, továbbá a színpadkép festményszerű jellegét is hangsúlyozza. Iphigeneia történetének példájával szemlélteti, hogy a festőnek – mivel nem tudja egyetlen képbe belesűríteni a műkénéi királylány teljes élettörténetét – egyetlen epizódra kell szorítkoznia, és a legjellemzőbb eseményt, az áldozati jelenetet kell ábrázolnia.²⁰ D'Aubignac a görög festő művét méltatva fejti ki, hogy aki Iphigeneia feláldozását akarja megfesteni, annak

[...] Timanthészhez hasonlóan meglehetősen szomorú arccal az összes görög herceget meg kell jelenítenie: [Iphigeneia] nagybátyját, a végső-kig lesújtott Menelaoszt, anyját, a síró és reményvesztett Klütaimnesztrát, végül pedig Agamemnónt, aki egy kendővel takarja el arcát, hogy hadvezérei előtt elrejtse mélyen érző természetét, ám e fortély alkalmazásával mégis kimutathassa mérhetetlen fájdalmát.²¹

Itáliai elődeihez hasonlóan ő is azt emeli ki, hogy Timanthész képen Agamemnón úgy kendőzi el fájdalmát, hogy közben sejteti a nézővel mélységes megrendülését.

²⁰ D'AUBIGNAC (1715: II, 3, 75).

²¹ D'AUBIGNAC (1715: II, 3, 76).

A neves festők életéről szóló munkájában a 17. század egyik legnagyobb hatású francia művészetelmélet-írója, Roger de Piles szintén elismerő szavakkal szól Timanthész leleményéről. Antik és reneszánsz elődeihez hasonlóan ő is azt hangsúlyozza, hogy a görög festő azért tartotta el Agamemnón arcát, mert kimerítette tudományát, amikor Iphigeneia hozzátartozóit a szomorúság különböző fokozataival ruházta fel: „Iphigeneia apjának, Agamemnónnak arcát kendővel eltakarva festette meg, máskülönben nem tudta volna megfelelően méltó módon kifejezni fájdalmát”.²² A művészetteoretikus szerint a néző Iphigeneia bátyjának és nagybátyjának arckifejezése alapján tud következtetni az apa lelkiállapotára. Az idézet folytatásában de Piles azt írja Timanthészről, hogy műveiben a festő „sokkal több dolgot sejtetett, mint amennyit lefestett”.²³

Bár Jean-Baptiste Du Bos abbé 1719-ben megjelent műve, a *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture* [Kritikai elmélkedések a festészetről és a költészetéről] kronológiailag a 18. századhoz tartozik, és számos újító vonást tartalmaz, a klasszicista szerzők gondolataihoz is több szálon kapcsolódik.²⁴ Az abbé a festészeti, illetve a költészeti kifejezésmódnak jobban megfelelő témákkal összefüggésben idézi fel Poussin művét, a *Germanicus halálát*, amelyen a képalakok arca a fájdalom különböző fokozatait fejezi ki. Megállapítja, hogy Agrippina, a hadvezér felesége a legszomorúbb: „kezével eltakarja arcát, és egész testtartása szintén a legmélyebb fájdalmat fejezi ki”.²⁵ Du Bos „költői vonásnak” nevezi Poussin megoldását (1. ábra), ám hozzáteszi, hogy ez nem a francia festő ötlete, hanem attól a görög művésztől vette kölcsön, „aki lefátyolozott fejjel festette meg Agamemnont lánya, Iphigeneia feláldozásakor; ez a fortély a festészetben mindig remekművet eredményez”.²⁶

²² PILES (1715: 115).

²³ PILES (1715: 116).

²⁴ DU BOS írásának egyik legfőbb újdonsága a befogadó nézőpontjának hangsúlyozása. Az abbé ugyanakkor ragaszkodik a festészeti műfajok hierarchiájához és az *ut pictura poesis* elvéhez.

²⁵ DU BOS (1993: I, 13, 30).

²⁶ DU BOS (1993: I, 13, 30).

1. ábra: Nicolas Poussin, *Germanicus halála*, 1627, olaj, vászon, Minneapolis Institute of Art

Amint láttuk, a legtöbb 17. századi francia elméletíró egyetért Timanthész megoldásával. Azonban nem minden korabeli szerző volt ezen a véleményen. 1670-es értekezésében a rajzoló és rézmetsző Grégoire Huret például kétségbe vonja a görög festő leleményességét. Ezekkel a szavakkal bírálja Agamemnón arcának elfátyolozását: Timanthészt „sajnos épp akkor hagyta el a tehetsége, amikor legnagyobb szüksége lett volna rá, és arra kényszerült, hogy tökéletlen állapotban hagyja művét azon a ponton, ahol a legtökéletesebbnek kellett volna lennie”.²⁷ Azt kifogásolja, hogy a néző nem tudja eldönteni, az arcát eltakaró görög király sír, nevet vagy éppen szunyókál, és az alábbi következtetésre jut: „Végül is ügyes félmegoldás a tudatlan festők, vagy azok számára, akik gyorsan túl akarnak lenni a munkán, hogy ilyesféle fátylakkal takarják el műveik legfontosabb és legnehezebb részeit: hadd találgassa a néző, milyen szépség rejtőzhet a fátyol mögött.”²⁸ Huret szerint a fátyol használata nem csupán a tudatlan festők mentsvára, hanem e fortély alkalmazásával a kép a művész szándékával homlokegyenest ellentétes hatást vált ki, mivel a túlzásba vitt tragikum könnyen komikumba fordul át.²⁹ A rézmetsző véleménye a klasszicizmus kori művészek álláspontját is kifejezi, akik – érthető módon – nem nézték jó szemmel, ha az elméletírók lehetőségeik határaival szembesítették őket.

²⁷ HURET (1670: 105).

²⁸ HURET (1670: 105).

²⁹ HÉNIN (2005: 101).

Huret becsmérő szavainak megértéséhez hasznosnak bizonyulhat, ha tekintetbe vesszük a 17. század második felének művészetelméleti kontextusát. A francia klasszicizmus festészetelmélete ugyanis kiemelt jelentőséget tulajdonított a lélek rezdüléseinek, az érzelmek – vagy korabeli szóhasználattal a szenvedélyek (*passions*) – képi megjelenítésének. A 17. századi művészeti élet irányítója, Charles Le Brun a királyi Festészeti és Szobrászati Akadémián tartott 1668-es előadásában külső jegyeik alapján részletesen leírta és rajzokkal szemléltette a különböző szenvedélyeket. Ily módon mintegy „receptet” kínált a festőknek ahhoz, hogyan kell ezeket – elsősorban az arcon – a néző számára egyértelműen felismerhető módon ábrázolni. Timanthész festménye ezt az elvet sérti meg, amikor Agamemnón elkendőzött arcán nem tárja a néző elé a fájdalom legnagyobb fokát.

Érdemes megemlíteni, hogy Le Brun is megfestette Iphigeneia feláldozásának témáját. A szenvedélyek ábrázolásáról alkotott felfogása tükrében aligha meglepő, hogy (elveszett) képén ő nem takarta el Agamemnón arcát, hanem abban a pillanatban ábrázolta a műkénéi királyt, amikor az épp szeméhez emeli a fátylat. A kép érdekessége, hogy egyszerre mutatja meg és rejtje el a király arcát. Le Brun biográfusa, Claude Nivelon értelmezése szerint Agamemnón látni szeretné a szörnyűséges jelenetet, ugyanakkor tart is a látványtól, kétértelmű kézmozdulata jól kifejezi a lelkében dúló ellentétes érzelmeket.³⁰

A Timanthész fátyla körüli vita a 18. századi francia művészetkritikai írásokban

Le Brun Iphigeneia-feldolgozása a 17–18. századi francia művészek között számos követőre talált. Az áldozati jelenetet ábrázoló festményén egyebek között Charles de La Fosse vagy Jean Jouvenet is a szenvedélyek retorikájára összpontosított (2. és 3. ábra); egyikük sem rejtette el Agamemnón arcát.³¹

³⁰ Claude Nivelon, *Vie de Charles Le Brun* (1685 körül). Idézi: HÉNIN (2005: 125).

³¹ Megemlítendő még Sébastien Bourdon festménye az 1640–1650-es évekből (Orléans, Musée des Beaux-Arts), amely azt a pillanatot jeleníti meg, amikor Artemisz elragadja Iphigeneiát az áldozati oltárról.

2. és 3. ábra: Charles de La Fosse, *Iphigeneia feláldozása*, 1660–1680, Paris, Louvre; Jean Jouvenet, *Iphigeneia feláldozása*, 1685, Troyes, Musée des Beaux-Arts

Ugyancsak ebbe az irányzatba illeszkedik Carle Vanloo festménye, amelyet a művész II. (Nagy) Frigyes megrendelésére készített (4. ábra). 1756-ban ugyanis a porosz király négy nagy méretű képet rendelt meg korabeli neves francia festőktől.³² A legnehezebb téma, Iphigeneia feláldozása a korszak ünnepezt művészenek, Carle Vanloo-nak jutott, akinek *Iphigeneia feláldozása* című festményét az 1757-es tárlaton állították ki.

4. ábra: Carle Vanloo, *Iphigeneia feláldozása*, 1757, Potsdam, Preußische Schlösser und Gärten, Schloß Sanssouci

³² Vanloo mellett az alábbi festők kaptak megbízást a porosz királytól (zárójelben szerepelnek a témák): Antoine Pesne (Heléna elrablása, a művész halála miatt a kép nem készült el), Jean-Baptiste-Marie Pierre (Párizs ítélete, 1761-ben állították ki), ifjabb Jean Restout (Bacchus és Ariadné, az 1757-es Szalonon mutatták be). Vö. FULLENWIDER (1989: 544).

Vanloo képe heves vitákat váltott ki a 18. századi francia művészetkritikusok körében. A tárlatot követő hónapokban számos, a festő képét kommentáló kritikai írás jelent meg: egy részük a fátyol használata mellett foglalt állást, másik részük viszont helyeselte Vanloo megoldását. A művészetkritikai szövegek tanulmányozása rámutat, hogy nem annyira maga a festmény, mint inkább Anne-Claude-Philippe Caylus írása állt a vita gyújtópontjában. Voltaképpen ez a szöveg okozta a „pamfletek háborúját”, hiszen – ahogy utaltunk rá – Agamemnón arcának felfedése nem Vanloo leleménye, már a 17. századi francia festők is viszonylag gyakran alkalmazták ezt a megoldást.

Description d'un tableau représentant le sacrifice d'Iphigénie, peint par M. Carle Vanloo [Egy Carle Vanloo által festett, Iphigeneia feláldozását ábrázoló kép leírása] című kommentárjában a régész és műpártoló Caylus gróf nem ért egyet Timanthész megoldásával. Mivel azonban mélységesen tiszteli az ókori irodalmat és művészetet, azt hozza fel a görög festő mentségére, hogy csupán azért kendőzte el Agamemnón arcát, mert hű akart lenni Euripidész szövegéhez. Ellenben minden tekintetben méltatja Vanloo alkotását, amelyen Agamemnón a nézővel szemről látható. A francia festő képen a király valamennyi arcvonása fájdalmat tükröz, és kezeit összekulcsolva szemrehányást tesz az égnek: „Nem fordul leánya felé, már utoljára nézett rá, többé nem fogja látni.”³³ Nála is megjelenik a *decorum* követelménye, amikor kiemeli Agamemnón rangjához illő, pompás öltözékét. Caylus a képleíráson túl művészetelméleti fejtegetésekbe is bocsátkozik. A festészetet és a költészetet összehasonlítva arról ír, hogy míg a drámaköltőnek nem kell egyszerre, egyazon jeleneten belül színre vinnie az összes főszereplőt – mivel lehetősége van a körülmények megjelenítésére –, a festőnek egyetlen jelenetbe kell belesűritenie a központi cselekményt és minden képalakot.³⁴ Caylus abban látja a művészeti ágak közötti legfőbb különbséget, hogy különbözőképpen tudják visszaadni az érzelmek árnyalatait. Véleménye szerint a festészet a szenvedélyek kifejezésére alkalmas eszközök kimeríthetetlen tárházát kínálja, és nincs rászorulva arra, hogy az ékesszólás és a költészet esz-

³³ CAYLUS (1757: 16). Caylus írása 1757 szeptemberében jelent meg a *Journal encyclopédique* című lapban.

³⁴ CAYLUS (1757: 24).

közeivel éljen. Azért ítéli el Timanthész fortélyát, mert a görög művész a költészet és a retorika esetében hatásos megoldást alkalmazott a festészetben, és csupán sejteti a nézővel a fájdalom ábrázolását. A verbális kifejezőeszközök festészetre való alkalmazását csúsztatásnak (*contresens*), sőt egyenesen abszurditásnak minősíti.³⁵ Caylus kétségkívül elfogult kritikát fogalmaz meg, és valószínűleg azért vette védelmébe kortársa, Vanloo képét, mert az minden szempontból megfelelt esztétikai elveinek.

Caylus írása óriási visszhangot váltott ki a kritikusok körében. Először egy névtelen levél gúnyolta ki a régiségbúvár művét, majd Caylus kommentárját (és Vanloo festményét) az Akadémia titkára, Charles-Nicolas Cochin vette védelmébe a *Mercure de France* 1757 októberi számában.³⁶ Kézírtos lapjában, a *Correspondance littéraire*-ben [Irodalmi Levelezés] Friedrich Melchior Grimm híven ad számot a vita különböző fázisairól. Azt írja, a Szalon megnyitását követően szinte azonnal felsorakoztak és támadásba lendültek a „brosúrakészítők”.³⁷ Úgy véli, Vanloo-nak sem hízelgő dicséretekre, sem rosszindulatú bírálatokra nincs szüksége. Elsőként Caylus írását veszi górcső alá, aki kritika nélkül, elfogultan ír Vanloo alkotásáról. Szóvá teszi, hogy a műkedvelő közönség nem szorul rá Caylus magyarázataira ahhoz, hogy szépségeket fedezzen fel Vanloo festményén, azt pedig, hogy a műkritikus lekicsinyli Timanthész invencióját, tapintatlanságnak nevezi. Grimm ezt követően arra a név nélkül megjelent kritikára utal, amely „kegyetlenül elbánt” Vanloo képével.³⁸ A névtelen szerző kijelenti, hogy Vanloo-nak nincs elég képzelőereje, ezért nem volt képes fenségesebb módon ábrázolni Iphigeneia feláldozását, majd felsorolja a festmény összes hibáját. A *Correspondance littéraire* főszerkesztője szerint ez a vitriolos hangvétellű kri-

³⁵ CAYLUS (1757: 26–27).

³⁶ A névtelen levél François-Vincent Toussaint lapjában, az *Observations périodiques sur la physique & les arts* című lapjában jelent meg. Charles-Nicolas Cochin írásának címe: *Réflexions sur la critique des ouvrages exposés au salon du Louvre*. Ld. TUNSTALL (2006: 155).

³⁷ GRIMM (1878: 428).

³⁸ Bár Grimm minden bizonnyal tudta, ki a levél szerzője, mégsem fedte fel kilétét. Úgy hivatkozik rá, mint Joseph-Marie Vien egyik tanítványára. Az obskurus szerző valószínűleg Antoine Renou, akit később a Festészeti és Szobrászati Akadémia örökös titkárává választottak. FULLENWIDER (1989: 547).

tika tartalmaz ugyan néhány helytálló megjegyzést, de összességében igazságtalan, ellenségeskedés szította reakció.³⁹

Grimm Cochin bölcs és pártatlan kritikájával ért egyet – aki szerint minden festő úgy ábrázolja a jelenetet, ahogy csak akarja –, végül saját véleményét közli. Vanloo festményén nemcsak a drapériák ábrázolásával, hanem a képalakokkal is elégedetlen: élettelennek találja Iphigeneiát (aki úgy tűnik, mintha aludna), Agamemnón fájdalmát közönségesnek ítéli, Klütaimnésztra bánata pedig nem érinti meg. Grimm a szenvedélyek kifejezésének hiánya mellett azt is szóvá teszi, hogy Vanloo nem ábrázolta Odüsszeuszt. Ezzel kapcsolatban utal Diderot ötletére, aki képzeletében úgy alkotta újra az áldozati jelenetet, hogy Odüsszeusz átöleli Agamemnónt, miközben kezével eltakarja a szenvedő apa szeme elől a szomorú látványt.⁴⁰ Grimm nem ért maradéktalanul egyet ezzel az invencióval. Kommentárja utolsó mondatában – a művészetek összehasonlításával kapcsolatban – ezt írja: „Nem tudom, egy ilyen furfangos gondolat eléggé hatásos lett volna a festészetben.”⁴¹ Diderot ötlete voltaképpen Timanthész invencióját újítaná meg, és magával vonná a néző szerepének megváltozását: ez utóbbi *voyeur*-szerepbe kerülne, hiszen egyszerre látná az áldozati jelenetet (amelyet Agamemnón nem lát) és a király arcát.⁴²

A 18. századi francia írók és művészek körében fellángoló vita jelentőségét jól mutatja, hogy 1765-ben Voltaire is hivatkozik a Timanthész által megfestett jelenetre. Bár nem említi kortársa, Vanloo képét, egyértelműen az elkendőzés ellenében foglal állást. Elutasítja Agamemnón arcának eltakarását, mert ezáltal épp azt rejt el festő, ami a nézők számára a legérdekesebb lenne:

³⁹ GRIMM (1878: 429) megemlíti, hogy egy Vanloo pártját fogó, meg nem nevezett szerző válaszolt erre a kritikus hangvételi írásra, ám erős túlzásnak tartja, hogy ez a szerző Rubenshez hasonlítsa Vanloo-t.

⁴⁰ GRIMM (1878: 431).

⁴¹ GRIMM (1878: 431).

⁴² BARBAFIERI (2009: 26.) Diderot ötlete – azon túl, hogy a néző számára megnehezítené a jelenet értelmezését – a történetbe való (szövegszerű) beavatkozást jelentene. TUNSTALL (2006: 164).

Gyakran idézik azt a fortélyt, amellyel egy festő Agamemnón fejére fátylat borított Iphigeneia feláldozásakor; ez a fortély azonban sokkal kevésbé szép, mintha a festő Agamemnón arcán egy apa fájdalomának, egy uralkodó tekintélyének és istenei iránti tiszteletének összecsapását ábrázolta volna.⁴³

Voltaire szerint Timanthésznek Rubens példáját kellett volna követnie, akinek XIII. Lajos születését ábrázoló festményén az anya, Medici Mária tekintete és testtartása egyszerre mutatja a szülés fájdalmát és fia világrahozatala okán érzett örömét.⁴⁴ Számos más 18. századi francia szöveg példájával lehetne szemléltetni a Timanthész fátyla körül kialakult vitát, mi azonban utolsóként a szobrász Étienne-Maurice Falconet véleményét vizsgáljuk meg, amely egy képzőművész látásmódját tükrözi.⁴⁵

Du tableau de Timanthe représentant le Sacrifice d'Iphigénie [Timanthész Iphigeneia feláldozását ábrázoló képéről] című írásában Falconet alapos elemzésnek veti alá a görög festő művét és Euripidész drámáját. Meg szeretné érteni, hogy a tragédiaköltő miért takarta el fátyollal a király arcát. Elveti a retorikai írások szerzőinek szokványos érveit: szerinte nem az magyarázza a fátyol használatát, hogy Euripidész tiszteletben tartotta az illendőség elvét, sem az, hogy méltóságteljesnek akarta ábrázolni Agamemnónt. Álláspontja szerint a drámaköltőnek sincs rá szüksége, hogy eltakarja a király arcát, mert közvetetten, szavak által tárja a néző elé Agamemnón fájdalmát. Metaforikus értelemben használja a „fátyol” szót, amikor azt írja, hogy „az elbeszélés elegendő fátyol, ami mindent a néző képzeletére bízott”, ezért szükségtelen közölni az olvasóval, hogy a király eltakarta-e az arcát vagy sem.⁴⁶

⁴³ VOLTAIRE (1765: 362).

⁴⁴ Peter Paul Rubens, *A trónörökös (a későbbi XIII. Lajos) születése*, 1600–1625, Paris, Louvre. Ez a példa közhelynek számít a művészetről szóló francia nyelvű írásokban, szerzőik gyakran Rubens képével szemléltetik a szenvedélyek jól sikerült elegyét.

⁴⁵ Egyebek között Louis Sébastien Mercier és Diderot is hivatkozik Timanthész képére.

⁴⁶ FALCONET (1808a: 167). Kate E. TUNSTALL szerint annak, hogy a drámaköltő eltakarta a király arcát, az lehetett az oka, hogy Agamemnón a fátyol rejtekében kialakított magának egyfajta privát szférát, ahol úgy bánázkodhatott, hogy közben megőrizte királyi méltóságát. TUNSTALL (2006: 160).

Falconet hangsúlyozza a festészet és a drámaköltészet közötti különbséget: olvasatában az, hogy Timanthész átvette Euripidésztől a fátyol használatát, korántsem zseniális gondolat, hanem csupán a költő szolgái másolása.⁴⁷ Megkülönbözteti egymástól az utánzást és a másolást, amikor azt írja, hogy egy kép alapjául szolgáló ötletet – a kép ideáját (*idée*) – lehet utánozni (*imiter*), de a másoláshoz (*copie*) az eredeti kép fizikai jelenléte is szükséges. Egyetért Voltaire-rel, akit jó megfigyelőnek tart, bár hozzáteszi, hogy az író nem ismeri kellőképpen Timanthész festményét. Megjegyzi, hogy a Rubens képével való párhuzam nem indokolt, hiszen a flamand festő műve a trónörökös születését ábrázolja, míg Iphigeneia esetében a király gyermekének feláldozásáról van szó.⁴⁸ Eljátszik azzal a gondolattal, hogy vajon Rubens hogyan festette volna meg az áldozati témát, és arra a következtetésre jut, hogy a flamand festő valószínűleg művészete minden fortélyát tökéletesen alkalmazta volna. Tisztázza, hogy azért nem ír Vanloo festményéről, mert csak futólag látta a porosz király műgyűjteményében. Ezt követően Falconet saját, elképzelt festményváltozatát is bemutatja: ő nem kendőzné el Agamemnón arcát, mert a festészetben ostobaságnak tartja a fátyol alkalmazását. Tehetségtelennek minősíti azt a művészt, aki épp a legkifejezőbb, a legérdekesebb jelenetet rejti el a néző szeme elől: véleménye szerint azáltal, hogy Timanthész elfátyolozta Agamemnón arcát, voltaképpen saját gyengeségét ismerte be.⁴⁹ Falconet hosszasan idézi Caylust, védelmébe veszi írását.⁵⁰ A fátyolhasználatot illetően ő is az *ut pictura poesis*-elv ellenében foglal állást. Caylus-höz és Voltaire-hez hasonlóan a fátylat ő is költői eszköznek tekinti, amelynek elvetése egyszersmind az ókori szöveg tekintélyének elutasítását jelenti: azt, hogy a képet a szövegtől független médiumnak fogja fel.

Felmerülhet a kérdés: hogyan lehetne hatásosan ábrázolni Iphigeneia feláldozását, és milyen sajátosan festészeti kifejezőeszköz helyettesíthetné a fátylat? Míg Voltaire a szenvedélyelméletek hagyományát követve javasolná a jelenet megfestését, Falconet inkább a szereplők sá-

⁴⁷ FALCONET (1808a: 162).

⁴⁸ FALCONET (1808a: 172).

⁴⁹ FALCONET (1808a: 175).

⁵⁰ FALCONET (1808a: 179).

padtságát, kábult állapotát és izmaik görcsös megfeszülését hangsúlyozná, szerinte ugyanis a legmélyebb fájdalom elapasztja a könnyeket.⁵¹

Konklúzió

Az idézett példák alapján láthattuk, milyen heves reakciókat váltott ki egy antik motívum, s annak is egy apró részlete a 18. században. A korabeli francia nyelvű művészetkritikai írások rávilágítottak, hogy a Timanthész fátyla kapcsán kibontakozó vita messze túlmutat egy látszólag jelentéktelen részlet szerepén. Iphigeneia feláldozásának motívuma azért válhatott elméleti témává a felvilágosodás korában, mert a művészetelméleti gondolkodás szempontjából lényeges kérdéseket tárgyal, amelyek az *ut pictura poesis*-elv megkérdőjelezését vonták maguk után.

Tanulmányunkban a fátyol-motívum előtörténetének, majd – néhány 18. századi francia nyelvű szöveg példáján keresztül – kritikai fogadtatásának főbb állomásait vázoltuk fel. Természetesen a vita német vonatkozásainak kifejtése is felettébb érdekes volna. Mivel azonban erre a dolgozat keretein belül nincs lehetőségünk, ezért csak megemlítjük, hogy a Caylus gondolatai ellen irányuló polémikus írásában, a *Laokoón*-ban (1766) – a fájdalom ábrázolhatóságának kérdésével kapcsolatban – Gotthold Ephraim Lessing is utal Timanthész festményére: „Ismerjük Iphigeneia feláldozásáról festett képét, amelyen minden körülállóra kiosztotta a bánatnak hozzá illő sajátos fokát, az apa arcát azonban elrejtette, mivel neki kellett volna a legnagyobb bánatot mutatnia”.⁵² Lessing olvasata Timanthész invenciójának nem az etikai, hanem az esztétikai dimenziójára helyezi a hangsúlyt. A legmélyebb fájdalom – amely Agamemnón arcának rút eltorzulását okozná – a német elméletíró szerint nem ábrázolható, csak a bánat különböző fokozatai jeleníthetők meg. Egyedül az elkendőzött arc képes ezt a szomorúságot érzékeltetni, s a néző feladata, hogy a mély bánatot odaképzelje a letakart arcra.⁵³

⁵¹ FALCONET (1808a: 173–174). Ehhez ld. BARBAFIERI (2009: 24), TUNSTALL (2006: 162).

⁵² LESSING (1982: 203). Caylus alábbi művéről van szó: *Tableaux tirés de l'Iliade, de l'Odyssée d'Homère et de l'Énéide de Virgile, avec des observations générales sur le costume* (1757).

⁵³ RÉNYI András szerint nem véletlen, hogy „a klasszicizmus korában – Laokoón üvöltese mellett – ez a téma vált a szélsőséges érzelmi állapotok képi ábrázolhatóságával kapcsolatos viták fő témájává.” RÉNYI (2023: 94).

Francia vonatkozásban érdekes adalék, hogy Falconet kommentárt írt Lessing *Laokoónjához*, amelyben újfent Caylus védelmére kel, és bírálja a német elméletírót. Falconet szerint ugyanis egy művész és egy szobatudós (Lessinget ez utóbbi kategóriába sorolja) szükségképpen más nyelvet beszél. A szobrász meg van róla győződve, hogy a nagy fájdalmat nem csak az arc eltorzulása árán lehet kifejezni. Itáliai és francia művészek példájával szemlélteti, hogy – éppúgy, ahogy Laokoón szenvedő arca is megjeleníthető – Agamemnónt is lehetne előnyösen, fedetlen fővel és eltorzult arcvonások nélkül ábrázolni.⁵⁴

Dolgozatunk középpontjába azt a felvilágosodás korában bekövetkezett esztétikai paradigmaváltást helyeztük, amelyet Agamemnón arcának felfedése jelképez a francia nyelvű művészeti írásokban. Ez a motívum magában foglalja az újonnan kibontakozó esztétika számos elemét: a gesztusnyelv olvashatóságát, a néző szerepéről való gondolkodást, valamint a 18. század második felében Európa-szerte egyre hangsúlyosabbá váló érzékenység-kultuszt.⁵⁵ Aligha lehet véletlen, hogy a vizsgált kor francia szerzői közül többen is egyetértettek Agamemnón arcának felfedésével: ez a felfogás – amelyben kitüntetett szerep jut a gesztusnyelvnek és a mimikának – a patetikus esztétikája jegyében vált népszerűvé a 18. század közepének művészetelméleti gondolkodásában. A Timanthész fátylát elvető reakciók ezt az újfajta művészetfelfogást szemléltetik, amely – a sejtetés esztétikája mellett – egyre inkább teret nyer, s amely szerint a hevesebb, erőteljesebb szenvedélyeket kell előnyben részesíteni.⁵⁶ A fátyol-motívum által felvetett kérdések ugyanakkor az *ut pictura poesis*-hagyomány újraértelmezéséhez is kapcsolódnak. A francia szerzők közül Caylus és Falconet is hangsúlyozza, hogy a drámaköltészetnek és a festészetnek mások a kifejezőeszközei: Caylus szerint a művészeti ágak közötti legfőbb különbség abban érhető tetten, hogy milyen eszközökkel képesek kifejezni az érzelmek árnyalatait. A fátyol-motívumról alkotott felfogásuk azt a meggyőződésüket fejezi ki,

⁵⁴ FALCONET (1808b: 256–258).

⁵⁵ TUNSTALL (2006: 157).

⁵⁶ Árnyalja a képet, hogy a korabeli festészetelmélet-írók egy része elfogadja a sejtetés képi ábrázolásának lehetőségét. Diderot például egyértelműen a sejtetés esztétikája mellett foglal állást. HÉNIN (2005: 102).

hogy – a költészettől eltérően – a festészet képes a legmélyebb fájdalom megjelenítésére, és az írott forrásoktól független, sajátos eszköztárral rendelkező képzőművészet immár nincs alárendelve a szövegnek.

Források

- ALBERTI 1997 Hajnóczi G. (ford.), L. B. ALBERTI: *A festészetről*, Budapest, 1997 [1436].
- CAYLUS 1757 A.-C.-Ph. de CAYLUS, *Description d'un tableau représentant le sacrifice d'Iphigénie, peint par M. Carle Vanloo*, Paris, 1757.
- CICERO 1974 Kárpáty Cs. (ford.), M. T. CICERO: *A szónok*, in: Havas László (vál., utószó), Marcus Tullius Cicero válogatott művei, Budapest, 1974, 181–255.
- D'AUBIGNAC 1715 F.-H. D'AUBIGNAC, *La Pratique du théâtre*, Amsterdam, 1715 [1657].
- DOLCE 1976 L. DOLCE, *Párbeszéd a festészetről* [1557], in: Marosi E. (szerk.), *Emlék márványból és homokkőből. Öt évszázad írásai a művészet-történet történetéből*, Budapest, 1976, 155–170.
- DU BELLAY 1905 L. Séché (éd.), J. DU BELLAY: *La défense et illustration de la langue française*, Paris, 1905 [1549].
- DU BOS 1993 D. Désirat (éd.), J.-B. DU BOS: *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture*, Paris, 1993 [1719].
- FALCONET 1808a É. M. FALCONET, *Du tableau de Timanthe représentant le Sacrifice d'Iphigénie*, in: *Œuvres complètes d'Étienne Falconet*, Paris, 1808, II, 159–183.
- FALCONET 1808b É. M. FALCONET, *Sur une opinion de M. Lessing*, in: *Œuvres complètes d'Étienne Falconet*, Paris, 1808, III, 251–267.
- GRIMM 1878 M. Tournoux (éd.), F. M. GRIMM: *Correspondance littéraire, philosophique et critique par Grimm, Diderot, Meister, etc.*, Paris, 1878, III.
- HURET 1670 G. HURET, *Optique de portraiture et peinture*, Paris, 1670.
- LE MIERRE 1769 A.-M. LE MIERRE, *La Peinture, poème en trois chants*, Paris, 1769.
- LESSING 1982 Vajda Gy. M. (ford.), G. E. LESSING: *Laokoón vagy a festészet és a költészet határaitól*, in: Balázs I. (szerk.), G. E. Lessing válogatott esztétikai írásai, Budapest, 1982 [1766], 193–319.
- MONTAIGNE 2013 Csordás G. (ford.), M. de MONTAIGNE: *Esszék*, Pécs, 2013 [1580].
- PILES 1715 R. de PILES, *Abrégé de la vie des peintres, avec des réflexions sur leurs ouvrages, et un Traité du peintre parfait*, Paris, 1715 [1699].
- QUINTILIANUS 2008 Adamik T. et alii (ford., jegyz.), M. F. QUINTILIANUS: *Szónoklattan*, Pozsony, 2008.
- VARCHI 1976 B. VARCHI, *Beszélgetés arról, melyik művészet előbbre való és melyik nemesebb: a festészet-e vagy a szobrászat* [1549], in: Marosi E.

(szerk.), *Emlék márványból és homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*, Budapest, 1976, 151–154.

VOLTAIRE 1765 VOLTAIRE, *De l'imagination*, in: *Nouveaux mélanges philosophiques, historiques, critiques, &c.*, Genève, 1765, III, 353–364.

Felhasznált irodalom

- ADAMIK 2010 ADAMIK T. (főszerk.), *Retorikai lexikon*, Pozsony, 2010.
- BARBAFIERI 2009 C. BARBAFIERI, „*Les Comédiens français*” de Watteau et le voile de *Timanthe*, in: C. Barbafieri – C. Rauseo (dir.), *Watteau au confluent des arts*, Valenciennes, 2009 [CD-ROM], 15–39.
- FULLENWIDER 1989 H. FULLENWIDER, „*The Sacrifice of Iphigenia*” in *French and German Art Criticism, 1755–1757*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 52 (1989/4), 539–549.
- HÉNIN 2005 E. HENIN, *Iphigénie ou la représentation voilée*, *Studiolo*, 3 (2005), 95–132.
- LEONE 2011 M. LEONE, *Le voile de Timanthe: essai d'articulation sémiotique*, *Actes sémiotiques*, 114 (2011).
<https://www.unilim.fr/actes-semiotiques/1945>, 2025. 08. 10.
 DOI: <https://doi.org/10.25965/as.1945>,
- RÉNYI 2023 RÉNYI A., *Rembrandt. A képek színjátéka. Hermeneutikai kísérletek*, Budapest, 2023. DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-028-0>
- TUNSTALL 2006 K. E. TUNSTALL, „*Le récit est un voile*”: *esthétique et Lumières*”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 12 (2006), 155–164.

The Survival of an Antique Motif in 18th-century French Art Criticism: The Veil of Timanthes

The paper examines the critical reception of an ancient motif: the sacrifice of Iphigenia painted by Timanthes, and its version represented by the 18th-century French artist Carle Vanloo. After an overview of the rhetorical and theoretical background, it analyses some writings of French art critics to see whether they agree with the artifice of Timanthes (who hid the face of Agamemnon, the father of Iphigenia, behind a veil) or prefer Vanloo's solution, which revealed in his painting the deep sorrow of the Greek king. The question of what the painter and the playwright can show and what they must hide also raises problems of the possibilities of literary and artistic representation.

Keywords: the sacrifice of Iphigenia, Timanthes, Carle Vanloo, veil, French art criticism

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

ILLÉS IMRE ÁRON

A himeraí csata (Diodórosz 11, 20–26)

A himeraí csatát és görög győzelmet (Kr. e. 480) általában háttérbe szorítják a görög-perzsa háborúk nagy csatái, mint pl. a thermopüli, a szalamiszi vagy a plataiai. A két nagy háború – mint a görögök és a barbárok (perzsák, illetve karthágóiak) összecsapása – közötti párhuzam már Hérodotosznál megjelenik (a szalamiszi és a himeraí csata szerint ugyanazon a napon zajlott), a csata legteljesebb leírása azonban Diodórosztól maradt ránk. Mivel pedig ő maga és egyik fő forrása (Timaios) is szicíliai volt, illetve másik fő forrásának, Ephorosznak is érdekében állt az egyetemes történetírás iránti igény miatt szinkronba hozni ezeket az eseményeket és jelentőségüket, ez a részletes leírás igen elfogult általában a szicíliai görögök és különösen szürakuszai ura, Gelón irányába, és a himeraí csata jelentőségét egyértelműen a görög-perzsa háborúk fölé emeli.

Kulcsszavak: Diodórosz Szikeliótész, Gelón, himeraí csata, Karthágó, Szicília, Szürakuszai

Források

- FORNARA 1977 CH. W. FORNARA (ed.), *Archaic Times to the End of the Peloponnesian War*, Cambridge, 1977.
- GREEN 2006 P. GREEN (transl., introd., comm.), *Diodorus Siculus: Books 11–12.37.1. Greek History 480–431 B.C. – the Alternative Version*, Austin, 2006.
- HAILLET 2002 J. HAILLET (ed.), *Diodore de Sicile. Bibliothèque historique. Tome VI. Livre XI*, Paris, 2002.
- MEIGGS–LEWIS 1969 R. MEIGGS – D. LEWIS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford, 1969.
- VOGEL 1985 FR. VOGEL (ed.), *Diodori Bibliotheca Historica Vol. II*, Stuttgartiae, 1985.

Felhasznált irodalom

- ASHERI 1988 D. ASHERI, *Carthaginians and Greeks*, in: J. Boardman – N. G. L. Hammond – D. M. Lewis – M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History IV*², Cambridge, 1988, 739–780.
- BENGTON 1962 H. BENGTON, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr.*, München – Berlin, 1962.
- BROWN 1952 T. S. BROWN, *Timaeus, and Diodorus' eleventh Book*, *American Journal of Philology*, 73 (1952), 337–355.
- DEVILLERS 1998 O. DEVILLERS, *Un portrait „césarien” de Gélon chez Diodore de Sicile (XI, 20-26)*, *L'antiquité classique*, 67 (1998), 149–167.
- GREEN 1998 P. GREEN, *The Greco-Persian Wars*, Berkeley – Los Angeles – London, 1998.
- HEGYI 1974 HEGYI D., ΜΗΔΙΣΜΟΣ. *Perzsabarát irányzat Görögországban i.e. 508–479*, Budapest, 1974.
- HIGNETT 1963 C. HIGNETT, *Xerxes' Invasion of Greece*, Oxford, 1963.
- KRAAY 1966 C. M. KRAAY, *Greek Coins*, New York, 1966.
- MEISTER 1970 K. MEISTER, *Das persisch-karthagische Bündnis von 481 v. Chr. (Bengtson, Staatsverträge II nr. 129)*, *Historia*, 19 (1970/5), 607–612.
- RUTTER 1993 K. RUTTER, *The Myth of the 'Damarateion'*, *Chiron*, 23 (1993), 171–188.
- SCHULZ–WALTER 2022 R. SCHULZ – U. WALTER, *Griechische Geschichte ca. 800–322 v. Chr. Band 2: Forschung und Literatur*, Oldenburg, 2022.
- WALBANK 1967 F. W. WALBANK, *A Historical Commentary on Polybius II*, Oxford, 1967.
- WARMINGTON 1967 B. H. WARMINGTON, *Karthágó*, Budapest, 1967.

Diodórosz 11, 20–26: A himerai csata

11, 20. (1) Miután elég részletesen beszámoltunk az európai eseményekről, rátérünk az egyéb események elbeszélésére. A karthágóiak ugyanis megegyeztek a perzsákkal,¹ hogy ugyanebben az időben² háborút indítanak a szicíliai görögök ellen, ezért nagy készleteket halmoztak fel a háborúhoz szükséges dolgokból.³ Amint mindezzel elkészültek, hadvezérre választották Hamilkárt,⁴ mivel őt tartották a legtisztelتمéltóbbnak maguk között. (2) Ő pedig nagy gyalogos és tengeri haderőt maga mellé véve kihajózott Karthágóból. Nem kevesebb, mint 300 000 gyalogosa volt, és kétszáznál is több hadihajója, ezen felül még sok – három-

¹ A karthágói-perzsa szövetség máshol is előfordul a forrásainkban: Diod. Sic. 11, 1, 4–5 a szövetségkötés mellett megemlíti, hogy a karthágóiak itáliai, galata, ibér és ligur zsoldosokból, valamint libüei és karthágói polgárokból három évnyi előkészület után 300 000 gyalogosból és 200 hajóból álló sereget állítottak ki (Hdt. 7, 165 szerint phoinikiaiak, libüeiak, ibériaiak, ligurok, eliszükoszok, szardíniaiak, kürnosziak és karthágóiak alkották a sereget). Ephorosz BNJ 70 F 186 = *schol. ad Pindar. Pyth.* 1, 146b szerint Xerxész és a phoinikiaiak megparancsolják (*prosztasszontasz*) a karthágóiaknak, hogy keljenek át Szicíliába és az ottani görögök legyőzése után hajózzanak a Peloponnészoszra. A szakirodalom megosztott a kérdésben. Valószínűnek tartja a szerződés létét pl. BENGTON (1962: 28–29, 129. jz) és GREEN (2006: 50, 5. jz), inkább szkeptikus – első sorban azon az alapon, hogy Hérodotosz nem említi –: PARKER *apud* Ephorosz BNJ 70 F 186, HIGNETT (1963: 95–96), ASHERI (1988: 774), HAILLET (2002: 120, 3. jz). Szkeptikus, de egyfajta köztes álláspontot képvisel MEISTER (1970) és WARMINGTON (1967: 45): formális szerződés nélkül is összehangolhatták a támadást, mivel bizonyára tudtak egymás több éves előkészületeiről, első sorban a phoinikiaiak révén.

² Ti. a korábban elbeszélte görög-perzsa háborúk idején.

³ Szicília ekkor Karthágó-párti (Szelinus, Himera, Messzéné, Rhégion) és -ellenes (Szürakuszai, Akragasz) türanniszokra oszlott. Karthágónak voltak már városai (pl. Panormosz, Motüa) a sziget északi és nyugati részén, és szeretett volna keletre terjeszkedni, nem utolsósorban kereskedelmi okokból, vö. GREEN (2006: 74, 84. jz), ASHERI (1988: 770), magyarul WARMINGTON (1967: 30skk.). Szkeptikus a korabeli karthágói terjeszkedéssel kapcsolatban SCHULZ–WALTER (2022: 221–222).

⁴ Amilkón névalak görögül, a továbbiakban Amilkasként is szerepel (talán Diodórosz különböző forrásainak megfelelően?), a továbbiakban a magyar szakirodalomban bevett Hamilkár alakot használom. Diodórosz forrásai között lehetett Timaios, Philisztosz és Ephorosz, de hogy melyiküket pontosan hol és mennyire követi, az – valószínűleg pontosan el nem dönthető – vita tárgya (a korábbi irodalomról jó összefoglaló DEVILLERS (1998: 150, 6. jz).

ezenél is több – teherhajója az ellátmány szállítására.⁵ A Libüei tengeren való átkelése során azonban viharba került és elveszítette a lovakat és harci kocsikat szállító hajóit.⁶ Mikor azonban Szicíliában a Panormosban lévő öbölben partot ért,⁷ kijelentette, hogy tulajdonképpen be is fejezte a háborút, mivel egyetlen félelme az volt, hogy a tenger fogja megóvni a szicíliai görögöket a háborús veszélyektől. (3) Három napot töltött azzal, hogy megpihentesse a katonáit és helyrehozza a viharban elszenvedett károkat. Ezt követően a sereggel Himerához vonult, a flotta pedig tengeren követte. Amint megérkezett a fentnevezett város közelébe, két tábort alakított ki, egyet a szárazföldi seregnek, egy másikat pedig a tengeri haderőnek. Az összes hadihajót partra vont, mély árokkal és fa sánccal vette körül. A gyalogosok táborát a várossal szemben helyezte el és megerősítette, az erődítéseket a hajók védőfalától a környező dombokig nyújtotta el. (4) Összességében az egész nyugati részt elfoglalta, a teherhajókból az összes ellátmányt a partra vitette, majd azonnal el is küldte őket azzal a paranccsal, hogy Libüéből és Szardíniából gabonát és mindenféle egyéb ellátmányt hozzanak. (5) Végül a legjobb katonáit maga mellé vette, és a városhoz ment, az ellene vonuló himeraiakat visszaverte, sokakat megölt közülük, és megrémítette a városbelieket. Ezért Thérón, az akragasziak uralkodója, aki jelentős haderővel védte Himerát, megrémült, és tüstént követeket küldött Szürakuszaiba, és arra kérte Gelónt, hogy a lehető leghamarabb siessen a segítségükre.⁸

⁵ GREEN (2006: 74, 86. jz) – részben HIGNETT (1963) műriasz~khiliasz elmélete alapján – kb. tizedekkora számadatokat tart elfogadhatónak: a 200 hadihajó még reális, de a szárazföldi sereg inkább 30 000 fős lehetett, míg az egyéb hajók száma is inkább 300, mint 3000. Bár HIGNETT elméletét itt valójában nem lehet alkalmazni (nem perzsákról van szó, ahogy azt GREEN [2006: 77, 94. jz] később el is ismeri), a számadatok hasonló arányú csökkentése mindenképpen indokolt.

⁶ A lovasság elvesztése összhangban áll azzal, hogy később Szelinuszból kér lovasokat, ld. Diod. Sic. 11, 21, 4.

⁷ Diod. Sic. 22, 10, 4 szerint Panormosz Szicília legszebb/legjobb (*kallisztosz*) kikötője.

⁸ Thérón Akragasz türannosza korábban (489 körül) elűzte Himera türannoszáét, Térilloszt. Térillosz Hamilkár vendégbarátságának és vejének, Anaxilaosznak, Rhégion türannoszának közbenjárása révén megszerezte Hamilkár támogatását (482 körül), Thérón pedig vejétől, Gelóntól kér segítséget, ez vezet majd a szürakuszi–kathágói

11, 21. (1) Gelón, mivel eleve készenlétben tartotta a hadseregét, és tudta, hogy a himeraiaiak csüggedtek, sietve elhagyta Szürakuszait, nem kevesebb mint 50 000 gyalogossal és több mint 5000 lovassal.⁹ Gyorsan megtette az utat, és megközelítette a himeraiaiak városát, ezáltal – bár a himeraiaiak korábban megrémültek a karthágóiak erejétől – bátorságot öntött beléjük. (2) A város körüli természeti viszonyoknak megfelelő táborot vert, amelyet mély árokkal és fallal vett körül, az egész lovasságát pedig a vidéken kószáló és zsákmányszerzéssel elfoglalt ellenség ellen küldte. Lovasai váratlanul jelentek meg a vidéken rendezetlenül szétszóródott ellenség előtt, és közülük annyi foglyot ejtettek, amennyit csak el tudtak vezetni. Miután több, mint 10 000 foglyot¹⁰ vittek a városba, Gelón fényes fogadtatásban részesült, a himeraiaiak pedig most már lenézték az ellenséget. (3) E tetteivel összhangban Gelón az összes kaput, amelyeket Thérón és emberei félelmükben befalaztak, éppen ellenkezőleg, az ellenség lenézése miatt szabaddá tette, sőt még újakat is készített, hogy szükség esetén használhassa ezeket. Összességében Gelón, mivel kiemelkedett hadvezéri képességeivel és gyors észjárásával, azonnal azt kereste, hogyan tudna túljárni a barbárok eszén, és hogyan tudná saját emberei veszélyeztetése nélkül teljesen elpusztítani a seregüket. Gondos előrelátását nagy mértékben segítette a véletlen is, a következő körülmény révén. (4) Elhatározta ugyanis, hogy felgyűjtja az ellenség hajóit, Hamilkár pedig a flotta táborában volt és éppen fényes áldozatot készült bemutatni Poszeidónnak,¹¹ amikor a vidékről lovasok egy küldöncöt kísérték Ge-

konfliktushoz, vö. Hdt. 7, 165; GREEN (2006: 75, 89. jz), ASHERI (1988: 771), HAILLET (2002: 31, 1–2. jz).

⁹ Ephorosz BNJ 70 F 186 = *schol. ad Pind. Pyth.* 1, 146b szerint 200 hajó, 10 000 gyalogos, 2 000 lovas. Ephorosz hangsúlyozza Gelón öccsének, Hierónnak, Gela türannoszának részvételét is, vö. PARKER *ad loc.* (aki szerint Ephorosz adata is eredetileg 20 000 lehetett).

¹⁰ GREEN (2006: 76, 91. jz) szerint ezt a számot is érdemes tízzel osztani.

¹¹ HAILLET (2002: 32, 2. jz) szerint meglepő Poszeidón említése, mivel ő nem szerepel a görög névvel illetett pun istenek között. Poszeidón tengeristen említése – Diodórosz elbeszélésén belül – önmagában koherens, mivel Hamilkár úgy gondolta, hogy a tengeren való átkelésel már meg is nyerte a háborút (11, 20, 2). Hogy pontosan melyik pun/phoinikiai istennek mutatott be áldozatot, az persze kérdéses lehet, de tengeristen funkciójában teljesen logikus, hogy Diodórosz az adott istent Poszeidónnal azonosítja

lónhoz, aki a szelinusziaktól hozott levelet, amelyben az állt, hogy amely napot Hamilkár megjelölte, hogy lovasokat küldjenek hozzá, azon a napon fognak lovasokat küldeni.¹² (5) Ez az a nap volt, amelyen Hamilkár áldozatot készült bemutatni, így Gelón a saját lovasait küldte ki azzal a paranccsal, hogy kerüljék meg a környékbeli területeket, és hajnalban lovagoljanak oda a flotta táborához, mintha a szelinusziaktól érkező szövetségesek lennének, mikor pedig már a fa sáncon belül lesznek, öljék meg Hamilkárt és gyűjtsák fel a hajókat. Ezenfelül felderítőket küldött ki a környékbeli dombokra azzal a paranccsal, hogy amint meglátják, hogy a lovasok a falakon belül vannak, adjanak jelet. Ő pedig hajnalban harcrendbe állította a seregét és várta a felderítők jelzését.

11, 22. (1) Hajnalhasadáskor a lovasok odalovagoltak a karthágói flotta táborához, és az örök abban a hiszemben, hogy szövetségesek, beengedték őket. Ők pedig azonnal az áldozatbemutatással foglalkozó Hamilkárhoz vágattak, megölték,¹³ majd felgyújtották a hajókat. Erre a felderítők jelet adtak, Gelón pedig a harcrendbe állított egész seregével a karthágóiak táborához vonult. (2) A phoinikiaiak táborban lévő vezérei először kivonultak a hadsereggel, szembeszálltak a szicíliai görögökkel, és összezsapva hevesen harcoltak. Ezzel egy időben mindkét táborban harci jelet adtak trombitákkal, és a két sereg felváltva hallatott harci kiáltásokat, mindkét fél arra vágyott, hogy kiáltásuk hangerejével felülmúlják az ellenfelet. (3) Nagy vérontás támadt, és a csata kimenetele ide-oda ingadozott, hirtelen azonban magasra lobbant az égő hajók lángja, és néhányan jelentették a hadvezér megölését. Erre a görögök felbátorodtak, mivel ezek a hírek és a győzelem reménye feltüzeltelte őket, így még

(*interpretatio Graeca*), még akkor is, ha Hamilkár valójában nem neki, hanem a pun megfelelőjének áldozott.

¹² Bár a szakirodalom általában elfogadja a csata hevesességét és hosszát (Hdt. 7, 167, 1 szerint hajnaltól sötétedésig tartott), az a probléma nem szokott felmerülni, hogy hova tűntek az ígért szelinuszi lovasok, akiknek az üzenet szerint aznap kellett volna megérkezniük, és így hátba támadva a harcoló görögöket, eldönthették volna a csatát.

¹³ Hdt. 7, 167 szerint Hamilkár a táborban állatokat áldoz, és látva serege vereségét, az áldozati máglya tűzére veti magát. Polyæn. 1, 27, 2 szerint egy cselnek köszönhetően Gelón íjásza ölték meg.

elszántabban támadták a barbárokat, a karthágóiak ellenben megrémültek és elveszítve győzelmi reményeiket menekülni kezdtek.¹⁴

(4) Gelón parancsba adta, hogy ne ejtsenek foglyokat, ezért a menekülők között óriási vérfürdőt rendeztek, így végül nem kevesebb, mint 150 000 embert öltek meg.¹⁵ A többiek egy jól védhető helyre menekültek, és eleinte sikeresen védekeztek a támadókkal szemben, mivel azonban nem volt vizük, a szomjúságtól gyötörve arra kényszerültek, hogy megadják magukat a győzteseknek. (5) Gelón rendkívül fényes győzelmet aratott, amelyet leginkább saját hadvezéri képességei révén ért el, így igen nagy hírnévre tett szert nemcsak a szicíliai görögök, hanem mindenki más¹⁶ körében is. (6) Előtte ugyanis senkiről sem emlékeznek meg, aki ilyen hadicselt alkalmazott volna, sem olyanról, aki egyetlen csatában több barbárt ölt volna meg, vagy ilyen rengeteg hadifoglyot ejtett volna.

11, 23. (1) Éppen ezért sok történetíró ezt a csatát a görögök Plataiai-nál vívott csatájához hasonlítja,¹⁷ Gelón haditervét pedig Themisztoklész cseleihez, és mindkettejük kiemelkedő érdemei miatt az első díjat egyesek ennek, mások annak adják. (2) Ez előtt a csata előtt ugyanis mind a

¹⁴ Hérodotosz nem említi Gelón hadicselét, bár nála a csata leírása is jóval rövidebb, két rövid caput, amelyekből szinte semmi tényleges részlet nem derül ki (Hdt. 7, 166–167). A csata rövid elemzését ld. GREEN (1998: 147–149), továbbá részben DEVILLERS (1998).

¹⁵ Diodórosz itt minden bizonnyal túloz (13, 59, 5-ben még tovább megy: 150 000 halottról és legalább ennyi hadifoglyoról beszél), ahogy ez általában is jellemző a forrásainkra, annak érdekében, hogy a himerai csatát felemeljék a görög-perzsa háború döntő csatáinak szintjére (amelyek létszámadataival kapcsolatban szintén túlzásokat találunk, pl. Hdt. 7, 184 közel 2,5 millió fős perzsa seregről beszél). A hadifoglyok sorsát ld. a továbbiakban. Talán itt is érdemes tízzel osztanunk (GREEN [2006: 77, 94. jz]), 15 000 halott és ugyanennyi sebesült is komoly eredmény Gelón részéről.

¹⁶ Esetleg „minden más (görög)”.

¹⁷ Több kutató szerint (vö. BROWN [1952: 349], GREEN [2006: 77, 95. jz]) itt valami zavar van a szövegben (a források összedolgozásában?), és a plataiai és himerai csata összehasonlítása összekeveredhetett a himerai és szalamiszi csata összehasonlításával. Véleményem szerint ez indokolatlan, mivel a himerai csata döntő szárazföldi győzelem volt, így ilyen szempontból a plataiai csata a legjobb párhuzam. Hadicserek terén (pl. Themisztoklész üzenetei Xerxésznek, Hdt. 8, 75–76, Plut. *Them.* 12) viszont a szalamiszi csata emelkedett ki a görög perzsa-háborúk során, így ilyen téren az a megfelelő párhuzam. Így a két párhuzam együtt lehet igaz és szándékos, nem zárják ki egymást.

Hellaszban, mind a Szicíliában élő görögök félték a barbár seregek nagy számától, és a szicíliai görögök voltak azok, akik a korábban aratott győzelmükkel bátorságot öntöttek a hellaszbeliekbe, mivel ezek értesültek Gelón győzelméről.¹⁸ És a barbárok vezérei közül a perzsák esetében a király és vele együtt sok tízezer katona megmenekült, a karthágóiak esetében azonban nemcsak a hadvezér esett el, hanem a hadjáratban részt vevőket is levágták, és – ahogy mondani szokás – még hírmondó sem maradt, aki elvitte volna a híreket Karthágóba.¹⁹ (3) Ráadásul a hellasziak legkiválóbb hadvezérei, Pauszaniasz és Themisztoklész közül az egyiket saját polgártársai ítélték halálra kapzsisága és árulása miatt, a másikat pedig egész Hellaszból kiűzték és így esküdt ellenségéhez, Xerxészhez menekült, és haláláig nála élt.²⁰ Ezzel szemben Gelón a csata után mind nagyobb és nagyobb hírnévre tett szert, és így öregedett meg királyként a szürakuszaiak között, és mindenki által tisztelve halt meg.

¹⁸ GREEN (2006: 78, 96. jz) szerint mivel Ephorosz azt állítja, hogy Gelón egész Hellaszt felszabadította (BNJ 70 F 186 = *schol. ad Pind. Pyth.* 12, 146b), Diodórosz nem egyszerűen Ephoroszra támaszkodik itt, hanem gondosan módosítja Ephorosz elbeszélését. Ezzel szemben érdemes felfigyelnünk arra, hogy a *scholion* azt is megjegyzi, hogy a Pindarosznál szereplő *Hellada* már az ókori értelmezések szerint is jelenthette Szicíliát (az ókori Megalé Hellasz) vagy Attikát is. Így ha itt Ephorosz Diodórosz forrása, nem foglalhatunk határozottan állást a diodóroszi módosítás mellett, mivel a *scholion* alapján sem biztos, hogy Ephorosz pontosan mit is írt, illetve a *scholion*ból az sem derül ki, hogy 1) Gelón közvetlenül szabadította-e fel Hellaszt (Melyik Hellaszt? Továbbá meglepő lenne, ha Hérodotosz kihagyta volna a művéből, hogy Gelón ténylegesen harcba szállt a perzsák ellen. Mindezek felül a Szicília iránt elfogult Diodórosz és Timaios is csak mint tervről beszél a Hellaszba való átkelésről, vö. Diod. Sic. 11, 26, 5; Timaios BNJ 566 F 94 = Polyb. 12, 26b: ajánlat, amelyet a korinthuszi gyűlés visszautasít) vagy 2) közvetetten, azaz pontosan azzal, amit itt Diodórosz ír, bátorságot öntve a görögökbe. Pusztán annak a reménye, hogy Gelón esetleg komoly haderővel a segítségükre jöhet, motiválhatta az ellenállás választására a hezitáló görög városállamokat. A perzsabarát államokhoz ld. HEGYI (1974). Főleg, mivel a diodóroszi elbeszélés implicit módon (Diod. Sic. 11, 23, 2) és *expressis verbis* (Diod. Sic. 11, 24, 1) is időben a görög győzelmek (Szalamisz, Plataiai) elé helyezi a himeraí csatát, szemben Hérodotoszsal (7, 166) és Arisztotelésszel (1459a, 23), akik a szalamiszi csata napjára teszik, így Diodórosz itt teljesen koherens.

¹⁹ Vö. Diod. Sic. 11, 24, 2.

²⁰ Vö. Thuk. 1, 128–138, a két történet szerepel részletesen Diodórosznál is (Diod. Sic. 11, 44–46 és 11, 54–59).

Ráadásul olyan erős volt polgártársainak az irányába mutatott jóindulata, hogy családjából sorban hárman is örökölték a hatalmat.²¹ De miután közülük azok, akik jogos hírnévnek örvendenek, tőlünk is megkapták az illő dicséretet, visszatérünk az előbbieket folyamatos elbeszéléséhez.

11, 24. (1) Történetesen ugyanazon a napon aratott győzelmet Gelón és harcoltak Thermopülainál Leónidasz és katonái Xerxész ellen, mintha az istenség szándékosan intézte volna úgy, hogy ugyanakkor történjen a legfényesebb győzelem és a legnevezetesebb vereség.²² (2) Miután lezajlott ez a csata a himeraiak városánál, húsz hadihajó megmenekült a csatából, ezeket ugyanis Hamilkár²³ <nem>²⁴ vonta partra szükséges szolgálatuk miatt. Ezért bár szinte mindenkit megöltek vagy foglyul ejtettek, ezek a hajók gyorsan el tudtak hajózni. Sok túlélőt felvettek, ez azonban túlterhelte őket, így amikor viharba kerültek, az összes hajó elpusztult. Egy kis csónakban csak maroknyi túlélő jutott el Karthágóba, és vitte hírül röviden, hogy mindenki, aki átkelt Szicíliába, meghalt.

(3) A karthágóiak reményeik ellenére hatalmas katasztrófát szenvedtek el, ezért annyira kétségbeestek, hogy minden este virrasztva őrizték a várost, abban a meggyőződésben, hogy Gelónnak az a szándéka, hogy teljes haderejével tüstént átkeljen Karthágóba. (4) A halottak nagy száma miatt a város állami gyászt tartott, de a magánemberek házait egyénileg is sírás és gyász töltötte meg. Egyesek fiukat, mások testvérüket keresték, rengeteg gyermek apjától megfosztott árvaként siratta apja halálát, és azt, hogy nincs már védelmezője. A karthágóiak attól féltek, hogy Gelón átkel Libüébe, ezért hogy ezt megelőzzék, teljhatalommal felruházott követként küldték hozzá legékesebben beszélő és gondolkodó embereiket.

²¹ Gelón és két testvére, Hierón és Thraszübulosz (vö. Diod. Sic. 11, 67).

²² Kérdéses, hogy tényleg ugyanazon a napon zajlott-e a két csata, egyrészt mert egy másik hagyomány a szalamiszi csata napjára helyezi a himerai csatát (Hdt. 7, 166; Arist. *Poet.* 1459a [23]), másrészt mert az ókori történetírás szerette az ilyen párhuzamokat, harmadrészt mert az eltérő helyi naptárak miatt technikailag még a kortársaknak is nehéz volt megállapítani, hogy valóban ugyanazon a napon történtek-e a csaták.

²³ Hamilkasz.

²⁴ A szövegjavítás indokolt, mivel a parton lévő hajókat felgyújtották (Diod. Sic. 11, 22, 1), az egyéb hajókat ellátmányért Libüébe és Szardíniára küldték (Diod. Sic. 11, 20, 4), vö. GREEN (2006: 79, 100. jz) és HAILLET (2002: 35, 3. jz).

11, 25. (1) Gelón a győzelem után ajándékokkal tisztelte meg azokat a lovasokat, akik megölték Hamilkárt,²⁵ és a többiek közül is azokat, akik a legderekabban harcoltak, kitüntetésekkel jutalmazta bátorságukért. A zsákmány legszebb részét megőrizte azzal a szándékkal, hogy a zsákmánnyal a szürakuszai templomokat ékesítse. A többi nagy részét a legfenségesebb himerai templomokra szegezte, a maradékot pedig a hadifoglyokkal együtt szétosztotta a szövetségesek között a háborúban résztvevő létszámukkal arányosan. (2) A városok bilincsbe verték a nekik juttatott hadifoglyokat, és a középítményeiket javíttatták ki velük.²⁶ A legtöbbet az akragasziak kapták, így a városukat és a vidéket is felékesítették, de még így is olyan rengeteg hadifogoly került hozzájuk, hogy magánemberek is ötszáz hadifoglyot tartottak magunknál. Ezen foglyok nagy számához nemcsak az járult hozzá, hogy [az akragasziak]²⁷ sok katonát küldtek a csatába, hanem hogy a menekülés során sokan a szárazföld belsejébe húzódtak, leginkább az akragasziak területére, így az akragasziak mindet elfogták, és ezáltal a város tele lett hadifoglyokkal. (3) A legtöbb állami szolgálatba került, ezek követ fejtettek, amelyből nemcsak az istenek hatalmas templomait²⁸ építették meg, hanem a városból kivezetett vizekhez is csatornákat építettek, még hozzá olyan nagyokat, hogy megtekintésre méltó az építmény, bár egyszerű kivitele miatt nem tartják sokra. A munkálatok élén egy Phaiax nevű ember állt, és az építmény hírneve miatt a föld alatti csatornákat róla nevezik phaiaxnak. (4) Az akragasziak egy nagyszerű medencét is építettek, amelynek kerülete 7 sztadion volt, a mélysége pedig 20 könyök. Mivel ebbe folyt bele a folyók és a források vize is, halban gazdaggá vált, így sok halat biztosított táplálékkul és ingyencsügül. Igen sok hattyú szállt le a vízre, ez pedig még kellemesebb látványt biztosított a meden-

²⁵ Hamilkasz.

²⁶ Esetleg „építtették”.

²⁷ GREEN (2006: 80) fordítása szerint a karthágóiak, véleményem szerint az akragasziak értelmezés indokoltabb, mivel az előző mondat alapján a szövetségesek a katonáik számarányának megfelelően részesültek a zsákmányból és a hadifoglyokból: az akragasziak sok katonát küldtek, így sok hadifoglyot kaptak.

²⁸ Pl. az olümposzi Zeusz templomát (Diod. Sic. 13, 82 részletesen leírja a templomot), de Démétérét és Athénáét is, Polyaen. 6, 51 csak Athénáét említi, de Thérónnal kapcsolatban és más kontextusban, vö. GREEN (2006: 80, 102. jz).

cének. A medence – mivel a későbbiekben elhanyagolták – feltöltődött és a hosszú idő alatt elpusztult, (5) mivel azonban az egész környéke termékeny volt, szőlőt termesztettek és mindenféle fát ültettek, olyannyira, hogy ebből is nagy haszonra tettek szert.

Gelón a szövetségeseket elbocsátotta, a polgárokat pedig visszavezette Szürakuszaiba, hatalmas győzelme miatt nemcsak a szürakuszaiak körében, hanem egész Szicíliában helyeselték tetteit. Olyan sok hadifoglyot hozott magával, hogy úgy tűnt, a sziget egész Libüét foglyul ejtette.

11, 26. (1) A Gelónnal korábban ellenséges viszonyban álló városok és uralkodók is tüstént követeket küldtek hozzá: korábbi hibáikért bocsánatát kérték, a jövőre vonatkozóan pedig megígérték, hogy minden utasítását végrehajtják.²⁹ Méltányos tárgyalások után mindenkiel szövetséget kötött, szerencsáját pedig mértékletesen viselte nemcsak ezekkel kapcsolatban, hanem legnagyobb ellenségeivel, a karthágóiakkal szemben is. (2) Mikor ugyanis a Karthágóból küldött követek megérkeztek hozzá, és könnyek között kérték, hogy bánjon velük emberségesen, békét kötött velük, de behajtotta rajtuk a háborúra fordított költségeket, kétezer ezüsttalantont, és elrendelte, hogy építsenek két templomot, és azokban helyezték el a szerződés példányait. (3) A karthágóiak, mivel így nem várt módon megmenekültek, elfogadták ezeket a feltételeket, és Gelón feleségének, Damaretének még aranykoszorút is ígértek.³⁰ Dama-

²⁹ Minden bizonnyal pl. a karthágóiaknak katonai segítséget ígérő szelinusziak (Diod. Sic. 11, 21, 4–5), vagy a rhégioniak (vö. Hdt. 7, 165).

³⁰ A Diodórosznál szereplő békefeltételek mellett gyakran szerepel még a forrásokban, hogy Gelón megtiltotta a karthágóiaknak, hogy embert (pontosabban saját gyermekeiket) áldozzanak: Plut. *Mor.* 171c (itt olyan részletekkel is, hogy a gyermektelenek a szegények gyermekeit veszik meg, hogy feláldozhassák. Ha az anya jajgat vagy sír, nem kap pénzt, de a gyermeket akkor is feláldozzák), 175a, 552a; Porphy. *De abstinentia* 2, 56, Timaios BNJ 566 F 20 = *schol. ad Pindar. Pyth.* 2, 2. Az emberáldozatokkal kapcsolatos kitétel bizonytalan, BENGTSON (1962: 32–33, 131. jz) szerint azért is, mert Iust. 19, 1-ben az szerepel, hogy Dareiosz tiltja meg, hogy a karthágóiak embert áldozzanak és kutyahúst fogyasszanak (a holttesteket pedig inkább égessék, mint temessék, továbbá segédc csapatokat kér Hellasz ellen). A segédc csapatok küldését a karthágóiak megtagadják a háború miatt, a többi teljesítik. Nem látom, hogy miért kellene Iustinust inkább elfogadnunk, mint a többi forrást. Továbbá Dareiosz milyen alapon tiltott volna meg bármit is a karthágóiaknak? Ráadásul Diod. Sic. 20, 14 alapján ez a szokás Kr. e. 310-ben is létezett, szerinte és Porphüriosz szerint is végső szükség esetén, ami toposz-

reté ugyanis kérésükre igen sokat tett azért, hogy a békét meg tudják kötni, és miután megkapta tőlük a 100 aranytalanton értékű koszorút, pénzt veretett belőle, amelyet róla Damarateionnak neveztek. Ez tíz attikai drachmát ért, és a szicíliai görögök a súlya miatt pentékontalitronnak³¹ nevezték.³²

(4) Gelón mindenkivel méltányosan bánt, leginkább azért, mert ilyen volt a jelleme, de nem utolsósorban azért is, mert jóindulatával mindannyiukat a maga oldalára akarta állítani. Arra készült ugyanis, hogy nagy haderővel Hellaszba hajózzon, hogy együtt harcoljon a görögökkel a perzsák ellen. (5) Már éppen készült kihajózni, amikor néhány hajós érkezett Korinthoszból és hírül hozták, hogy a görögök győzelmet arattak a Szalamisz melletti tengeri csatában, és hogy Xerxész serege egy részével elhagyta Európát. Ezért bár nem indult el,³³ dicsérte katonái lelkesedését, gyűlést hívott össze, és megparancsolta, hogy mindenki fegyveresen jelenjen meg. Ő ellenben nemcsak fegyvertelenül ment oda,

nak tűnik, mivel nemcsak a barbárokról, hanem a kulturált görögökről is hallunk ilyen történetet (Plut. *Them.* 13).

³¹ Azaz 50 litrás, egy szicíliai ezüst litra 0,87 g.

³² Bár maradtak fenn ilyen Damarateionként azonosított érmék (pl. KRAAY [1966: 78–80. ábra; 287]), ezek azonban későbbiek, így a diodóroszi beszámoló és az érmék összehangolása nem problémamentes, az érmével kapcsolatos történet akár későbbi propaganda terméke is lehet, részletesen ld. RUTTER (1993).

³³ Itt ismét egy rendkívül pozitív Gelón-ábrázolást látunk, ellentétben Hérodotoszsal, ahol egyrészt mindhárom fél (Gelón, a spártaiak és az athéniak) a görögök közös ügye helyett a vezérség kérdését helyezi előtérbe (Hdt. 7, 157–162), másrészt Gelón kifejezetten opportunistá módon jár el, ti. kincsekkel megrakott követeket küld azzal az utasítással, hogy várják ki a küzdelem végét, és ha Xerxész győz, adják át neki a kincseket (Hdt. 7, 163). Ugyanakkor a pozitív Gelón-képet nem tulajdoníthatjuk egyszerűen a szicíliai Timaios és Diodórosz leleményének, mivel a pozitív szicíliai értelmezés (Gelón a fenti vita ellenére hajlandó lett volna segíteni a görögöknek, ha nem keveredik harcba Térillosz és az őt támogató karthágóiak ellen) megfigyelhető már Hérodotosznál is (Hdt. 7, 165). Gelón mint egész Hellasz felszabadítója („nemcsak a szicíliai görögöket szabadította meg, hanem egész Hellaszt is”) jelenik meg Ephorosznál is (BNJ 70 F 186) és Pindarosznál (Pyth. 1, 146 „Hellaszt viszont súlyos szolgaságtól mentette meg”), bár a *scholion* szerint vitatott, hogy itt Pindarosz Hellasz alatt esetleg csak Szicíliát érti, vagy Attikát. Sőt, Timaios BNJ 566 F 94 = Polyb. 12, 26b (ehhez ld. WALBANK [1967: 404] szerint Gelón ajánl fel segítséget a görögöknek 20 000 gyalogost és 200 hajót, de a korinthuszi gyűlés visszautasítja az ajánlatát.

hanem khitón nélkül, egy szál himationban lépett elő, és beszámolt egész életéről és a Szürakuszai érdekében végzett tevékenységéről. (6) A tömeg az elmondottak minden részletére helyesléssel reagált, de leginkább azt csodálták, hogy fegyvertelenül szolgáltatva ki magát bárkinek, aki a halálát akarta.³⁴ Olyannyira távol volt attól, hogy türannoszként megtorlásban részesüljön, hogy mindenki egyhangúan Jótevőnek, Megmentőnek és Királynak nevezte.³⁵ (7) Ezt követően Gelón a zsákmányból említésre méltó templomokat emelt Démétérnek és Korénak,³⁶ továbbá egy 16 talanton értékű aranytripuszt készíttetett, és felajánlotta Delphoiban Apollónnak hálaajándékként.³⁷ Azt tervezte, hogy később majd egy templomot építtet Démétérnek az Etnánál, mivel nem volt (ott) temploma.³⁸ De ezt nem tudta véghez vinni, mivel életét félbeszakította a végzet.³⁹

³⁴ Ld. még Polyæn. 1, 27, 1, ahol kifejezetten ki is szolgáltatja magát azoknak, akikkel szemben esetleg elkövetett volna valamit. Ugyanakkor Polüianosznál csak sztratégosznak választják, és később lesz türannosz.

³⁵ Diónt is hasonlóan megmentőként és jótevőként, bár nem királyként köszöntik (Diod. 16, 20, 6).

³⁶ Démétér és Koré speciális kapcsolatát Szicíliahoz Diodórosz részletesen is leírja az 5, 2-ben, Hdt. 7, 153 szerint Gelón családjában öröklődött a khthonikus istennők papsága.

³⁷ Gelón (és testvérei) delphoi dedikációjához ld. MEIGGS–LEWIS (1969: 60–61, 28. jz) = FORNARA (1977: 53, 54. jz): „Deinomenész-sarj szürakuszai Gelón ajánlotta fel Apollónnak a tripuszt és a Niké szobrot, amelyet Diodórosz fia, a méloszi Bión készített”, és Szimonidész epigrammáját (Diehl frg. 106) prózai fordításban: „Azt hirdetem, hogy Gelón, Hierón, Polüzalosz és Thraszübulosz, Deinomenész fiai állították ezeket a tripuszokat Damareté aranyának 100 litrájából és 50 talantonjából, amely a tized tizede volt, miután legyőzték a barbár népeket, és erős szövetséges kezet nyújtottak Hellasznak a szabadságért.” Gelón és Hierón dedikációit említi Theopomposz is (BNJ 115 F 193).

³⁸ A bevett szövegjavítást követem, HAILLET (2002: 39) szerint reménytelenül romlott a szöveg.

³⁹ Gelón 478-ban halt meg (vö. Diod. Sic. 11, 38, 7).

VARGA LAURA

Adso Dervensis: Az Antikrisztus felemelkedése és ideje

Adso Dervensis 10. században keletkezett levele a középkori apokaliptikus irodalom egyik meghatározó munkája. Címzettje Szász Gerberga, IV. Lajos nyugati frank uralkodó felesége. A királyné az Antikrisztus és a végidő eljövételével kapcsolatban kér tájékoztatást a szerzetestől. A levél jegyzetekkel ellátott magyar fordítása betekintést enged az első ezredfordulót megelőző apokaliptikus gondolkodásba.

Kulcsszavak: Adso Dervensis, Antikrisztus, világvégevárás, ezredforduló, középkori Európa, kereszténység

Bevezető

Mentalitástörténeti szempontból az ezredfordulókat övező általános aggodalom önmagában is érdekes kutatási alapként szolgál számos tudományterületen. A kétezres éveket megelőzően jelent meg az úgynevezett Y2K probléma, és azóta rendszeresen értesülhetünk az aktuális évre vonatkozó nostradamusi jóslatokról is. Az első ezredforduló esetén az ilyen típusú jövődölések alapját a Biblia szolgáltatta. Jelen tanulmány Adso Dervensis középkori bencés szerzetes az Antikrisztussal és a végidő eljövételével foglalkozó levelének latin szövegét és magyar fordítását közli. A latin nyelvű szövegközlés alapja Daniel Verhelst 1976-ban megjelent kritikai kiadása.¹ A szöveghez a korábbiakban nem készült magyar fordítás, ennek elkészítéséhez a fent említett kiadást vettem alapul. A fordításhoz tartozó jegyzetapparátus elkészítésében nagy segítség-

¹ VERHELST (1976: 20–30).

gemre volt a Gian Luca Potestà és Marco Rizzi szerkesztésében megjelent apokaliptikus írásokat tartalmazó szöveggyűjtemény.²

Adso Dervensis életéről csekély információval rendelkezünk. Ezek többnyire a Montier-en-Der-i apátság történetéről szóló *Vita Bercharii* folytatásából származnak. Ebből megtudjuk, hogy Adso a tizedik század elején születhetett, nemesi jurai családban. Fiatalon a luxeuil-i apátságban kapott szerzetesi neveltetést. Ekkor a Saint-Evre-i apátságban tartózkodott és látott el tanítási feladatokat. Később Toul püspöke kérte fel a székesegyházi iskola tanárának. Ezután került a Montier-en-Der-i apátságba, ahol az apátsági iskola vezetését is rábízta.³ Egy 968-ban keletkezett oklevél szerint már Adso viselte az apáti címet, amit feltehetően 992-ben bekövetkezett haláláig meg is tartott.⁴ Ebből az időszakból több hagiográfiai munkája ismeretes: Saint-Basle de Verzy apátja kérésére elkészítette Szent Basolus életrajzát, Gerard, Toul püspökének kérésére Mansuetus püspökét és Odónak, Montier-la-Celle apátjának megírta Szent Frodobertét. Az utolsó, Szent Bercharius életrajza befejezetlen maradt. Számos munkája közül mégis a Gerberga királynénak címzett Antikrisztus-leírás lett a középkori eszkatologikus irodalom legismertebb darabja.⁵

Az Antikrisztus-legenda egy tökéletesen gonosz emberi lény létezését tárja elénk. Első kiforrott változata a Kr. u 1. században jelent meg, amikor néhány zsidó azt kezdte el hirdetni, hogy a Messiás ténylegesen eljött Jézus Krisztus személye által. A korai kereszténység azt az álláspontot képviselte, miszerint Jézus halálát követően rövidesen visszatér a Földre, hogy új korszakot hirdessen, ekkor majd össze fog csapni az Istennel szembeforduló emberi gonoszsággal, hogy földi hatalmát beteljesítse.⁶ Az Antikrisztus személye, egy tökéletesen gonosz lény emberi manifesztációja, nem keverendő össze az ördöggel.⁷ Az Antikrisztus-legenda fejlődése évszázadokat átívelő, és több aspektusában még ma is homályos. Személyét, természetét és eljövételének körülményeit is több

² POTESTÀ–RIZZI (2012: 341–359).

³ VERHELST (1976: V).

⁴ VERHELST (1976: V; VIII).

⁵ VERHELST (1976: VIII).

⁶ MCGINN (1995: 16–17).

⁷ MCGINN (1995: 15).

kérdés övezi. Azonosították már konkrét személyekkel (Nero, XXII. János vagy Hitler), és kívülálló csoportokkal is (muszlimok, zsidók vagy eretnekek). A keresztény nézetek alapvetően két ellentét viszonyában értelmezik az Antikrisztussal kapcsolatos kérdéseket. A külső-belső ellentétben a hívők önmaguk gonoszhoz való viszonyulását értelmezik: Az „igazak” közül emelkedik majd ki az Antikrisztus, vagy mint külső erő támad a hívekre? A rettegés-beccsapás ellentét további két szempontra bontható. A rettegés és félelem érzései a gyakran Antikrisztusként azonosított személyek tulajdonságaihoz kapcsolódnak. A beccsapás pedig azt mutatja meg, hogyan lehet a vallásosság álcáját felöltve megtévesztéssel és rosszindulattal élni. Miképpen Szent Ágoston Antikrisztusai is megvallják Isten szavát, de tetteikben tagadják őt.⁸

Az 1000. év félelmeivel kapcsolatos vélemények arra mutatnak rá, hogy nem alakult ki egy általános félelem a nyugati világban. A végső idők eljövételének tárgyalása általában a művelt emberek és a szerzetesek „kiváltsága” volt.⁹ A 10. században keletkezett szövegek között csak elvétve találunk olyanokat, amelyekben az ezredfordulóra mint a végidő eljövételére történik utalás. Bernard McGinn Antikrisztusról szóló monográfiájában is csak Fleury-i Abbót¹⁰ és Raoul Glaber¹¹ történetíró munkáit említi, amelyek konkrét utalást tartalmaznak az 1000. évvel kapcsolatosan. Ezzel szemben az Antikrisztus említésére és összekapcsolására a végidők közeledésével több példával is szolgálhatunk: Gerbert d’Aurillac 991-es reims-i zsinat eseményeit tárgyaló munkájában szerepel XV. János

⁸ MCGINN (1995: 16–17).

⁹ STEPANOV (2020: 16–17).

¹⁰ *Sancti Abbonis Floriacensis abbatis Apologeticus ad Hugonem et Robertum reges Francorum, Patrologia Latina* 139, 471: *De fine quoque mundi coram populo sermonem in Ecclesia Parisiorum adolescentulus audiui, quod statim finito mille annorum numero Antichristus adveniet et non longo post tempore universale iudicium succederet.*

¹¹ Raoul (vagy: Rodulphus) Glaber, *Historiarum libri quinque* 4, 6 (*De confluentia populi totius orbis, quae ad sepulcrum Domini Hierosolymis facta est*), *Patrologia Latina* 142, 681D–682A: *Praeterea dum quidam de sollicitioribus qui eo tempore habebantur, consulti a pluribus fuissent quid tantus populorum concursus ad Hierosolymam designaret, olim saeculi inauditus praeteriti, responsum est a quibusdam, satis caute, non aliud portendere quam adventum illius perditionis Antichristi, qui circa finem saeculi istius, divina testante auctoritate, praestolatur adfuturus.*

pápa Antikrisztusként való megjelenése,¹² Adémar de Chabannes 1020-ban az aquitániai eretnekeket az Antikrisztus követőivel azonosította, valamint az angolszász egyház képviselői közül Ælfric eynshami apát és Wulfstan yorki érsek elsősorban szerzetesekhez, papokhoz és laikusokhoz szóló prédikációikban figyelmeztetnek az Antikrisztus közelgő megjelenésére.¹³ Tehát összességében azt mondhatjuk, hogy nem alakult ki az emberekben általános félelem az első ezredforduló eljövételével kapcsolatban. Ennek magyarázatául szolgálhat az a népszerű ágostoni elgondolás, amely szerint a vég időpontja nem tudható.¹⁴ Ugyanakkor a végítélet eljövételétől való félelem kiegészülhetett azzal a reménnyel, hogy elérkezik a béke, és beteljesedik Isten országának igazságossága.¹⁵ Tehát a remény és a be nem következett végidő megkönnyebbülést hozhatott, valamint törekvést arra, hogy az emberi élet javításán még lehet dolgozni, Isten dicsősége érdekében.¹⁶ Ennek bizonyítéka lehet a 11. század elején megnövekvő jeruzsálemi zarándoklatok száma, és a nyugati városokban a katedrálisok építésének megkezdése.¹⁷

Az egyház és a szerzetesi élet megújításával kapcsolatban két nagy szerzetesi reform ismert a késő Karoling-korból: a gorzei és a clunyi reform. Fontos különbség a mozgalmak között, hogy Gorze és követői nem vonták ki magukat a császár fennhatósága alól,¹⁸ ennek köszönhetően a német területeken, így a Frank Birodalomban is elterjedt.¹⁹ Adso levelének címzettje Szász Gerberga, IV. Lajos nyugati frank uralkodó felesége, saját maga is elkötelezett volt az egyház és az előbbieken említett bencés reform terjedése iránt. Gerberga korabeli politikában betöltött szerepét elsősorban a Flodoard Évkönyvekben tudjuk nyomon követni. Ezek ugyan tanúlistákat nem tartalmaznak, de felsorolják a királyi udvarban gyakran feltűnő személyeket. A királyné neve leginkább azokban az oklevelekben szerepel, amelyek nagy része valamely kolos-

¹² MCGINN (1995: 112–113).

¹³ VADAS (2007: 37–38).

¹⁴ TSVETELIN (2020: 299).

¹⁵ TSVETELIN (2020: 16–17).

¹⁶ TSVETELIN (2020: 299).

¹⁷ TSVETELIN (2020: 16–17; 299. jz).

¹⁸ GYÓRFFY (2000: 188–189).

¹⁹ THOMPSON (1918: 220).

tor reformjához kapcsolódik.²⁰ Az adsói levél keletkezésének időszakából (949–954)²¹ több olyan oklevelet ismerünk, amelyek új reformok bevezetését és új apát kinevezését rögzítik, például 951-ben az autuni Szent Márton kolostorban. Gerberga egyik fiának, a későbbi nyugati frank királynak, Lotharnak 961-ben keletkezett oklevelében anyját mint a templomok szerelmesét (*ecclesiarum amatrix*) említi meg.²² A szerzetesség iránti elkötelezettség a királyné részéről nem volt kirívó eset a 9–10. században. Az apáti hatalomra használt kifejezések sokszor átfedésben voltak a királynői hatalmat jelképező szavakkal: feltehetőleg ezzel szerették volna erősíteni az olykor instabilnak tűnő királynői hatalmat.²³

A levélhez tartozó prolóógus és epilógus igazolja, hogy a királyné tájékoztatást kért Adsótól az Antikrisztussal és a végítélet eljövételével kapcsolatban. Azt, hogy a kérés szóban vagy írásban hangzott-e el, nem tudjuk, Gerberga levele – ha volt is ilyen – nem ismeretes. A szakirodalomban nem született általános egyetértés abban a kérdésben, hogy miért érdeklődött Gerberga az Antikrisztus iránt. Egyesek számára a királyné egy aggódó laikus benyomását keltheti, aki útmutatást kér a közelgő milleniummal kapcsolatban, Adso szövegét vizsgálva azonban azt feltételezhetjük, hogy Gerberga számára nem voltak ismeretlenek a levélben megjelenő vallási formulák.²⁴ Erre utalhat a királyné megszólítása is: *sanctarum virginum duci*,²⁵ azaz „szent szüzek vezetője”. Simon MacLean királynői hatalomról szóló 2008-as tanulmányában is Gerberga bencés reform melletti elköteleződésével érvel.²⁶ Ezt a szempontot támasztja alá az az elgondolás is, miszerint a reform támogatói ezt az Antikrisztus-képet kívánták felhasználni azokkal szemben, akik ellenezték reformista nézeteiket. A levél a csoportidentitás megerősítésére szolgál-

²⁰ MACLEAN (2008: 685).

²¹A levélben említett Rorico, IV. Lajos testvére 949 után lett Laon püspöke. A személyére való utalás segítséget nyújt a levél keletkezésének időbeli elhelyezéséhez, ez alapján tehát 949 után íródott. IV. Lajos 954-ben halt meg, a levélben még élőként való említése utal a levél keletkezési idejére, amely bizonyosan 954 előtt történt.

²² MACLEAN (2008: 657).

²³ MACLEAN (2008: 657).

²⁴ MACLEAN (1979: 656).

²⁵ VERHELST (1976: 20, 5. jz).

²⁶ MACLEAN (2008: 653).

hatott azok között, akik a gorzei reformot támogatták, s ide tartozott Adso és Gerberga is.²⁷ Ezzel szemben Johannes Fried inkább a dinasztikus szempontokat részesíti előnyben. A római birodalom eszkatológiai szerepéről már a korai keresztény szerzők is említést tesznek, például az afrikai Tertullianus is: „Nagyon jól tudjuk, hogy az egész földkerekséget közelről fenyegető szörnyűséges összeroppanást és a borzalmas szorongásokkal ijesztő idők végezetét a Római Birodalom fönnállása tartóztatja csupán.”²⁸ Adso a Tesszaloniaiaknak szóló második levél nyomán (2Tessz 2, 6–7) összekapcsolja az ítélet napjának eljövetelét Pál apostol gondolataival: az Antikrisztus addig nem fog a világba eljönni, amíg az egykoron virágzó Római Birodalom meg nem szűnik létezni. És mivel a levél megírásának korában a birodalom a frankok – egészen pontosan a nyugati frank uralkodók – kezében van, ezért a vég ideje még nem következhet be.²⁹

A *De ortu et tempore Antichristi* – a hasonló korábbi munkákkal ellentétben – nem írásmagyarázat, hanem hagiográfiai elemeket mutató elbeszélés. Bizonyos tekintetben az apokaliptikus keresztény irodalom mintapéldájaként értelmezhető. Levél formában íródott, latin nyelvű, rövid munka, amelyben Adso megosztja az Antikrisztus eljövetelével kapcsolatos elképzeléseit. A francia kritikai kiadás három egységre osztja fel a szöveget: az első az *Előszó Gerbergához* címet viseli, a második az *Értekezés az Antikrisztusról*, az utolsó pedig az *Utószó Gerbergához*. Én magam is ezt a tagolást használtam az értekezés fordítása során. A prológuusból és az epilógusból kiderül, hogy a szerzetes Gerberga kérésére írta meg levelét. A prológuusban név szerint is említi a királynét, az epilógusban pedig a kérésre is utal: „Hűen teljesítettem, amit elrendeltetek, és kész vagyok engedelmeskedni minden másban, amit parancsolni méltóztattok”. A francia kritikai kiadás 171 kéziratot és 9 szövegváltozatot jegyez,³⁰ és ezeket a prológuus és az epilógus megléte alapján osztja fel. A végleges szövegközléshez a párizsi Nemzeti Könyvtárban található kéziratot³¹

²⁷ MACLEAN (2008: 656).

²⁸ Tert. *De resurr. Carn.* 24, 12–20, ld. GRÜLL (2023: 160–163).

²⁹ FRIED (2022: 63).

³⁰ MCGINN (1995: 114).

³¹ Ms. Lat. 5390 de la Bibliothèque Nationale de Paris.

vették alapul.³² Mindössze minimális javításokat végeztek a szövegben, pl. írásjelek kiegészítése, nagybetűk használatának egységesítése.³³

Adso a levél megírásához elbeszélő formát választott. A Potestà–Rizzi-féle szöveggyűjtemény nyolc alapegységre osztja fel tartalma alapján az *Értekezés az Antikrisztusról* címet viselő egységet.³⁴ Az első rész az Antikrisztus nevének értelmezésével kezdődik: a görög *anti* szó jelentése utal az Antikrisztus, Krisztussal mindenben ellentétes természetére. A második rész tárgyalja az Antikrisztus eredetét, illetve az emberi és ördögi társfelelősség kérdését járja körül. A harmadik egységben ismerteti Adso azokat a városokat és helyszíneket, ahol az Antikrisztus élni és tevékenykedni fog. A következő alegység felsorolja az Antikrisztus csodatetteit és csapásait. Az ötödik alegységben a Tesszalonikaiakhoz írt második levél alapján tárgyalja Adso az Antikrisztus eljövételének előzményeit és feltételeit. A következő egységben ennek kibontását olvashatjuk. A hetedik részben, a többtől kissé eltérve, Énókh és Illés próféta történetét ismerjük meg. Az utolsó egységben pedig az Antikrisztus halálának leírását találjuk.

Adso úgy véli, valamelyest mindenki Antikrisztus, aki az igazsággal ellentétesen él. Ez a nézet illeszkedik a korszakban kibontakozó reformista nézetbe, miszerint az Antikrisztus nem csupán egy személy, hanem az erkölcsös élet ellenségeinek szimbóluma.³⁵ A szerzetes témához való hozzáállását legfőképp objektivitás jellemzi. Nem találhatóak benne félelemkeltő vagy a királyné megnyugtatóására utaló mondatok. Emiatt kissé személytelennek tűnhet, de ezzel Adso későbbi korokban annál inkább alkalmazhatóbbá teszi művét.³⁶ Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a királyné dedikációját eltávolítva később Szent Ágostonnak és Alcuinnak is tulajdonították a levelet.³⁷

Adso az Antikrisztus jellemzését, saját bevallása szerint is, nem saját gondolataiból alkotja meg, hanem gondosan összegyűjtött forrásokat

³² VERHELST (1976: 18).

³³ VERHELST (1976: 18).

³⁴ POTESTÀ–RIZZI (2012: 598, 8. jz).

³⁵ MACLEAN (2008: 8).

³⁶ LANDES–GOW–VAN METER (2003: 37).

³⁷ MACLEAN (2008: 1).

használ fel hozzá.³⁸ A szöveget olvasva láthatjuk, hogy ez elsősorban a bibliai szöveghelyekre utal. A levélben megtalálható bibliai idézetek közül szinte egyenlő mennyiségben találhatók ószövetségi és újszövetségi könyvek. A legtöbb idézet viszont a Tesszalonikaiaknak szóló második levélből, Máté evangéliumából és a Jelenések könyvéből származik. Az Ószövetség könyvei elsősorban az Antikrisztus természetének bemutatását szolgálják. A Jelenések könyvét az Antikrisztus cselekedeteinek bemutatására használja, Máté evangéliuma megadja születésének és nevelkedésének helyszíneit, Pál apostol levele pedig az utolsó idők eljövételének és az Antikrisztus jellemének leírására szolgál.

Az a történelmi korszak, amelyben Adso élt és alkotott, valamint az irodalmi kontextus vizsgálata elsősorban arra enged következtetni, hogy a szerzetes műve alapvetően nyugati forrásokból táplálkozik. Viszont szembevető hasonlóságokat találhatunk több keleti, bizánci alkotás felépítésével is. Ilyen például a Kr. u. 691-ben keletkezett szír nyelvű Pszeudo-Methodiosz szöveg. Ez az iszlám hódítás okait apokaliptikus kontextusba helyezi, valamint szól az Antikrisztus eljövételéről is.³⁹ Emellett Auxerre-i Haimónak a Tesszalonikaiakhoz írt második levél kommentárjával is több hasonlóságot fedezhetünk fel.⁴⁰ Továbbá Sevillai Izidor *Sententiarum libri* és a Tiburi Sibyllának tulajdonított jóvendölések is hatást gyakorolhattak Adsóra művének elkészítése során.⁴¹ A szakirodalom egy olyan hét pontból álló mintába illeszti Adso Antikrisztus-leírását, amely Pszeudo-Efrém *Prédikáció a világvégéről* című munkájával mutat hasonlóságokat.⁴² Paul Alexander bizánci forrásokon végzett munkája alapján valószínűsíthető, hogy a keleti kereszténység végítélet-ábrázolásai ebből a mintából indultak ki a 6. századot követően.⁴³ A szakirodalomban nem alakult ki egyetértés arra vonatkozóan, hogy Adso ismerhette-e ezeket a forrásokat, ugyanakkor nem zárható ki, hogy ezek a keleti hatások közvetett forrásokon keresztül mégis eljutottak hozzá.

³⁸ MCGINN (1995: 327).

³⁹ MCGINN (1995: 103).

⁴⁰ Ezt a kommentárt egyébként sokáig tévesen Halberstadt-i Haymónak tulajdonították, így található a *Patrologia Latina* 117. kötetében is. Ld. még POTESTÀ–RIZZI (2012: 280–291).

⁴¹ MCGINN (1995: 328, 125. jz).

⁴² MCGINN (1995: 328, 120. jz).

⁴³ MCGINN (1995: 103).

Források

MIGNE 1904 J.-P. MIGNE (ed.), *Venerabilis Bedae Opera omnia*, Vol. 1., Párizs, 1904.

Felhasznált irodalom

BACHRACH–FANNING 2004

S. B. BACHRACH – S. FANNING, *The Annals of Flodoard of Reims*, 919–966, Canada, 2004.

BUZÁSI 2023

BUZÁSI G., *A vétlen nyíllövés*, Budapest, 2023.

FRIED 2022

J. FRIED, *Hány nap még a világ? A modern tudomány születése*, Budapest, 2022.

GRÜLL 2023

GRÜLL T., *Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében*, Budapest, 2023.

GYÖRFFY 2000

GYÖRFFY GY., *István király és műve*, Budapest, 2000.

HAYMO PL 1881

In epistolam ad II Thessalonicenses, in: J.-P. Migne (ed.), HAYMONIS Halberstatensis episcopi opera omnia, Vol. 2., Patrologia Latina 117, Párizs, 1881, 777B–784A.

LANDES–GOW–VAN METER 2003

R. LANDES – A. GOW – D. C. VAN METER (eds.), *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change*, 950–1050, New York, 2003.

MACLEAN 2008

S. MACLEAN, *Reform, Queenship and the End of the World in Tenth-Century France: Adso's Letter on the Origin and Time of the Antichrist Reconsidered*, *Revuebelgede Philologie et d'Histoire*, 86 (2008/3–4), 645–675.

MCGINN 1979

B. MCGINN, *Visions of the End, Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, New York, 1979.

POTESTÀ–RIZZI 2012

G. L. POTESTÀ – M. RIZZI, *L' Anticristo*, Vol. II. *Il Figilio Della Perdizione*, Milano, 2012.

SACKUR 1898

E. SACKUR, *Sibyllinische Texte und Forschungen*, Halle, 1898.

TSVETELIN 2020

S. TSVETELIN, *Waiting for the End of the World, European Dimensions, 950–1200*, in: S. Tsvetelin, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, 450–1450, Vol. 57, Boston, 2020.

VADAS 2007

VADAS A., *Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a Historiarum libri quinque című műben*, *Világtörténet* (2007/tavaszi-nyári), 31–49.

VERHELST 1973

D. VERHELST, *La préhistoire des conceptions d'Adson concernant l'Antichrist*, *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 40 (1973/Janvier–Décembre), 52–103.

VERHELST 1976

D. VERHELST, *Adso Dervensis: De ortu et tempore Antichristi: necnon et tractatus qui ab eo dependunt* (*Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* 45), Brepols, 1976.

ADSO DERVENSIS
<PROLOGUS AD GERBERGAM>

EPISTOLA ADSONIS MONACHI AD GERBERGAM REGINAM
DE ORTU ET TEMPORE ANTICHRISTI

Excellentissime regine ac regali dignitate pollenti, Deo dilecte omnibus que sanctis amabili, monachorum matri et sanctarum virginum duci, domine regine Gerberge, frater Adso, suorum omnium servorum ultimus, gloriam et pacem sempiternam.

Ex quo, domina mater, misericordie vestre gratiam promerui, semper vobis in omnibus fidelis fui, tanquam proprius servus. Unde, quamvis indigne sint apud Dominum preces orationis mee, tamen pro vobis et pro seniore vestro, domino rege, necnon et pro filiorum vestrorum incolumitate Dei nostri misericordiam exoro, ut vobis et culmen imperii in hac vita dignetur conservare et vos faciat in celis post hanc vitam secum feliciter regnare. Quoniam si Dominus vobis prosperitatem dederit et filiis vitam longiorem, scimus indubitanter et credimus ecclesiam Dei exaltandam et nostre religionis ordinem magis ac magis multiplicandum. Hoc ego, fidelis vester, opto et valde desidero, qui, si potuissem vobis totum regnum acquirere, libentissime fecissem. Sed, quia illud facere non valeo, pro salute vestra filiorumque vestrorum *Dominum* exorabo, ut *gratia* Eius in *operibus* vestris *semper* vos *preveniat* et gloria Illius pie et misericorditer *subsequatur*, ut, divinis *intenta* mandatis, possitis adimplere bona, que desideratis, unde corona vobis detur regni celestis.

⁴⁴ A latin nyelvű szöveget a francia kritikai kiadás alapján közlöm. VERHELST (1976: 20–30).

⁴⁵ A fordítást a Daniel VERHELST szerkesztésében kiadott kritikai kiadás alapján készítettem. A jegyzetapparátus elkészítéséhez nagy segítségemre volt a Gian Luca POTESTÀ és E. Marco RIZZI gondozásában megjelent *L'Anticristo, Vol. II. Il figlio della perdizione, Testi dal IV al XII secolo* című szöveggyűjtemény.

⁴⁶ Szász Gerberga, előbb Giselbert, majd IV. (Tengerentúli) Lajos felesége, I. Ottó testvére, 954 után régens királynőként irányította a Nyugati Frank Birodalmat. Korának befolyásos politikai alakja. Kérésére írja meg Adso jelen levelet az Antikrisztusról és a végidő közeledéséről.

Adso Dervensis
ELŐSZÓ GERBERGÁHOZ
AZ ANTIKRISZTUS FELEMELKEDÉSÉRŐL
ÉS IDEJÉRŐL⁴⁵

A legkiválóbb és a királyi méltóság által kitüntetett királynénak, aki Istennek kedves, és akit minden szent szeret, a szerzetesek anyjának és a szent szüzek vezetőjének, Gerberga királynénak,⁴⁶ Adso testvér, összes szolgája közül az utolsó, dicsőséget és örökké tartó békét kíván.

Úrnőm és Anyám! Mióta kiérdemeltem könyörületetek kegyét, mindenkor mindenben oly hűséges voltam hozzátok, mint tulajdon szolgátok. Ezért, legyenek bár méltatlanok Istennél az én imám könyörgei, mégis értetek, és a ti idősebb uratokért, a királyért,⁴⁷ valamint fiaitok⁴⁸ épségéért kérem Istenünk könyörületességét, hogy méltóztasson megtartani titeket a hatalom csúcsán ebben az életben, és ez élet után helyezzen benneteket az égbe, hogy vele együtt boldogan uralkodjatok. Mivel, ha az Úr nektek jólétet, és fiaitoknak elég hosszú életet ad, biztosan tudjuk és hisszük, hogy Isten egyházának fel kell emelkednie, és szerzetesi rendünknek egyre inkább növekednie kell.⁴⁹ Ezt kívánom és erősen óhajtom én, a ti hívetek, aki, ha meg tudtam volna szerezni nektek az egész királyságot,⁵⁰ a lehető legszívesebben megtettem volna. Azonban mivel ezt nem tudom megtenni, ezért a Ti és fiaitok üdvéért fogok könyörögni az Úrhoz, hogy az Ő kegyelme vezessen mindig titeket cselekedeteitekben, és dicsősége jóságosan és irgalmasan segítsen benneteket, hogy az isteni parancsokra figyelemmel tudjátok beteljesíteni mindazokat a jó dolgokat, amikre vágytok, s ezáltal megadassék nektek a mennyei királyság koronája.

⁴⁷ IV. Lajos 954-ben halt meg, jelen kontextusban még élőként való említése utal a levél keletkezési idejére, amely bizonyosan az említett év előtt történt.

⁴⁸ Gerberga hét gyermeket hozott a világra, akik közül 954-ben Lothar került a trónra. A családfát ld. BACHRACH–FANNING (2004: 92).

⁴⁹ Gerberga pártfogója volt annak a korabeli szerzetesi reformnak, amelynek egyik elindítója Adso volt. A reform elterjedésében látta férje hatalmi pozíciójának megerősítését.

⁵⁰ Lehetséges utalás a Frank Birodalom újraegyesítésére. Mivel ezt nem tudja teljesíteni, Adso cserébe imákat ígér a királynőnek, és Istennek tetsző jócselekedetekre ösztönzi Gerbergát.

Igitur quia pium studium habetis scripturas audire et frequenter loqui de nostro Redemptore, sive etiam scire de Antichristi impietate et persecutione, necnon et potestate eius et generatione, sicut mihi, servo vestro, dignata estis precipere, volui aliqua vobis scribere et de Antichristo ex parte certam reddere, quamvis non indigeatis a me hoc audire, quia apud vos habetis prudentissimum pastorem, dominum Roriconem, clarissimum speculum totius sapientie atque eloquentie ac valde necessarium nostra etate.

[TRACTATVS DE ANTICHRISTO]

Ergo, de Antichristo scire volentes, primo notabitis, quare sic vocatus sit. Ideo scilicet, quia Christo in cunctis contrarius erit et *Christo contraria faciet*. Christus venit humilis, ille venturus est superbus. Christus venit humiles erigere, peccatores iustificare, ille e contra humiles eiciet, peccatores magnificabit, impios exaltabit semperque vicia, que sunt contraria virtutibus, docebit, legem evangelicam dissipabit, demonum culturam in mundo revocabit, *gloriam propriam queret* et omnipotentem Deum se nominabit. Hic itaque Antichristus multos habet sue malignitatis ministros, ex quibus iam multi in mundo precesserunt, qualis fuit Antiochus, Nero, Domicianus. Nunc quoque, nostro tempore, Antichristos multos novimus esse. Quicumque enim, sive laicus, sive canonicus, sive etiam monachus, contra iusticiam vivit et ordinis sui regulam impugnat et quod *bonum est blasphemat*, Antichristus est, minister satane est.

⁵¹ Gerberga feltehetőleg jól ismerte a Szentírást és vallásos életet élt. Erre bizonyítékként szolgálhat a reformmozgalom támogatása, valamint a királynő különböző megszólítási formái, pl. *monachorum matri* („szerzetesek anyja”), *sanctarum virginum duci* („szent szüzek vezetője”).

⁵² Rorico 949 után Laon püspöke, IV. Lajos testvére. A személyére történő utalás segítséget nyújt a levél keletkezésének időbeli elhelyezéséhez, ami ez alapján 949 után íródott.

⁵³ A levél nyolc kisebb részre osztható, amelyekből az első itt kezdődik. Mindegyik rész más-más kérdéssel foglalkozik. Az első részben Adso bemutatja az eljövendő Antikrisztust, nevének eredetét, valamint különbséget tesz az Antikrisztus és Antikrisztusok között.

Mivel tehát jámbor buzgalommal hallgatjátok a Szentírást,⁵¹ gyakran beszéltek a Megváltóról, és tudni szeretnétek az Antikrisztus istentelenségéről és üldözéséről, továbbá hatalmáról és származásáról, miként azt nekem, szolgátoknak elrendelni méltóztattatok, írni akartam nektek és valamiféle bizonyossággal szolgálni az Antikrisztusról, bár nem szorultok rá, hogy ezt tőlem halljátok, mivel nálatok van a legbölcsebb pásztor, Rorico úr,⁵² minden bölcsesség és ékesszólás legtisztább tükre, amelyre nagy szükség van a mi időnkben.

ÉRTEKEZÉS AZ ANTIKRISZTUSRÓL

Ha tehát az Antikrisztusról óhajtasz tudni, elsőként is azt ismerd meg, miért nevezik így.⁵³ Természetesen azért, mert Krisztussal mindenben ellentétes lesz⁵⁴ és Krisztussal ellentétesen cselekszik majd.⁵⁵ Krisztus alázatosan jött el, ő büszkén fog jönni. Krisztus azért jött, hogy felemelje az alázatosakat, megbocsásson a bűnösöknek, ő, ezzel szemben, eltaszítja az alázatosakat, felmagasztalja a bűnösöket, az istenteleneket felemeli és mindig az erényekkel ellentétes bűnökre fog tanítani, megsemmisíti az evangélium törvényét, megújítja a démonok tiszteletét a világban, saját dicsőségét keresi⁵⁶ és mindenható Istennek fogja nevezni magát.

Ez az Antikrisztus gonoszságában sok segítővel rendelkezik, akik közül többen már megelőzték őt a földön, amilyen Antiochus, Nero vagy Domitianus volt.⁵⁷ Tudjuk, hogy most, a mi korunkban is sok Antikrisztus létezik. Ugyanis mindenki – legyen bár laikus, lelkész vagy szerzetes –, aki az igazsággal ellentétesen él, szembefordul saját rendjének regulájával és gyalázza mindazt, ami jó,⁵⁸ az Antikrisztus,⁵⁹ az a sátn segédje.

⁵⁴ HAYMO PL (1881), c.2, p. 779: *Qui adversatur, id est contrarius est Christo omnibusque membris ejus.*

⁵⁵ Vö. Bír 2,17.

⁵⁶ Jn 7,18.

⁵⁷ Nero, Antiochus és Domitianus mint az Antikrisztus előfutárai. Vö. Alvaro di Cordova, *Indiculus luminosus*, POTESTÀ–RIZZI (2012: 322).

⁵⁸ Vö. Róm 14,16.

⁵⁹ Vö. Isid. *Sent.* 1, 25, 1: *Omnis qui secundum professionis suae normam aut non vivit aut aliter docet, Antichristus est.*

Sed iam de exordio Antichristi videamus. Non autem quod dico ex proprio sensu excogito vel fingo, [at] in libris diligenter relegendo hec omnia scripta invenio. Sicut ergo auctores nostri dicunt, Antichristus ex populo Iudeorum nascetur, de tribu scilicet Dan, secundum prophetiam dicentem: „*Fiat Dan coluber in via, cerastes in semita*”. Sicut enim serpens in via sedebit et in semita erit, ut eos, qui per *semitas iusticiae* ambulant, feriat et veneno sue malicie occidat. Nascetur autem ex patris et matris copulatione, sicut et alii homines, non, ut quidam dicunt, de sola virgine. Sed tamen totus in *peccato concipietur*, in peccato generabitur et in *peccato nascetur*. In ipso vero conceptionis sue initio diabolus simul introibit in uterum matris eius et ex virtute diaboli confovebitur et contutabitur in ventre matris et virtus diaboli semper cum illo erit. Et sicut in matrem Domini nostri Iesu Christi *Spiritus sanctus venit* et eam *sua virtute obumbravit* et divinitate replevit, ut de Spiritu sancto conciperet *et quod nasceretur* divinum esset ac *sanctum*, ita quoque diabolus in matrem Antichristi descendet et totam eam replebit, totam circumdabit, totam tenebit, totam interius et exterius possidebit, ut, diabolo cooperante, per hominem concipiet et quod natum fuerit totum sit iniquum, totum malum, totum perditum. Unde et ille homo *filius perditionis* appellatur, quia in quantum poterit genus humanum perdet et ipse in novissimo perdetur.

Ecce audistis, qualiter nascatur. Audite etiam locum, ubi nasci debeat. Nam, sicut Dominus ac Redemptor noster Bethleem sibi previdit, ut ibi pro nobis humanitatem assumere et nasci dignaretur, sic diabolus

⁶⁰ Itt kezdődik a levél második egysége. Ebben a részben Adso az Antikrisztus eredetével foglalkozik, különös tekintettel az emberi és ördögi társfelelősség kérdésére.

⁶¹ Ter 49,17. Vö. HAYMO PL (1881), c.2, p. 780: *Nascetur Antichristus in Babylone de tribu Dan. Juxta quod Jacob dicit: „Fiat Dan coluher in via, cerastes in semita”.*

⁶² Vö. Zsolt 23,3.

⁶³ A 7. században keletkezett Pszeudo-Methodiosz *Apokalipszis* ugyan nem használja az Antikrisztus megnevezést, de a Kárhozat fiára mint hús-vér ember hivatkozik, aki egy férfi magvából és egy nő méhéből, Dán törzséből származik. Vö. POTESTÀ–RIZZI (2012: 599, 15. jz). Vö. VERHELST (1967: 98).

⁶⁴ Az Antikrisztusnak születését illetően egyeznie kell Krisztussal, ezért neki is egy szűztől kell megszületnie.

⁶⁵ Vö. Zsolt 50,7.

Most azonban lássuk az Antikrisztus eredetét!⁶⁰ Amit elmondok, nem a saját gondolatom vagy koholmányom, mindezeket általam gondosan áttanulmányozott könyvekben leírva találtam. Miként tehát a mi szerzőink mondják, az Antikrisztus a zsidók népéből, azaz Dán törzsből fog születni, a próféta szavai szerint: *Dán legyen olyan, mint kígyó az úton, mint a vipera az ösvényen.*⁶¹ Ugyanis mint a kígyó, az úton tartózkodik majd és az ösvényen lesz, hogy megmarja azokat, akik az *igazság ösvényein*⁶² járnak, és megölje őket gonoszsága mérgével. Egy apa és egy anya együttlétéből fog születni, miként a többi ember is,⁶³ nem pedig – ahogyan némelyek mondják – egyedül egy szűztől.⁶⁴ Azonban teljességgel bűnben fogan,⁶⁵ bűnben fejlődik és bűnben születik majd meg.⁶⁶ Már fogantatásakor behatol az ördög anyja méhébe, és az ördög ereje fogja melengetni és védelmezni az anyja hasában, és az ördög ereje mindig vele lesz.⁶⁷ S ahogyan a Szentlélek reá szállt Urunk, Jézus Krisztus anyjára, és erejével védelmezte őt, és eltöltötte istenséggel,⁶⁸ hogy a *Szentlélektől foganjon meg*,⁶⁹ és ami megszületik, isteni és *szent*⁷⁰ legyen, úgy fog az ördög is az Antikrisztus anyjára leszállni és teljesen eltölti őt, teljesen körbeveszi, teljesen megszállja, kívül s belül teljesen birtokában tartja, hogy – az ördög segítségével – ember által megfogonjon, és ami megszületik majd, teljesen romlott, teljesen gonosz, teljesen elvetemült legyen. Azért nevezik azt az embert a *kárhozat fiának*,⁷¹ mert amint lehetséges lesz, elpusztítja az emberi fajt,⁷² és a végén ő maga is elpusztul majd.

Íme, hallottátok, hogyan születik. Halljátok azt is, hol kell megszületnie!⁷³ Miként Urunk és Megváltónk előre kijelölte magának Betlehemet, hogy ott értünk emberi alakot ölteni és megszületni méltóztassék,

⁶⁶ Vö. Jn 9,34.

⁶⁷ Adso itt egyértelműen rámutat az Antikrisztus ördögi természetére. Egy nő és egy férfi egyesüléséből fog születni, de a fogantatásban az ördög is részt vesz. Ez eltérést mutat Krisztus fogantatásától, aki a Szentlélektől fogan.

⁶⁸ Vö. Lk 1,35.

⁶⁹ Vö. Lk 1,35.

⁷⁰ Vö. Lk 1,35.

⁷¹ 2Tessz 2,3.

⁷² Vö. HAYMO PL (1881), c.2, p. 779: *et ipse perdidit humanum genus.*

⁷³ A levél harmadik egységének kezdete. Ebben a részben megismerjük azokat a városokat és helyeket, ahol az Antikrisztus élni és tevékenykedni fog.

illi homini perduto, qui Antichristus dicitur, locum novit aptum, unde *radix omnium malorum* oriri debeat, scilicet *civitatem Babilonie*. In hac enim civitate, que quondam fuit *inclita et gloriosa* urbs gentilium et caput regni Persarum, Antichristus nascetur. Et in civitatibus Bethsaida et Corozaim nutriri et conservari dicitur, quibus civitatibus Dominus in evangelio impropere, dicens: *Ve tibi, Bethsaida, ve tibi, Corozaim*. Habebit autem Antichristus magos, maleficos, divinos et incantatores, qui eum, diabolo inspirante, nutrient et docebunt in omni iniquitate, falsitate et nefaria arte et *maligni spiritus* erunt duces eius, socii semper et comites indivisi. Deinde Hierosolimam veniens, omnes christianos, quos ad se convertere non poterit, per varia tormenta iugulabit et suam sedem in templo sancto parabit. Templum etiam destructum, quod Salomon Deo edificavit, in statum suum restaurabit et circumcidet se et filium Dei omnipotentis se esse mentietur.

Reges autem et principes primum ad se convertet, deinde per illos ceteros populos. *Loca* vero, *per* que Christus Dominus *ambulavit*, ibit et prius destruet quod Dominus illustravit. Deinde per universum orbem nuncios mittet et praedicatores suos. Predicatio autem eius et potestas tenebit *a mari usque ad mare, ab oriente usque ad occidentem*, ab aquilone usque ad septentrionem. Faciet *quoque signa* multa, miracula *magna* et inaudita. *Faciet ignem de celo* terribiliter *venire*, arbores subito florere et arescere, mare turbare et subito tranquillari, naturas in diversis figuris

⁷⁴ Vö. 1 Tim 6,10.

⁷⁵ Babilon, az Antikrisztus születési helye, vö. 61. lábjegyzet.

⁷⁶ Vö. Iz 13,19.

⁷⁷ Mt 11,21. Az Antikrisztus ugyanazt az utat teszi meg, mint Krisztus, de céljai ellentétesek az övével. Ezért azokban a városokban talál majd hívekre, amiket Jézus elátkozott.

⁷⁸ Az Antikrisztus mágikus cselekedeteire vö. Jer. *Ep.* 121, 11 (ad Algasiam), valamint Beda Venerabilis, *De temporum ratione*, c. 69, PL 90, MIGNE (1904: 574).

⁷⁹ Vö. Lk 8,2.

⁸⁰ A jeruzsálemi templom helyreállításával és a körülmételéssel kapcsolatosan vö. HAYMO PL (1881). A jeruzsálemi templom újjáépítése felmerült Kr. u. 363-ban, amikor Iulianus császárnak, akit a keresztény hagyomány Apostata (Hitehagyott) jelzővel illetett, tulajdonították ezt a tervet. Erre Nazianzosi Gergely, Aranyszájú Szent János és Rufinus is utal. Julianus valószínűleg arra a keresztény narratívára reflektált volna, hogy Izrael mint választott nép elbukott, ami a templom lerombolásában manifestálódik, ami bizonyítja, hogy Krisztus az igazi Messiás. Ha a Szentély újjáépül, ez a keresztény értelmezés elbukik. Vö. BUZÁSI (2023: 34).

úgy az ördög is ismer egy megfelelő helyet annak a kárhozott embernek, akit Antikrisztusnak neveznek, ahonnan *minden gonoszág forrása*⁷⁴ származik, tudniillik Babilon városát.⁷⁵ Az Antikrisztus abban a városban fog megszületni, amely egykor a pogányok híres és dicsőséges városa,⁷⁶ a perzsa királyság fővárosa volt. Azt mondják, Betsaida és Korozaín városában nevelkedik és tartózkodik majd, amely városokat korholja az Úr az evangéliumban mondván: *Jaj neked, Betsaida, jaj neked, Korozaín!*⁷⁷ Lesznek az Antikrisztusnak mágusai, kuruzslói, jövőmondói, boszorkányai, akik az ördög sugallatára nevelik őt és megtanítják minden gonosszágra, hamisságra és istentelen tudományra, az ártó szellemek lesznek a vezetői,⁷⁸ állandó társai és elválaszthatatlan kísérői.⁷⁹ Ezután Jeruzsálembe megy és változatos kínzásokkal elpusztít minden keresztényt, akit nem tud maga mellé állítani, majd előkészíti saját székhelyét a szent templomban. A templomot, amelyet Salamon Istennek épített és most romokban hever, eredeti formájában fogja helyreállítani, körülmélteti magát, és azt hazudja, hogy ő a mindenható Isten fia.⁸⁰

Elsőként a királyokat és a fejedelmeket fogja maga mellé állítani,⁸¹ azután rajtuk keresztül a többi népet is. Elmegy azokra a helyekre, ahol Krisztus Urunk járt, és elkezd lerombolni, amit az Úr nevezetessé tett. Ezután szétküldi követeit és prédikátorait az egész földkerekségre. Üzenete és hatalma elér *tengertől tengerig*,⁸² kelettől nyugatig, északról délig.⁸³ Sok jelet mutat majd, *nagy és hallatlan csodákat tesz*.⁸⁴ Az ő műve lesz, hogy rettenetes *tűz támad az égből*,⁸⁵ a fák hirtelen kivirágoznak, majd elszáradnak, a tenger háborog, majd hirtelen elcsendesedik, a természet megváltoztatja alakját, a vizek folyásiránya megfordul, a szérút

⁸¹ Amennyire tudható, ez a fajta konkretizálás nem fordul elő korábbi művekben. Adso esetlegesen figyelemfelhívásnak szánta személyesen a királynénak.

⁸² Zsolt 72,8.

⁸³ Vö. Mt 8,11.

⁸⁴ A levél negyedik egységének kezdete. Ebben Adso az Antikrisztus csodatetteiről és csapásairól számol be. Konkrét utalások jelennek meg Máté evangéliumának 24. fejezetéből és a Jelenések könyvének 13. fejezetéből. Vö. Jel 13,13.

⁸⁵ Vö. Jel 13,13.

mutari, aquarum cursus et ordinem converti, area ventis et commotionibus multimodis agitari et cetera innumerabilia et stupenda, mortuos etiam *in conspectu hominum* suscitari, *ita ut in errorem inducantur, si fieri potest, etiam electi*. Nam quando tanta ac talia signa viderint etiam illi, qui perfecti et electi Dei sunt, dubitabunt, utrum sit ipse Christus, qui in fine mundi secundum Scripturas venturus est, annon.

Excitabit autem persecutionem sub omni celo supra christianos et omnes electos. Eriget itaque se contra fideles tribus modis, id est, terrore, muneribus et miraculis. Dabit in se credentibus auri atque argenti copias. Quos vero non poterit muneribus corrumpere, superabit terrore. Quos autem terrore non poterit, signis et miraculis seducere temptabit. Quos nec signis poterit, *in conspectu omnium* miserabili morte cruciatos crudeliter necabit. *Tunc erit talis tribulatio, qualis non fuit super terram ex tempore, quo gentes esse ceperunt usque ad tempus illud. Tunc qui in agro sunt, fugient ad montes et qui supra tectum, non descendet in domum suam, ut tollat aliquid de ea. Tunc omnis fidelis christianus, qui inventus fuerit, aut Deum negabit, aut, sive per ferrum, sive per ignem fornacis, sive per serpentes, sive per bestias, sive per aliud quodlibet genus tormenti, interibit, si in fide permanserit.* Haec autem tam terribilis et timenda tribulatio tribus annis manebit in toto mundo et dimidio. *Tunc breviabuntur dies propter electos. Nisi enim Dominus abbreviasset dies, non fuisset salva omnis caro.*

Tempus siquidem, quando idem Antichristus veniat, vel quando dies iudicii apparere incipiat, Paulus apostolus, in epistola ad Thessalonicenses: *Rogamus vos per adventum Domini nostri Iesu Christi, manifestat, eo loco, ubi ait: Quoniam, nisi venerit discessio primum et revelatus fuerit homo peccati et filius perditionis.* Scimus enim quoniam post regnum Grecorum, sive etiam post regnum Persarum, ex quibus unumquodque suo tempore magna gloria vixit et maxima potentia

⁸⁶ Mt 24,24.

⁸⁷ Vö. Dán 12,1.

⁸⁸ Vö. Mt 24,16–17.

⁸⁹ Vö. 1 Tim 2,15.

⁹⁰ Vö. Jel 13,5.

⁹¹ Mt 24,22.

⁹² Mt 24,22.

⁹³ 2Tessz 2,1.

szelek és viharok ostromolják sokféleképpen, és számtalan más és bámulatos dolgot fog cselekedni, még a holtakat is feltámasztja az emberek szeme láttára, úgy, hogy – *ha lehetséges* – még a kiválasztottakat is megtévessze.⁸⁶ Mert amikor ennyi és ilyesféle jeleket látnak, még azok is, akik igazak és Isten kiválasztottjai, elbizonytalanodnak majd, hogy vajon ő volna-e Krisztus, aki az Írások szerint eljön a világ végén, vagy sem.

Ő pedig mindenfelé a keresztények és az összes kiválasztott üldözésére fog buzdítani. Három módon fog fellépni a hívőkkel szemben: megfélemlítéssel, ajándékokkal és csodákkal. Híveinek bőséges aranyat és ezüstöt ad majd. Akiket nem tud ajándékokkal megvesztegetni, azokat megfélemlítéssel fogja legyőzni. Akiket pedig nem tud megfélemlíteni, azokat jelekkel és csodákkal próbálja majd elcsábítani. Akiket jelekkel sem tud meggyőzni, azokat nyomorúságos haláltól meggyötörve mindenki szeme láttára kegyetlenül megöli.⁸⁷ Akkor, *akik a mezőn vannak, a hegyekbe menekülnek, és aki a háztetőn van, nem jön le a házába, hogy bármit is kihozzon onnan.*⁸⁸ Akkor minden hívő keresztény, akit megtalálnak, vagy megtagadja Istent, vagy ha *megmarad hitében*,⁸⁹ kard, tüzes kemence, kígyók, vadállatok vagy valamilyen más kínzásnem által fog elpusztulni.

Ez az iszonyú és félelmetes gyötrelmem három és fél évig fog tartani az egész világon.⁹⁰ Akkor megrövidülnek a napok a kiválasztottak kedvéért.⁹¹ Mert ha az Úr nem rövidítené meg azokat a napokat, nem menekülne meg egyetlen ember sem.⁹² Pál apostol a tesszalónikaiakhoz írt azon levelében, amely így kezdődik: Van még egy kérésünk: Urunk Jézus Krisztus eljövetelét illetően...⁹³ világossá teszi az időt, amikor az Antikrisztus eljön, vagy amikor az ítélet napja közeledni kezd,⁹⁴ mégpedig azon a helyen, ahol ezt mondja: hiszen előbb be kell következnie az elpártolásnak, és meg kell mutatkoznia a bűn emberének, a kárhozat fiának.⁹⁵ Mivel tudjuk ugyanis, hogy a görögök,⁹⁶ vagy akár a perzsák uralma után – amelyek közül mindegyik a maga idején nagy dicsőségben pompázott és a legnagyobb hatalomban virágzott – végül, a többi

⁹⁴ A levél ötödik egységének kezdete. Adso ebben a részben a *Tesszalónikaiaknak írt második levél* alapján ismerteti az Antikrisztus eljövetelének előzményeit, feltételeit.

⁹⁵ 2Tessz 2,3.

⁹⁶ Utalás a Nagy Sándor által alapított Makedón Birodalomra, amely halála után a hadvezérei között került felosztásra.

floruit, ad ultimum quoque, post cetera regna, regnum Romanorum cepit, quod fortissimum omnium superiorum regnorum fuit et omnia regna terrarum sub dominacione sua habuit, omnesque populorum nationes Romanis subiacebant et *serviebant eius sub tributo*. Inde ergo dicit Paulus apostolus, Antichristum non antea in mundum esse venturum, *nisi venerit discessio primum*, id est, nisi prius discesserint omnia regna a Romano imperio, que pridem subdita erant. Hoc autem tempus nondum venit, quia, licet videamus Romanum imperium ex maxima parte destructum, tamen, quandiu reges Francorum duraverint, qui Romanum imperium tenere debent, Romani regni dignitas ex toto non peribit, quia in regibus suis stabit. Quidam vero doctores nostri dicunt, quod unus ex regibus Francorum Romanum imperium ex integro tenebit, qui *in novissimo tempore* erit et ipse erit maximus et omnium regum ultimus. Qui, postquam regnum suum feliciter gubernaverit, ad ultimum Hierosolimam veniet et in *monte Oliveti* sceptrum et coronam suam deponet. Hic erit finis et consummatio Romanorum christianorumque imperii.

Statimque, secundum predictam Pauli apostoli sententiam, Antichristum dicunt affuturum. Et tunc *revelabitur* quidem *homo peccati*, Antichristus videlicet, qui, licet homo sit, fons tamen erit omnium peccatorum et *filius perditionis*, id est, *filius diaboli*, non per naturam, sed

⁹⁷ 2Tessz 2,3.

⁹⁸ Vö. Mtörv 20,11.

⁹⁹ Bár a Római Birodalom dicsősége már leáldozott és a végéhez közeledik, ám ez nem jelenti a birodalomnak az üdvösségtörténetben Isten által választott szerepének gyengülését. A birodalom továbbélése az Antikrisztus eljövételének megakadályozására szolgáló garancia. Ez a gondolat Adso politikai álláspontjának alapja. Az általa képviselt folytonosság záloga a Frank Birodalom és a Karoling-dinasztia uralkodása, ez biztosítja a birodalom méltóságát.

¹⁰⁰ VERHELST alapján Pszeudo-Methodiosz szövegének latin nyelvű változata nem tartalmaz semmiféle frank uralkodókra való utalást, ezért a *translatio imperii* elméletével magyarázható Adso álláspontja az Antikrisztus későbbi eljövetelét illetően. Ez garantálta a Római Birodalom fennmaradását, és a végidő későbbi korokban történő bekövetkezését az aggódó elmék számára. Vö. VERHELST (1973: 1, 101. jz).

¹⁰¹ Finom utalás a három részre felosztott Frank Birodalom újraegyesítésére, amire a korban két uralkodónak lett volna lehetősége, IV. Lajosnak és I. Ottónak, tehát Gerberga férjének vagy testvérének. Esetlegesen az utódlásban következő Lotharnak, Gerberga és IV. Lajos fiának. Bármi is lehetett a királyné kérdése, érthető Adso visszafogottsága a válaszádt illetően.

hatalom után, Róma ragadta magához az uralmat, amely minden korábbinál erősebb volt, s a föld minden királyságát irányítása alá vonta, s a népek minden nemzetsége alávetette magát a rómaiaknak, s adó alatt szolgált nekik. Ezért mondja tehát Pál apostol azt, hogy *előbb be kell következnie az elpártolásnak*,⁹⁷ addig az Antikrisztus nem fog a világba eljönni, vagyis előbb el kell pártolnia a Római Birodalomtól minden királyságnak, amely korábban neki volt alávetve.⁹⁸ Azonban ez az idő még nem jött el, jóllehet látjuk, hogy a Római Birodalom nagy része elpusztult, de mindaddig, amíg a frank királyok uralkodnak, akiknek el van rendelve a Római Birodalom fenntartása, addig a római uralom méltósága teljességgel nem fog elenyészni, mert királyaiban összpontosul. Sőt, egyes tudósaink azt mondják, hogy a frankok egyik királya,⁹⁹ aki a legvégső időkben fog uralkodni, teljes egészében birtokolja majd a Római Birodalmat,¹⁰⁰ valamennyi király közül ő lesz a leghatalmasabb és egyben az utolsó is.¹⁰¹ Aki, miután királyságát sikeresen kormányozta, végül Jeruzsálembe jön, s jogarát és koronáját leteszi az Olajfák hegyén. Ez jelenti majd a keresztény Római Birodalom végét és beteljesedését.¹⁰² S azt mondják, hogy akkor – Pál apostol fent említett mondatának megfelelően – nyomban meg fog jelenni az Antikrisztus.¹⁰³ Akkor bizony *megmutatkozik a bűn embere*,¹⁰⁴ tudniillik az Antikrisztus, aki bár ember, mégis minden bűn forrása és *kárhozat fia*¹⁰⁵ lesz, vagyis az ördög fia, nem természetéből fakadóan,¹⁰⁶

¹⁰² Az utolsó uralkodó hatalmi jelvényeiként alkalmazott jogar és korona igen elterjedtté válik a középkori eszkatológiában, részben Adso traktátusának és a Tiburi Sibyllának köszönhetően. Vö. SACKUR (1898: 186). Az utolsó császár Adsónál és Sibyllánál is egy frank uralkodó, ezért jelenhet meg Adso esetén a jogar mint Karoling uralkodói jelvény is.

¹⁰³ A levél hatodik egységének kezdete. Az itt megjelenő eseményekre már történt utalás a harmadik egységben, de itt részletesebben foglalkozik Adso az Antikrisztus eljövételének körülményeivel.

¹⁰⁴ 2Tessz 2,3.

¹⁰⁵ 2Tessz 2,3.

¹⁰⁶ Ez a kijelentés nincs teljesen összhangban a levél második szakaszában mondottakkal, miszerint az ördög személyesen is részt vesz az Antikrisztus fogantatásában, tehát természetén némileg osztozik. Itt mégis azt állítja Adso, hogy nem természetéből fakadóan, pusztán utánzás révén lesz olyan, mint az ördög. Ennek az ellentmondásnak a feloldása a *Glossa ordinariában* megfogalmazott elvben rejlik: *Filius perditionis Antchristus, non per naturam, sed per imitationem*, tehát: „Az Antikrisztus a kárhozat fia, nem természet szerint, hanem utánzás által.” Vö. POTESTÀ–RIZZI (2012: 603, 46. jz).

per imitationem, quia per omnia adimplebit diaboli voluntatem, *quia plenitudo* diabolice potestatis et totius mali ingenii *corporaliter habitabit in illo, in quo erunt omnes thesauri* malicie et iniquitatis *absconditi*. *Qui adversatur*, id est, contrarius est Christo omnibusque membris eius, *et extollitur*, id est, *in superbiam erigitur, supra omne quod dicitur Deus*, id est, supra omnes deos gentium, Herculem videlicet, Apollinem, Iovem, Mercurium, quos pagani deos esse estimant. Supra omnes istos deos extolletur Antichristus, quia maiorem et fortiolem se his omnibus faciet, et non solum supra hos, sed etiam *supra omne quod colitur*, id est, supra sanctam Trinitatem, que solummodo colenda et adoranda est ab omni creatura. *Ita se extollet, ut in templo Dei sedeat, ostendens se tamquam sit Deus*. Nam, sicut supra diximus, in civitate Babilonie natus, Hierosolimam veniens, circumcidet se, dicens Iudeis: *Ego sum Christus* vobis repromissus, qui ad salutem vestram veni, ut vos, *qui dispersi estis, congregem* et defendam. Tunc confluent ad eum omnes Iudei, estimantes Deum suscipere, sed suscipient diabolum. Sive etiam *in templo Dei sedebit* Antichristus, id est, in sancta ecclesia, omnes christianos faciens martyres et elevabitur et magnificabitur, quia in ipso erit caput omnium malorum diabolus, *qui est rex super omnes filios superbie*.

Sed ne subito et improvise Antichristus veniat et totum humanum genus suo errore decipiat et perdat, ante eius exordium duo magni prophete mittentur in mundum, Enoch scilicet et Helias, qui contra impetum Antichristi fideles Dei divinis armis premunient et instruent

¹⁰⁷ Vö. HAYMO PL (1881), c.2, p. 779: *Et filius perditionis, id est filius diaboli, non per naturam, sed per imitationem*.

¹⁰⁸ Vö. Kol 2,9.

¹⁰⁹ Vö. Kol 2,3.

¹¹⁰ Vö. 2Tessz 2,4.

¹¹¹ Vö. 54. lábjegyzet.

¹¹² 2Tessz 2,4.

¹¹³ Vö. Jóh 11,12.

¹¹⁴ 2Tessz 2,4.

¹¹⁵ Vö. HAYMO PL (1881), c.2, p. 779–780: *Extollet se Antichristus supra omne quod dicitur deus, id est supra omnes deos gentium: Herculem videlicet, Apollinem, Iovem, qui falso dicuntur dii*.

¹¹⁶ 2Tessz 2,4.

¹¹⁷ Vö. HAYMO PL (1881), c.2, p. 780: *extollet se Antichristus [...] supra omne quod colitur id est supra sanctam Trinitatem, quae solummodo colenda et adoranda est ab omni creatura*.

hanem utánzás révén,¹⁰⁷ mert mindenben az ördög akaratát fogja teljesíteni; *ugyanis az ördögi hatalom és minden rosszindulat teljessége testileg lakozik majd őbenne,*¹⁰⁸ *akiben a gonoszság és igazságtalanság összes kincse lesz elrejtve.*¹⁰⁹ Aki szembeszegül,¹¹⁰ azaz ellentétben áll Krisztussal és annak minden tagjával,¹¹¹ a többiek fölé emeli magát,¹¹² vagyis *kevélységben fölébe emelkedik mindennek,*¹¹³ *amit istennek mondanak,*¹¹⁴ tehát a pogányok összes istene fölé, tudniillik Hercules, Apollo, Jupiter és Mercurius fölé, akiket a pogányok isteneknek tartanak.¹¹⁵ Az Antikrisztus mindezen istenek fölé emelkedik majd, mert hatalmasabbá és erősebbé teszi magát mindezeknél, és nemcsak föléjük, *hanem minden fölé, amit tisztelnek,*¹¹⁶ vagyis a Szentháromság fölé is, amelyet egyedülként kell tisztelnie és imádnia minden teremtménynek.¹¹⁷ Annyira magasra emeli magát, hogy *Isten templomában üljön, úgy mutatkozva, mintha Isten lenne.*¹¹⁸

Mert, ahogyan fentebb is mondtuk, miután megszületett Babilon városában, Jeruzsálembe érkezik, körülmetélteti magát, és ezt mondja a zsidóknak: „Én vagyok a nektek ígért Krisztus,¹¹⁹ eljöttem a ti üdvösségetekre, hogy titeket, akik szétszóródtatok, összegyűjtselek és megvédjelek”.¹²⁰ Akkor az összes zsidó egybegyűlik nála azt gondolva, hogy Istent fogadják be, de valójában az ördögöt fogadják be. Még ha az Isten templomában ül is az Antikrisztus, vagyis a Szent Egyházban,¹²¹ mártírrá téve minden keresztényt, mégis felmagasztalják és dicsőítik majd, mert benne lesz minden gonoszság feje, az ördög, aki a kevélység összes fia felett uralkodik.

Ám, hogy az Antikrisztus ne hirtelen és figyelmeztetés nélkül jöjjön, és tévútra vezesse, elveszejtse az egész emberiséget, érkezése előtt két nagy prófétát küldenek a világba: Énokhot és Illést,¹²² hogy három és fél éven át tanítva és prédikálva isteni fegyverekkel oltalmazza Isten híveit

¹¹⁸ 2Tessz 2,4.

¹¹⁹ Vö. HAYMO PL (1881), c.2, p. 780: *Et cum venerit Hierosolymam, circumcidet se, dicens Judaeis: Ego sum Christus vobis promissus.*

¹²⁰ Vö. Jn 11,52.

¹²¹ A jeruzsálemi templom újjáépítése és az Antikrisztus mint a zsidók által várt Messiás bemutatása együtt fordul elő más apokaliptikus művekben is.

¹²² A levél hetedik egységének kezdete. Ebben Énokh és Illés történetét mondja el ige-hirdetésüktől mártírhalálukig bezárólag.

eos et confortabunt et preparabunt electos ad bellum, docentes et predicantes tribus annis et dimidio. Filios autem Israel, quicumque eo tempore fuerint inventi, hi duo maximi prophete et doctores ad fidei gratiam convertent et a pressura tanti turbinis in parte electorum insuperabilem reddent. Tunc implebitur, quod Scriptura dicit: *Si fuerit numerus filiorum Israel sicut arena maris, reliquie salve fient*. Postquam ergo per tres annos et dimidium predicationem suam compleverint, mox incipiet excandescere Antichristi persecutio et contra eos primum Antichristus sua arma corripiet eosque interficiet, sicut in Apocalypsi dicitur: *Et cum finierint, inquit, testimonium suum, bestia, que ascendet de abyso, faciet adversus eos bellum et vincet eos et occidet illos*. Postquam ergo isti duo interfecti fuerint, inde ceteros fideles persequens, aut martyres gloriosos faciet, aut apostatas reddet. Et quicumque in eum crediderint, *signum characteris eius in fronte accipient*.

Sed quia de principio eius diximus, quem finem habeat dicamus. Hic itaque Antichristus *diaboli filius* et totius malicie artifex pessimus, cum per tres annos et dimidium, sicut predictum est, magna persecutione totum mundum vexabit et omnem populum Dei variis poenis cruciabit. Postquam Heliam et Enoch interfecerit et ceteros in fide permanentes martyrio coronaverit, ad ultimum *veniet* iudicium Dei super eum, sicut beatus Paulus scribit, dicens: *Quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui*. Sive Dominus Iesus interfecerit illum potentia virtutis sue, sive archangelus Michael interfecerit illum, per virtutem Domini nostri Iesu Christi occidetur, non per virtutem cuiuslibet angeli vel archangeli. Tradunt autem doctores, quod in *monte Oliveti* Antichristus occidetur in papilione et in solio suo, in illo loco, contra quem ascendit Dominus ad celum.

¹²³ Vö. Jel 11,3.

¹²⁴ A zsidók Énókh és Illés általi megtérítése az Antikrisztus eljövetelét megelőző három és fél évben történik.

¹²⁵ Róm 9,27. A két próféta térítésének hatására nem a teljes választott nép, hanem annak csak egy része fog üdvözülni.

¹²⁶ Jel 11,7.

¹²⁷ Vö. Jel 20,4.

az Antikrisztus támadásával szemben, továbbá kioktassák őket, valamint megerősítsék és felkészítsék a kiválasztottakat a háborúra.¹²³ Izrael fiait, akiket akkor találunk majd, ez a két tekintélyes próféta és tanító megtéríti a hit kegyelmére, és legyőzhetetlenné teszi a kiválasztott részt az oly nagy vihar nyomásával szemben.¹²⁴ Akkor beteljesedik, amit az Írás mond: „*Ha annyi is Izrael fiainak száma, mint a tenger fővénye, csak a maradék üdvözülni.*”¹²⁵ Miután tehát három és fél év alatt igehirdetésüket beteljesítették, fellobban az Antikrisztus üldözése, az Antikrisztus először ellenük ragad fegyvert és megöli őket, miként az Apokalipszisben olvasható: *Amikor befejezik tanúságtételüket – mondja – a vadállat feljön a mélységből, harcra kel ellenük, legyőzi és megöli őket.*¹²⁶ Miután tehát ezt a kettőt megölik, a többi hívőt fogja üldözni, és vagy dicső mártírokká teszi őket, vagy hitehagyottakká. S akik hisznek benne, megkapják homlokukra bélyegének jelét.¹²⁷

Ám, ha már fellépése kezdetéről beszéltünk, mondjuk el azt is, milyen lesz a vége.¹²⁸ Ez az Antikrisztus, az ördög fia, minden gonoszság legelvetemültebb mestere, miután három és fél éven keresztül, ahogyan korábban mondtuk, nagy üldözéssel kínozza az egész világot és Isten minden népét különféle módokon gyötri, miután megöli Illést és Énókhót, és a többieket, akik megmaradtak hitükben, vértanúsággal koronázza meg, végül beteljesedik rajta Isten ítélete,¹²⁹ miként Szent Pál írja, mondván: *Urunk, Jézus elsöpri szája leheletével.*¹³⁰ Akár az Úr Jézus öli meg őt hatalmának erejével, akár Mihály arkangyal végez vele, a mi Urunk Jézus Krisztus hatalma által fog elpusztulni, nem pedig valamelyik angyal vagy arkangyal hatalma által.¹³¹ A tudósok azonban úgy hagyományozzák, hogy az Olajfák hegyén fogják megölni az Antikrisztust a sátorában, a saját trónján, szemközt az Úr mennybemenetelének helyével.¹³²

¹²⁸ A levél nyolcadik egységének kezdete. Adso bemutatja az Antikrisztus legyőzését. A levél a királynétől való búcsúzással zárul.

¹²⁹ Vö. Kol 3,6.

¹³⁰ 2Tessz 2,8.

¹³¹ Vö. HAYMO PL (1881), c. 2, p. 781: *sive Dominus Jesus interfecerit illum potentia jussionis suae, sive Michael interfecerit eum, virtute Domini Jesu occidetur, non virtute Michaelis.*

¹³² Vö. HAYMO PL (1881), c. 2, p. 781: *Occidetur autem (sicut doctores tradunt) in monte Oliveti in Babylone et solio suo, illo in loco contra quem Dominus ascendit in coelos.*

Debetis autem scire, quia, postquam fuerit sed, sicut ex libro Danielis intelligimus, quadraginta dies Dominus concedet electis, ut agant poenitentiam, propterea quia seducti sunt ab Antichristo. Postea vero quam hanc poenitentiam expleverint, quantum temporis spatium fiat, quousque *Dominus ad iudicium veniat*, nullus est qui sciat, sed in dispositione Dei manet, qui ea hora seculum iudicabit, qua ante secula iudicandum esse prefixit.

[EPILOGUS]

Ecce, domna regina, ego, fidelis vester, quod precepistis, fideliter implevi, paratus de ceteris oboedire que fueritis dignata imperare.

¹³³ Vö. Iz 3,14.

¹³⁴ Vö. Dán 12,12.

Tudnotok kell azonban, hogy az Antikrisztus megölése után nem azonnal jön el az ítélet napja, nem azonnal jön az Úr *ítélkezni*,¹³³ hanem – miként azt Dániel könyvéből¹³⁴ tudjuk – negyven napot ad az Úr a kiválasztottaknak, hogy vezekeljenek,¹³⁵ amiért hagyták, hogy az Antikrisztus tévútra vezesse őket. Miután pedig bevégezték a vezeklést, nincs senki, aki tudná, mennyi idő telik el, amíg az Úr eljön az ítéletre, ez Isten szándékától függ, aki abban az órában fogja megítélni a világot, amelyet még a világ előtt előre elrendelt az ítéletre.¹³⁶

EPILOGUS

Íme, királyi úrnő, én, hűséges szolgátok, hűen teljesítettem, amit elrendeltetek, és kész vagyok engedelmeskedni minden másban, amit parancsolni méltóztattok.

¹³³ Adso a Dániel könyvéből ismert (Dán 12,11) 1290 nap (három és fél év) + 45 (=1335) nap vezeklési idő helyett 40 napot szán a bűnösök vezeklésére. Erre nincs egyértelmű magyarázat, a kutatók egy része a 40 napos böjti időszakhoz köti.

¹³⁶ Az utolsó mondattal Adso egyértelművé teszi, hogy a vég időpontja emberi számítások alapján előre megítélhetetlen.

TÖRÖK ÁBEL

Ancelin de Toucy hőstettei a *Moreai Krónikában*

Az itt közölt fordítás a Moreai Krónika 5229–5738. soráig terjedő részlete, amely az Achaia Fejedelemség és a Bizánci Birodalom között végbement makry-plagi ütközetet és az ezt követő eseményeket írja le. Az epizód főhőse Ancelin de Toucy, akinek – a szöveg szerint – tehetsége és vitézsége révén lehetősége nyílik értékes foglyokat ejteni a csatában, és kiváltani a testvérét az ellenség fogságából. A részlet végigköveti a törökök és a moreai frankok szövetségének közös harcait a bizánci erők ellen.

Kulcsszavak: *Moreai Krónika*, Ancelin de Toucy, Makry-Plagi, hősköltemény, törökök, műfordítás, Achaia Fejedelemség

A *Moreai Krónika* (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως) egy 13–14. században íródott, csaknem tízezer soros verses mű, amely a negyedik keresztes hadjárat után a Peloponnésoson (középkori nevén: Moreában) létrejött frank állam, az Achaia Fejedelemség történetét örökíti meg. A mű négy nyelven maradt ránk (bizánci görög, ófrancia, olasz és aragón), a különböző változatok közül egyedül a görög íródott versben. Az alább közölt fordítás a *Krónika* 5229–5738. soráig terjedő részlete, amely a makry-plagi ütközetet, az ott részt vevő Ancelin de Toucy lovag vitézségét és a frank-török szövetség történetét örökíti meg.

A *Krónika* szerint az itt leírt csatához vezető események a következőképpen történtek. Miután az 1259-ben lejátszódott pelagóniai ütközetben a Bizánci Birodalom legerősebb utódállama, a Nikaiai Császárság súlyos vereséget mért a vele régóta szembenálló Achaia Fejedelemség seregeire, a Fejedelemség hercege, II. Villehardouin Vilmos legtöbb nemesével együtt a nikaiaiak fogságába került. 1261-ben végül sikeresen kiváltotta magát három moreai erősséért cserébe, és békét kötött a császárral, a vazallusává vált, és megkapta a *domestikos*, azaz főmarsall címet. Egy második szerződés mindezt megerősítette, továbbá Mihály és

Vilmos örök barátságot esküdött, és Vilmos lett Mihály fiának keresztapja.¹ A béke azonban nem sokáig tartott: Vilmos herceget visszatérésekor nagy ünnepléssel fogadták Moreában, nagy tömeg sereglett köré, és akkora zsivaj kerekedett, hogy a Mistra várát átvevő bizánciak azt hitték, Vilmos megszegi a békeszerződést, és ellenük vonul a népével.² Tüstént üzenetet küldtek tehát Palaiologos Mihályhoz, hogy értesítsék a történetekről. A császár ennek következtében – mivel azt hitte, Vilmos valóban megszegte neki tett ígéretét – egy minden addiginál nagyobb hadjáratot indított Morea ellen. Geórgios Pachymerés szerint (1, 205–206) a Fejedelemségbe küldte *mezas domestikos*ként Kónstantinos nevű testvérét, akit egy bizonyos Makrynós és Alexios Phylés kísért *parakoi-mómenos*ként.³ A bizánci erőkhöz anatóliai és török zsoldosok is csatlakoztak (utóbbiak az alábbi részletben is fontos szerepet játszanak), illetve egy idő után melléjük állt Morea görög ajkú népességének jelentős része is.

Kónstantinos a kezdeti sikerek után – a *Krónika* szerint – csúfos kudarcot vallott: a 4679–4884. sorok között olvasható, bizonytalan hitelességű, igen színes leírás alapján a frankok az 1263-ban történt prinicai ütközetben alig háromezren vereséget mértek a csaknem húszezer fős bizánci hadra. Bár azt nem tudhatjuk, hogyan ment végbe az ütközet, az bizonyosnak tűnik, hogy a frank erők valóban győzelmet arattak, és a csata után a bizánciak sikerei rendre elmaradtak.

¹ A szerződések tartalmáról ld. ZAKYTHENOS (1932: 15–25).

² Az egyezményt a valóságban természetesen több érdekelletét gyengítette: Palaiologos Mihálynak célja volt, hogy visszafoglalja a latin kézre került bizánci területeket, Vilmos és a nyugati hatalmak pedig még nem mondtak le Konstantinápoly visszafoglalásáról. Bővebben ld. GEANAKOPOLOS (1959: 156), LONGNON (1969: 247 skk).

³ A *domestikos* (a *Krónikában* δεμείστικός) katonai tisztség volt a bizánci udvarban, a hadsereg főparancsnokát jelöli. Bizonytalan, hogy a 13. században milyen magas rangnak számított: ekkor a *protobestiarios* és a *mezas stratopedarchés* alatt lehetett, a 14. században azonban az egyik legmagasabb tisztség. KAZHDAN (1991a: 1329–1330). A *parakoi-mómenos* tisztséget eredetileg eunuchok viselték, később azonban ez megváltozott, és nagyjából a főkamarási tisztségnek felelt meg. KAZHDAN (1991b: 1584).

A Makrynósként emlegetett személy a *Krónika* szerint Palaiologos Mihály unokatestvére volt (*Codex Havniensis* 57 v. 4556). Bár a Palaiologosok uralkodása alatt a Makrynos-család fontos szerepekhez jutott, arra nincs bizonyíték, hogy az itt említett nemes valóban a császár unokatestvére lett volna.

A török zsoldosok szerződése nem sokkal ezután járt le: két vezetőjük, Melik és Salik Kónstantinoshoz járult, hogy elkérje a nekik járó hathavi zsoldot. Mivel ez nem történt meg, a törökök elhagyták a bizánciakat, és csatlakoztak Vilmos herceg seregéhez. Valószínűnek tűnik, hogy Kónstantinos ezután két társára bízta a had vezetését, és visszatért Konstantinápolyba.⁴ Vilmos elfogadta a törökök szolgálatát, és csapataikat Ancelin de Toucy lovagra bízta – ezen a ponton kezdődik az alább közölt részlet.

Ancelin de Toucy Philippe de Toucy-nak, II. Balduin latin császár (1217–1273) *caesarjának* testvére volt.⁵ Bizánci területen nevelkedett, és folyékonyan beszélt a frankok, a bizánciak és a törökök nyelvét is.⁶ Vilmostal együtt fogságba esett a pelagóniai ütközetben, Palaiologos Mihály azonban korábban szabadon engedte, mert azt remélte, segít majd neki Konstantinápoly visszafoglalásában.⁷ Nagyobbat talán nem is tévedhetett volna, a *Krónika* ugyanis éppen Ancelin bátorságának tulajdonítja a frankok (és törökök) makry-plagi ütközetben szerzett győzelmét.

A magyar fordítás elkészítése során John Schmitt szövegkiadását vettem alapul, és elsősorban a legrégebbi ránk maradt görög nyelvű kézirat, a *Codex Havniensis* 57 szövegére támaszkodtam.⁸ A fordítás létrejöttét az MMA Művészeti Ösztöndíj Programja támogatta. A fordításban nyújtott hasznos javaslatokért köszönettel tartozom tanárainknak, Horváth Lászlónak és Kőríz Imrének.

Források

BUCHON 1875

J. A. BUCHON, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, Paris, 1875.

⁴ ZAKYTHENOS (1932: 39).

⁵ *Codex Havniensis* 57 (a továbbiakban *H*) 1321–1324. A bizánciak a *caesar* címmel általában a hercegeket jelölték, a latinok azonban a *baillira* is így utaltak – itt is ez történik. LURIER (1964: 105, 93. jz). A *bailli* egy nemes első intézőjét jelöli. A nemes távollétében a *bailli* tartotta a törvényszéki üléseket, és ő ítélkezett a nevében.

⁶ *H* 5231 és 5441 skk.

⁷ GEANAKOPOLOS (1953: 137 skk).

⁸ SCHMITT (1904). A jegyzetek elkészítésekor nagymértékben LURIER (1964) jegyzeteire támaszkodtam.

FAILLER–LAURENT 1984

A. FAILLER (ed.) – V. LAURENT (trad.), *Georges Pachymérès: Relations Historiques*, Paris, 1984.

MIGNE 1865

J. P. MIGNE (ed.), *Patrologiae Graecae Tomus CXLVIII–CXLIX: Nicephori Gregorae Byzantinae Historiae Libri XXXVII*, Paris, 1865.

MOREL-FATIO 1885

A. MOREL-FATIO, *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia Maestro de Hospital de S. Johan de Jerusalem*, Genova, 1885.

SCHMITT 1904

J. SCHMITT, *The Chronicle of Morea – A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*, London, 1904.

Felhasznált irodalom

GEANAKOPLOS 1953

D. J. GEANAKOPLOS, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia – 1259*, *Dumbarton Oaks Papers*, 7 (1953), 99–141.

GEANAKOPLOS 1959

D. J. GEANAKOPLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282: A Study in Graeco-Latin Relations*, Cambridge, MA, 1959.

KALONAROS 1931

P. KALONAROS, *Ἐθνογραφικὰ Μάνης*, Athén, 1931.

KAZHDAN 1991a

A. P. KAZHDAN, *Megas domestikos*, in: A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium I–III*, Oxford – New York, 1991.

KAZHDAN 1991b

A. P. KAZHDAN, *Parakoimomenos*, in: A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium I–III*, Oxford – New York, 1991.

KAZHDAN 1991c

A. P. KAZHDAN, *Kaballarios*, in: A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium I–III*, Oxford – New York, 1991.

KAZHDAN 1991d

A. P. KAZHDAN, *Sebastos*, in: A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium I–III*, Oxford – New York, 1991.

KAZHDAN 1991e

A. P. KAZHDAN, *Archon*, in: A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium I–III*, Oxford – New York, 1991.

LONGNON 1969

J. LONGNON, *The Frankish States in Greece, 1204–1311*, in: K. Setton – R. Wolff – H. Hazard (eds.), *A History of the Crusades, Volume II: The Later Crusades, 1189–1311*, Madison – Milwaukee – London, 1969, 234–275.

LURIER 1964

H. E. LURIER, *Crusaders and Conquerors: The Chronicle of Morea*, New York – London, 1964.

ZAKYTHENOS 1932

D. ZAKYTHENOS, *Le Despotat Grec de Morée*, Paris, 1932.

Moreai Krónika (5229–5738. sor)

A herceg nagy bölcsességét nem hiába dicsérték:
odahívta Ancelin de Toucy nevű vitézét – 5230
ő volt ama Philippe nevű caesar ifjabb testvére,
akit akkor épp fogságban tartott a Város népe –,¹
mert nagy tudású ember volt, kiválóan ismerte
a római szokásokat, és jól forgott a nyelve²
frankul és rómaiul is – Melikhez őt küldte el.³ 5235
Útnak indult hamarosan szolgákkal s nemesekkel,
háromszázan meneteltek Vlyzéré városába,⁴
ahol a török vezérek és a sok csapat várta.
Melik szerfölött megörült, mikor megpillantotta:
„Uram, veled találkozni régen szerettem volna, 5240
hisz tapasztalt lovagja vagy a nagy Rómaországnak,
és törökül is jól beszélsz, ezért szívesen látlak.”
Ezek után részletekbe menően elbeszélte,
miért s miként érkezett a frankok területére.
A nemes hasonlóképpen, kedvesen köszöntötte: 5245
„Jó, hogy jöttetek, barátom, legyetek üdvözölve,
örülök, hogy itt láthatlak, s megkerestél bennünket.”
Miután ott, Vlyzérében nagy ünnepséget ültek,
Andravidába indultak még aznap késő este.
A herceg kivonult, hogy a hadat üdvözölhesse, 5250
és útjára minden egyes lovagja vele tartott.
Miután pedig elérték az Éleiakos-partot,⁵

¹ A Város természetesen Konstantinápoly.

² A *Krónika* a bizánciakat rómaiakként emlegeti, a bizánci területeket pedig Rómaországként (Ρωμαία).

³ Vilmos minden bizonnyal inkább azért választotta ki éppen Ancelint erre a feladatra, mert törökül is beszélt (ld. az 5242. sort).

⁴ Vilmos Andravidából, a herceg székhelyéről küldte el Ancelint Vlyzérébe, amely Andravidától kevesebb mint egy napi járóföldre feküdt délkeletre. A *Krónika* francia változata szerint (*Livre de la Conquête de la Princée de la Morée*) a herceg kedvenc üdülőhelye volt (§ 836, 837, 957).

találkoztak, s a törökök a lovakról leszállva
 meghajoltak Vilmos előtt – ez a népük szokása.
 Csak Melik és Salik maradt nyeregben, a vezérek: 5255
 engedelmeskedtek a jó Ancelin kérésének,
 és a többiekkel szemben nem ugrottak a földre.
 Őket illő módon maga a herceg köszöntötte:
 kezet ráztak egymással, majd nekivágtak az útnak.
 A török urak nem vártak: már miközben vonultak, 5260
 jóval táborverés előtt bőszen mesélni kezdtek,
 és hosszan elpanaszolták sorsukat a hercegnek.
 Elmondták, hogy miért jöttek át a területére,
 és hogy a nagy domestikos, a seregek vezére⁶
 hogyan tagadta meg tőlük az összes fizetséget, 5265
 holott a társaságuk a harcban semmit sem vétett,
 s a császár becsületén sem esett csorba miattuk.
 „Ezért aztán eldöntöttük, hogy a tábort elhagyjuk:
 fényes nappal indultunk el, nyílt terepeken jártunk,
 s eljöttünk, hogy felajánljuk neked támogatásunk, 5270
 és hogy melletted szolgáljuk méltón az igazságot.⁷
 Ha pedig úgy háborúzunk, ahogy azt te elvárod,
 a végén mást nem kívánunk, csak annyit kérünk tőled,
 hogy szabadon távozhassunk, engedd el haderőnket.
 Őszintén szólva nem azért jöttünk erre a földre, 5275
 hogy sokáig itt maradjunk, hosszasan elidőzve.⁸
 Uram, hogyha lehet, még ma gyűljön össze a néped,
 és már holnap menjünk neki a császár seregének
 és a császár testvérének, a megbízhatatlannak –
 igazságnak híre-hamva sincs a lelkében annak! 5280

⁵ A Péneios folyó másik neve Éleiakos, mert Élisen keresztül folyik. A frankok és a törökök talán Palaiopolisnál találkoztak.

⁶ Kónstantinos, Palaiologos Mihály testvére.

⁷ A következő szakasz (5272–5280) *H* kéziratban rendkívül nehezen olvasható, ezért ezekben a sorokban a magyar fordítás a *Codex Parisinus graecus* 2898 (*P* kódex) szövegére támaszkodik.

⁸ Vö. az 5738. sorhoz írt jegyzet.

Szép szavakkal kecsegtetett, s bérünket megtagadta.

Ezért tehát tudd meg, urunk, csapatunk azt akarja,
 hogy velünk tarts állásukig, majd húzódj biztonságba,
 amíg mi rátámadunk az ellenség táborára.”

Mikor mindezt meghallotta, nagyon örült a herceg, 5285
 a zászlósok és lovagok is mind vidámak lettek.

Magához hívta Ancelint, első tanácsadóját,
 s kérte, tegyen úgy, ahogy a törökök javasolták:
 gyűjtse össze a sereget, és rohanjanak másnap
 minden habozás nélkül a rómaiak hadának 5290

Lakedaimónia földjén, ahol épp táboroznak.⁹

Így is történt: mivel ez volt az óhaja Vilmosnak,
 másnap hajnalban elhagyták Andravidá vidékét.

A törökök ezek után őszintén elmesélték,
 hogy kiderítették ősi jóstudományuk révén, 5295
 a rómaiakkal vívott összecsapásuk végén

legyőzik a domestikost, nagy diadalt aratnak.¹⁰

Amikor már Andravidá határában haladtak,
 a török had levált róluk – mentek az elővédbe.

Segített nekik az úton a föld őslakos népe:¹¹ 5300

a következő négy napban hosszú utat bejárva
 eljutottak Árkádia mellé, Kopronicába.

A törökök odaérvén azonnal táborot vertek

a Muntra nevű városban, egy pompás forrás mellett.¹²

A helyüket elfoglalva még egyszer varázsoltak, 5305

és amit megtudtak, azt mind elmondták a frankoknak:
 tudniillik, hogy szombaton fognak csatázni, másnap,
 a közeli dombok között, melyeket szemben látnak.

⁹ Lakedaimóniának ebben az időben az ókori Spárta térségét nevezték.

¹⁰ Az aragón *Krónika* szerint (*Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*) este, táborverés után Melik két nyílvevő segítségével varázslatot hajtott végre, amiből megtudta, hogy győzedelmeskedni fognak a közelgő csatában (§365).

¹¹ Azok, akik már a Bizánci Birodalom idején is a területen laktak.

¹² Kopronica a Phigalia romjaitól nem messze fekvő Kopanica régi neve. Muntra (vagy Mundra) délnyugatra fekszik tőle.

Eztán az utat mutató frank lovagokért küldtek,
és azt kérték tőlük: „Urak, vezessetek bennünket 5310
a herceghez most azonnal, mert beszélnünk kell vele,
muszáj elmondanunk, milyen nagy lesz a becsülete!”
A frankok ezeket hallva tüstént nyeregbe szálltak,
megmutatták az utat a két török kapitánynak,
Meliknek és Saliknak, és még tizenöt harcosnak, 5315
és gyorsan Kopronicába, Vilmoshoz lovagoltak.
A herceg felállt előttük, amikor odaértek:
„Üdvözlök, jó törökök, gyertek beljebb, testvérek!”
Azok pedig meghajolva a következőt mondták:
„Tudd meg, basileus uram,¹³ hallgasd meg derék szolgád:¹⁴ 5320
holnap fogunk összecsapni, szombaton, kora reggel.
Azért jöttünk, hogy ezt veled megosszuk tisztelettel.”
Ezek után búcsút mondtak, és visszalovagoltak.
A herceg mindezt meghallva szólt a frank lovagoknak,
s megkérdezte, mit gondolnak, hogyan cselekednének. 5325
Erre Ancelin úr felelt Morea hercegének,
ily módon kezdve beszédét: „Uram, tudnod kell róla,
egy megbízható emberem, felderítőm elmondta,
hogy a nagy domestikos, a basileus testvére
a teljes haderejével Veligostéba érve –¹⁵ 5330
mivel mi is arra tartunk, épp abba a városba –
rátette a kezét minden szorosra s átjáróra
a Makry-Plaginak hívott hatalmas hegygerincen.¹⁶
Ezért úgy kell a sereget elrendeznünk szerintem,
hogy az eddig elől lévő török menjen középen, 5335
nehogy a csata elején elfusson félelmében,

¹³ *H* kéziratban βασιλέα szerepel, míg *P* kézirat ezt már hercegre (πρίγκιπα) módosítja.

¹⁴ *H* kéziratból az 5321–5354. sorok hiányoznak, így ebben a szakaszban a magyar fordítás *P* szövegére támaszkodik.

¹⁵ Veligosté Leonaritól nyugatra feküdt, Samara városa közelében.

¹⁶ Kónstantinos még a makry-plagi ütközet előtt visszatért Konstantinápolyba, így a róla írt sorok minden bizonnyal Philésre, Makrynosra vagy Alexios Kaballariosra (vagy Kaballaritzésre) vonatkoznak.

mi pedig tervhiúsultan elbukjuk a küzdelmet.
Ezért, kérlek, fontold meg a javaslatomat, herceg:
hadd vezessem a seregben én az első egységet,
majd jöjjenek a törökök, s a végén ti lennétek. 5340

Engedd, hogy én lovagoljak összes osztagod élén;
Krisztus kegyelmére mondom, hidd el nekem, nem kérném,
ha tettem nem válna az Úr s a te becsületedre!”

A herceg ezeket hallva egyetértően felelte:
„Helyesen beszélsz, Ancelin, legyen úgy, ahogy mondtad: 5345
menjen a török középén, álljon fel minden osztag!”

Ezek után Ancelin úr a törökökhöz lépett,
és intézett hozzájuk egy lehengerlő beszédet.
Azt mondta nekik: „Barátok, testvéreim, a herceg,
mivel nem ismeritek e földet, meghagyta nektek, 5350
hogy miközben a legelső csapatot én vezénylem,
és ő maga zárja a sort, ti legyetek a középén:
így segíteni tudjátok majd mindkettőnk egységét.”

A törökök az indítványt elismerésnek vélték.
Ezután nyeregbe szálltak, s nekivágtak az útnak; 5355

Ancelin úr csapatai is rögvest elvonultak,
s Kalamiból eljutottak Makry-Plagi földjére.¹⁷
Itt röviden megállt az úr, és hadától azt kérte:
„Tudjátok meg, kapitányok, barátok és testvérek,
hogy a császár öccsének és az egész seregének 5360
erre van a búvóhelye, hegyeken, szurdokokban.

E zugokban várakoznak – közelebb jutunk nyomban.
Ezért tehát arra kérlek, figyeljetek mindnyájan,
s ha váratlanul ránk törnek, viselkedjetek bátran,
megfontolt emberhez méltón, derék vitéz módjára, 5365
ahogy az hozzátok illik, helyeteken megállva;
ilyen tettért cserébe az egész had magasztalna!
Mert ha megfutamítanak – az Úristen ne adja! –,

¹⁷ A középkorban a Messénéi-síkság északi részét nevezték Kalaminak. Ezen a területen feküdtek Lakkos falvai. A *Krónika* itt egyértelműen nem a Kalamata közelében fekvő Kalami nevű településre utal.

elveszítjük a háborút s az egész hercegséget.”

Az alá rendelt csapatok engedtek a beszédnek, 5370
s megígérték, hogy meghalnak mind a becsületéért.

Megfújták trombitáikat, s Makry-Plagi hegységét
megmászva hamar elértek Phonemené tájára.¹⁸

És miközben kapaszkodtak, s mindnek hajlott a háta,
titkos leshelyeikről a rómaiak kitörtek,¹⁹ 5375

és óriási zsivajjal és hévvel támadták őket.

Mivel pedig többen voltak, azt a szakaszt szétszórták,

és egy jó nyíllövésnyire a hegyen lejjebb nyomták;

az ellenség öldökölve rohant rá a frankokra.²⁰

Ekkor az osztag Ancelin lovag hangját hallotta: 5380

„Ne hagyjuk magunkat, fiúk! Kergessük vissza őket!”

Erre már nekirontottak a római erőknek,

lándzsákkal és pallosokkal lendültek támadásba;

Phonemenéig üldözték fel őket a hegyhátra.

És mivel a rómaiak hatalmas zsivajt csaptak, 5385

gyorsan fülébe jutott a zaj a többi csapatnak,

akik a segítségükre siettek a frank ellen.

A frank osztag pedig ilyen nagy sokasággal szemben

még egyszer megfutamodott: ez a római ostrom

újra mindegyiket lejjebb kényszerítette, mondom – 5390

úgy összetörték őket, mint a varjakat a sólymok.²¹

Ekkor ismét Ancelin úr bösz kiáltása szólott,

azt mondta a lovagoknak: „Mi ez, kérem, bajtársak?

Gyalázat, hogy az ellenség minket így megtréfálhat!

Olyanok vagyunk, mint néhány barrest játszó apró gyermek –²² 5395

¹⁸ Makry-Plagi a legfontosabb átkelőhely a Peloponnésos belső régiói és Messénia területe között. Keskeny szurdok Megalopolistól és Gradiki várától nem messze.

¹⁹ Jellegzetes bizánci taktika a leshelyről indított támadás: a *Krónika* több helyen hangsúlyozza, hogy a bizánciak a frankokkal szemben elsősorban cselekre és ravaszkodásra támaszkodnak a harcokban (4905 skk, 4931 skk, 6963 stb.).

²⁰ Ez a sor *H*-ban nem szerepel, így *P*-ből vettem át.

²¹ Az 5390–5391. sorok *H* kódexben nem szerepelnek, *P*-ből valók.

²² A *jeu de barres* (a *Krónikában* ἀμπάρες vagy ἀμπάρα) régi francia játék, amely a 13. században már biztosan létezett. Szabályai területenként változóak. Általában két csa-

ily megszégyenülésnél jobb az is, ha agyonvernek!
 Gyertek utánam, rohanjunk együtt az ellenségre!”
 Szégyennel töltötte el a frankokat a beszéde,
 s mindannyian felbuzdulva az ellenre rontottak:
 kardjával nagy öldöklésbe kezdett az egész osztag. 5400
 Igencsak megrettentek a rómaiak ezt látva,
 s tüstént futásnak eredtek, szaladtak a hegyháttra.

A török csapatok pedig a második szakaszban
 a nagy római lármából meghallották, hogy baj van,
 és azonnal megindultak, és hamar odaértek; 5405
 mikor tanúi lettek az ellenség helyzetének,
 vidáman rájuk támadva bőszen mészárlást rendeztek.
 Mikor ez tudtára jutott a római seregnek –
 azoknak, akik ekkor még leshelyeiken vártak –,
 mind menekülésbe fogtak, szaladtak a világnak. 5410

Ekkor a jó Ancelin úr a csapatát szólítva –
 mivel volt neki egy bátyja: a nép caesarnak hívta,
 és hosszan tartó fogságban sínylődött a Városban –
 azt kérdezte: „Mit vétkeztem? Ily szörnyű bűnös voltam?”²³
 A kapitányok s vezérek közül, hej, azt reméltem, 5415
 egy-kettő majd foglyul esik, hogy kiváltsam testvérem,
 caesarját Rómaországnak, kit ott tartanak fogva
 a régi palota mélyén, bizony, ez lett a sorsa...”²⁴

Amikor egyik apródja hallotta a beszédet –
 Perrin Coumain-nek nevezték – a lovag elé lépett: 5420
 „Mit kapok tőled, nagyuram, ha megmutatom őket?”
 Ancelin úr azt felelte: „Amit kérsz, és még többet,
 de a becsületedet s az életedet megtartom.”

pat játszik egy téglalap alakú területen, céljuk az, hogy minél több foglyot ejtsenek a másik csapatból.

²³ Az 5412–5414. sorok *H* kódexben nem szerepelnek, *P*-ből valók.

²⁴ Philippe de Toucy (magyarosan Toucy Fülöp) 1241 után többször is a Latin Császárság *baillija* volt. A *Krónikán* kívül más forrás nem számol be konstantinápolyi fogságáról, de ha valóban fogva tartották, a bizánciak minden bizonnyal vele váltották ki Makrynost. 1271-ben Philippe I. Anjou Károly tenger nagya lett, és ezt a posztot megtartotta egészen 1277-ben bekövetkezett haláláig. ZAKYTHENOS (1932: 42).

Miután ezt Ancelin úr kihirdette fennhangon,
s személyesen megígérte, ezt mondta az apródja: 5425
„Jöjj, s megmutatom, a sereg őket hova hajszolta!”
Elvezette a hegytetőn egy sekély mélyedésbe,
amely két hegycsúcs között nyílt, a lenti völgyre nézve,
ma épp azon a helyen áll Gardiki remek vára.
„Uram, elmenekültek az alattunk fekvő tájra: 5430
ott van Kaballaritzés is a domestikos mellett,²⁵
Makrynos hadai a völgy másik felére mentek.²⁶
Nyolc török úr áll előttük, s bőszen feltartja őket,
mindent fejére hordanak a három vezetőnek –
megtagadták tőlük a bért, ellenségekké váltak.” 5435
Amikor Ancelin látta a hegyről, hogy ott várnak
valóban a hadvezérek – hisz mindet felismerte,
mert fegyverük jellemző volt a római tisztekre –,
zengő hangon felkiáltott, s a töröknek azt mondta:
„Cimboráim, testvéreim, tervetek itt mi volna? 5440
Remélem, árulás meg sem fordul a fejetekben!
Fogjátok el mindegyiket, s hozzátok ide menten!”
Azok ezt mondták, amikor a páncélzatát látták:
„Ancelin úr szólít minket, tegyék a parancsát!”
Elvették fegyvereiket, és odavitték őket; 5445
így az úr elé kerültek azok, kiket legyőztek.
Kezét magasba emelve az Istent magasztalta,
mert azt mondták – és elhitte –, hogy így már lesz alkalma
kiváltani a testvérét e foglyokért cserébe.
Parancsot adott, hadd szóljon a trombiták zenéje; 5450
a rabokat elvezetve azon nyomban elmentek

²⁵ Alexios Kaballarios vagy Kaballaritzés bizánci nemes, hadvezér. KAZHDAN (1991c: 1087).

²⁶ Érdemes megjegyezni, hogy Philés nevét nem említik. Ez utalhat arra is, hogy mielőtt Kónstantinos elindult Konstantinápolyba, Philést nevezte ki *domestikos*nak és a seregek főkapitányának. Az 5430–5482. sorok *P* kéziratból hiányoznak – nem meglepő módon, hiszen ez a szövegváltozat általában jóval előzékenyebben ír a bizánciakról, mint *H* szövege.

Veligostéba, a sok túszt átadni a hercegnek.

A herceg nagy jutalommal ajándékozta őt meg.

Miután a frank seregek tehát mind összegyűltek
Veligosté városában, fogolyszemlét tartottak, 5455

hogy megtudják, kiket ejtett túszul a török osztag.

Miután szemlézték őket, kiderült az igazság:
hogy történetesen élve a hatalmukban tartják
magát a nagy domestikost és Makrynოს lovagot,²⁷
sőt ama Kaballaritzés szintén rabláncot kapott. 5460

Emellett sok sebastost és archónt foglyul ejtettek:²⁸
háromszázötvennégy harcost adtak át a hercegnek,
és ezek mind nagy titulust viselő urak voltak.
Még nagyobb sokasága gyűlt a kisebb archónoknak:
ötször ezret és harmincat, és még többet elkaptak.²⁹ 5465

A herceg mindezek után elrendelte a hadnak,
hogy Veligostében verjen tábort és pihenjen meg.
Miután hagyott egy nap pihenőt a seregnek,
másnap színe elé vonult Skorta összes vezére,
akik lázadtak ellene, a római segítve: 5470
irgalomért esedeztek és bocsánatát kérték.³⁰

²⁷ Miként fentebb említettem, a nagy *domestikos* az ütközet idején már nem tartózkodott Moreában, így természetesen nem is esett foglyul.

²⁸ Előbbi a 13–14. században a kisebb nemzetiségi hadegységek parancsnokait jelölte, utóbbi egyszerűen olyan személyt, akinek bármiféle hatalma volt. KAZHDAN (1991d: 1862), KAZHDAN (1991e: 160).

²⁹ A foglyok között volt Philés, aki Chlumuci várában, rabságban halt meg. Alexios Kaballarios (vagy Kaballaritzés) bizonyosan visszanyerte szabadságát, mert később is vezett bizánci seregeket (Pachymeres 1, 324), Makrynost pedig talán Philippe de Toucy-ra cserélték el a bizánciak. Miután visszatért Konstantinápolyba, árulással vádolták és megvakították. Az aragón nyelvű *Krónika* még arról is mesél, hogy Kónstantinos, a nagy *domestikos* lefizette foglyul ejtőit (§372). A foglyok számát a *Krónika* alighanem eltúlozza, de a bizánciak alighanem valóban jelentős veszteségeket szenvedtek.

³⁰ Skorta Árkadia hegyvidékes nyugati felét jelöli. Népe a *Krónika* szerint híresen vad volt, és nehezen tűrte a frank igát – éppen ezért uralkodott fölöttük a tekintélyes Geoffroy de Bruyères, Karytaina kapitánya, aki képes volt megzabolázni őket. Annak, hogy a skortaiak az első adandó alkalommal a bizánci erők mellé álltak, többek között az is lehetett az oka, hogy Geoffroy ebben az időben nem tartózkodott Moreában. Vö. 5695. sor.

Könyörgésük meghatotta a herceg sok vitézét,
és biztatták urukat, hogy nézze el, amit tettek.
És mivel igen megfontolt és kedves volt a herceg,
szívélyes és nyájas lelkű, megőrizte nyugalmát, 5475
s gyorsan megbocsátva nekik, kérte, esküvel vallják,
hogy a rossz útról letérve tisztességgel szolgálnak.
Ezek után Vilmos herceg parancsba adta másnap,
hogy vigyék színe elé a római vezetőket,
hadd lássa saját szemével, hadd vizsgálja meg őket: 5480
a sereg parancsnokait és a császár fivérét.
Ezért hát a domestikost a terembe kísérték,
hiszen a herceg vágyott rá, hogy személyesen lássa,
elvégre a rómaiak császára volt a bátyja.
Mikor végre megérkezett, felállva s elé lépve 5485
kézen fogta, s leültette maga mellé egy székre.
Miután a kapitányok is mind helyet foglaltak,
Vilmos herceg nagy beszédet mondott a haduraknak:
elmondta, hogy a császárral megfogadták egymásnak,
hogy a békét megőrizve szembe többé nem állnak, 5490
s mindezt keresztkomasággal is megerősítették.³¹
A császárnak ugyanakkor nem volt jó a békeség,
mert háborúságba kezdett, és seregekkel támadt.
Fosztogatással és harccal pusztította a tájat,
amivel basileusként komoly bűnt követett el. 5495
De az Úr, a Bosszúálló látta, hogy ez az ember
a szertelen öldökléssel milyen nagy hibát vétett,
és igencsak megdühödött. „Nos hát, fontold meg, kérlek,
hogy a basileus bűne végül mégiscsak téged terhel.
Eljöttél hozzánk, testvérem, ilyen népes sereggel, 5500
a lovagok s gyalogosok tizennyolcezen voltak
a prinicai csatában! Gőgösen, mit ne mondjak,
és roppant fennhéjázóan érkeztél a vidékre,
hogy azután szép Morea háromszáz frank vitéze

³¹ Vilmos itt a közte és Palaiologos Mihály között létrejött békeszerződésekre utal, amelyekről a bevezetőben írtam.

- learassa a győzelmet, s eltiporjon egészen. 5505
Aztán ez Makry-Plaginál is megtörtént, testvérem:
látod, hogy a csapataid milyen sorsot szenvedtek.
Ámde távol álljon tőlem, hogy üresen hencegjek!
Inkább köszönöm az Úrnak, ki Mindenek Bírója,
hogy bosszút állt a frankokért, miként mindenki látja.” 5510
Miután az itt idézett beszédet befejezte,
választ várva elhallgatott Morea fejedelme.³²
A nagy domestikos pedig torkát megköszörülve
a jó Vilmos herceggel a következőt közölte:
„Morea dicső hercege, nagyra becsült testvérem, 5515
nem könnyű minderről ebben a helyzetben beszélnem,
hiszen hadifoglyod vagyok, lógnak rólam a láncok.
Mégis, még ha cserébe a fejemet is levágod,
bizony, válaszolok neked, felelek a szavadra,
mert a vádaskodásaid nem hozhatnak zavarba. 5520
Nem illik dicsekednie előkelő embernek,
ha a szerencse kegyéből nagy győzelmeket szerzett,
és megadatott neki, hogy a keze közé kapja
azt a vezért, aki ellen régóta folyt a harca.
Mindenkít ugyanúgy kezel a forgandó szerencse. 5525
Amit pedig uram miatt hánytál előbb szememre,
s amit a császárrol mondtál, az óriási hazugság!
Az igazság ezzel szemben, ahogy azt itt mind tudják,
az, hogy Morea vidéke nem a te uradalmad,
hiszen nem te örökölted – átvetted a hatalmat, 5530
de attól ez még a császár területének része.
Atyáid zsarnoki hévvel az országába érve
elfoglalták a földeket, te most csak ezért véded.
Jól tudod, hogy a vérszomjad és alávaló vétked
juttatott egykor a császár, szent nagyuram kezére.”³³ 5535

³² H 5511. sora a következőképpen szól: „Ezzel pedig a herceg a beszédet befejezte.” Az 5512. sor hiányzik, így ezt a két sort P-ből fordítottam.

³³ Utalás az 1259-ben történt pelagóniai ütközetre, amely során a nikaiaiak foglyul ejtették Vilmost. Egyéb források szerint (Pachymeres 1, 86; Gregoras 1, 75) a herceg a vere-

Akkoriban könnyedén lett volna lehetősége
 akármit megtenni veled – rajta múltott a sorsod.
 De a büntetésről kegyes keresztényként lemondott,
 szabadon engedett s visszaadta a birodalmad,
 egyezséget kötöttetek és esküvel fogadtad, 5540
 hogy fegyverrel sosem támadsz sem rá, sem seregére.
 Keresztkomaságotok lett a szövetség pecsétje.³⁴
 S miután megegyeztetek, és szabadon eresztett,
 rögtön ott folytattad, ahol korábban befejezted.
 Gyorsan sereget gyűjtöttél, s páncélzatba öltözve 5545
 elvonultál nagy díszesen a lakedaimón földre.³⁵
 Üres hetvenkedés volt ez, erőd fitogtatása!
 Megcsaltad a basileust, és esküdet áthágva
 annak, amit megígértél, az ellentétét tetted:
 felfegyverkeztél ellene, s folytattad a küzdelmet. 5550
 Eszerint te szegtél esküt, téged terhel a véték!
 Ha a pelagóniai viadalt felidézed,
 tudod, hogy jogtalanul vagy pökhendi velem szemben.
 Hiszen a viszontagságok a harcban s az életben
 nem váratlanok, s nem adnak okot fennhéjázásra. 5555
 Hogyha elkeseredésem és a dolgok állása
 arra készítetett az imént, hogy túl durván beszéljek,
 tőled és vezéreidtől is bocsánatot kérek.”
 Ezekre a következőt felelte a jó herceg:
 „Testvérem, nagy domestikos, látom, borongós kedved 5560
 sok szót a szádba helyezett – de ne aggódj, megértem,
 hisz egy fogollyal szemben ezt diktálja nemességem.
 Ám hogyha most máshol lennénk, s szabadként mondtad volna,

séget felismerve megpróbált elrejtőzni egy nagy szénakazalban vagy egy sűrű bozótban. Balszerencséjére azonban a bizánci csapatok észrevették, és azonnal felismerték nagy metszőfogairól.

³⁴ A kereszttelőre Vilmos szabadulása után, 1262-ben került sor.

³⁵ Miként a bevezetőben említettem, a *Krónika* szerint a moreai nép nagy ünnepséget és felvonulásokat rendezett Vilmos herceg visszatérésekor. Mistra bizánci védői ezt félreértve azt hitték, Vilmos megszegte a békeszerződést (*H* 4527 skk.).

hogy megszegtem az eskümet, elfeledkeztem róla –
ej, ha a császár mondaná, bizony, vele is vívnék! 5565
De mivel fogságomban vagy, jobb válasz a szelídség.
Mindenki pontosan tudja, hogy semmit sem vétkeztem.
A császár álnok hazugság miatt vádol épp engem:
Monemvasia lakói, az a kétszínű népség
hamis hírekkel traktálta, s mert segítségét kérték,³⁶ 5570
rögtön háborút indított, ezzel nagyot hibázva.
Bocsásson meg neki Isten, a mindenség királya,
mert most már magam is tudom, hogy rútul felültették,
és tévedésből indult el ellenünk minden egység.
Hiába kelt a háború, megszenvedtük mindketten.” 5575
Eztán mindkét fél hallgatott, ültek csak síri csendben,
és a monemvasiai lakókra nehezteltek.
Miután mindez megtörtént, aznap este a herceg
kigondolta, mely börtönbe helyezze a sok foglyot:
kinek-kinek a rangjához illő cellákat osztott. 5580
A nagy domestikos urat Chlumuciba vitette,³⁷
és Kaballaritzésnek is az a vár lett a veszte.
A többi oda küldte el, ahol akadt hely éppen.
Miután ezt elvégezte, ahogy azt elmeséltem,
hamar magához hívatta összes hadvezetőjét 5585
és színe elé rendelte a sereg minden bölcsét.
Mikor ezek összegyűltek, a tanácsukat kérte,
merre vonuljanak onnan tovább, melyik vidékre.
Néhányan azt válaszolták, menjen haza mindenki,
hisz a fáradalmak után jólesne már pihenni; 5590
mások, a megfontoltabbak, s akiket sérülés ért,

³⁶ Vilmos vélt árulását látva a mistraiak először Monemvasiába üzentek, és a monemvasiaiak értesítették a császárt. (*H* 4534 skk.) Monemvasia Morea egyik legfontosabb városa volt a középkorban. Magas sziklára épült várát bevehetetlennek tartották, és kiváló kikötővel rendelkezett, ennél fogva a bizánci kereskedelem egyik központjává vált. Az itteni nép állt ellen a leghevesebben a frank hódítóknak (*H* 2930 skk.).

³⁷ Chlumuci (vagy Clermont) Klarencától délre épült a tengerparton, eredetileg alighanem az Épeirosi Despotátus fenyegetése miatt. A Fejedelemség egyik legnagyobb erődjé volt, a herceg székhelye.

azt felelték, célozzák meg Lakedaimón környékét,
 mert az alkalmas hely arra, hogy a had megpihenjen –
 van is elég ellátmányuk, hogy a későbbiekben
 Mistra elé felvonulva meghódítsák a várat.³⁸ 5595
 És ha megvétele módját valahogy megtalálják,
 sikerülhet elfoglalni azt az egész vidéket.

A herceg habozás nélkül szólt Ancelin vitéznek,
 aki főkapitányként a sokaságot vezette,
 és Jean de Catavas urat is őmellé rendelve,³⁹ 5600
 Morea derék marsallját, meghagyta, hogy készítsék
 a megbeszélrt hadjáratra összes emberét s tisztjét.
 Ezek után buzgó hévvel megindult a sok ezred,
 és másnap kora délelőtt a birtokra érkeztek.

És miután odaértek, tudomásukra jutott, 5605
 hogy a helyi rómaiak mindegyike elfutott
 egész családjával együtt Mistra nagy erődjébe.⁴⁰

Miután a herceg elért a kiürült környékre,
 és látta, hogy elvonultak a védelmi egységek,
 igencsak elszomorodott, nem tett jót a kedvének. 5610

Intézkedésekbe fogott, s házaikat átadta
 saját hű embereinek, hogy azokat más lakja:
 helybéli emberek voltak ezek is, igaz frankok,
 a rómaiaknál tőlük jóval kevésbé tartott.

Eztán meghagyta a hadnak, hogy sorjában fosszák ki 5615
 az összes falvat, amelyik megpróbált ellenállni.

³⁸ Az 5595–5636. sorok *H* kéziratból hiányoznak, így a magyar fordítás itt ismét a *P* által közölt szövegre támaszkodik. Mistra ekkor még a bizánciak kezén volt.

³⁹ A francia nyelvű *Krónika* azt írja, Mistra ostromával Jean de Saint-Omert bízta meg, a későbbi marsallt (§386). Ez biztosan tévedés, hiszen Jean de Saint-Omer csak Marguerite de Nullyvel (vagy Passavával) kötött házassága után kapta meg a marsalli címet.

Jean de Catavas Geoffroy de Bruyères egyik lovagja, a prinicai ütközet hőse. A *Krónika* szerint reumája miatt nehézkesen mozgott, és kardforgatásra sem volt képes, de a tenyerébe kötözött lobogóval megrohmozta a nagy *domestikos* sátrát, és győzelmet aratott a hatalmas bizánci túlerőn (*H* 4679–4887).

⁴⁰ A „helyi rómaiak” kifejezés a környék görög ajkú lakosságára utal, akiknek ősei már a frank hódítás előtt is a vidéket lakták.

Végül Lakedaimóniát bőségesen ellátva
 rábízta a feladatot egynémely csapatára,
 hogy építkezzenek, ha kell, és jól erősítsék meg.

Vatikára és Helosra is kemény csapást mértek,⁴¹ 5620

Monemvasia földjéig feldúlták a vidéket.

Ezután Dragaligosba s Cakóniába léptek,⁴²

és mindkettőt felprédálták, bőszt pusztítást rendeztek.

A városban nagy jóléte volt a frank embereknek,

akiket odahelyezett-költöztetett a herceg. 5625

Ezért Vilmos eldöntötte, hogy idén ott telelnek.

Az embert azonban gyakran kicselezi a végzet:
 reménykedik valamiben, majd más dolgok történnek.

Számolni kell tehát mindig némi veszedelemmel!

Tudniillik, ezek után alig egy hónap telt el, 5630

és a jó Vilmos herceg azt az üzenetet kapta,

hogy Skorta a rómaiak oldalán fellázadva⁴³

Araklovon erősségét elszántan ostromolja,

s Karytainába is betört a felkelők csoportja,

hogy a tartományt a császár érdekében megszállja. 5635

Mikor a jó Vilmos herceg ezt a zűrzavart látta,

Lakedaimónia népét mindennel felszerelve –

ellátmányt és csapatokat hagyott a védelemre –

elvonult a seregével Veligosté földjére.

Ezután minden hadurát a sátorába kérte, 5640

ahol azon tanakodtak, mely úton lépjenek be

a nehezen bejárható skortai vidékekre,

ahol rengeteg a szurdok, és magasak a bércek.

⁴¹ Vatika a Malea-fokban végződő hegyfok. Helos (vagy Heleos) egy lakóniai terület a lakóniai-öböl és az Eurótas folyó között.

⁴² Dragaligos (Dragalevos, Gardalevos, Dragalivos, Dragalevu) lakóniai terület, Vatikától, Monemvasiától és Helostól északra fekszik. Az itt leírt események idején Cakónia a Parnón-hegységtől Vatikáig terjedt, Gerakit és Monemvasiát is magába foglalta. Gyakran a középkori Lakóniát nevezték így. A cakónok harcias nép voltak, eredetük vitatott – máig fennmaradtak, és teljesen egyedi görög dialektusban beszélnek.

⁴³ Skorta lázadó természetű népe a két legerősebb frank báróság, Akova és Karytaina ellenőrzése alatt állt.

Ekkor a herceg Ancelin de Toucy elé lépett,
és a következőt mondta okosan a nemesnek: 5645
„Testvérem és jó bajtársam, én igencsak kedvellek,
hisz bölcs tanácsaid által, neked köszönhetően
sok nagy tettet véghez vittem, sok küzdelemben győztem –
melyekből én is épültem, ezt itt mindenki tudja –,
miután rákényszerültünk erre a háborúra. 5650
Ennek okán tehát, uram, barátom és testvérem,
most újra hozzád fordulok s támogatásod kérem.
Tudod, az unokaöcsém micsoda bűnt vitt végbe –
az a bizonyos szószegő, Karytaina vitéze –,
hiszen elhagyta birtokát és hűbérurát, engem, 5655
az egész vagyonával s hatalmával egyetemben,
és most ott pojácáskodik Pulia országában –,⁴⁴
és tudod, milyen dolgokat művel a sok hálátlan,
tisztességtelen skortai, az alávaló népség,
akik immár több mint kétszer megsértették a békét. 5660
Parancsolj rá a nemrég jött törökök csoportjára,
hogy hamar hatoljanak be Skorta nagy drongosába,⁴⁵
rombolják le a házakat, a földet perzseljék fel,
és bánjanak el kegyetlen módon az ellenséggel.
Minden kincs az övék lehet, amit ott megszereznek.” 5665
Erre a bölcs Ancelin úr okos beszédbe kezdett,
mert látta, hogy a hercegnek komoly az aggodalma.
A kérésnek eleget tesz, ezt hív szóval fogadta,
majd nyájasan hozzátette: „Ne mérgeledj, vezérem!
Egy pillanatig se aggódj, kívánságod elvégzem!” 5670
Szólt a kapitányainak, először is Meliknek,
és elmondta, hogy a tervben hogyan s miként segíthet:
hogy a herceg arra kérte, vonuljanak Skortába,
és bármily kincset szerez ott sok török harcostársa,

⁴⁴ Geoffroy de Bruyères puliai (apuliai) kalandját a *Krónika* az 5739–5911. sorok között meséli el: a lovag ekkoriban ott enyelgett Jean de Catavas elcsábított feleségével.

⁴⁵ A *drongos* szó jelentése változó: vonatkozhat katonai egységre, egy bizonyos területre, hegygerincekre és hegygerincek között húzódó szakadéokra is.

ígéri, hogy megtarthatják, s nem számít majd a zsoldba. 5675

Szerfölött megörült Melik, amikor ezt hallotta,
és azt válaszolta neki, hogy boldogan vállalja –
megvidámodott a török csapat apraja-nagyja.
Embereit felosztotta három egyenlő részre;
Ancelintól tolmácsokat kapott minden egysége. 5680

Egy szó, mint száz, a törökök megrohamozták Skortát,
nagy rombolást rendeztek, a falvakat felgyújtották,
aki ellenszegült nekik, azokkal mind végeztek,
megkegyelmeztek azonban a szelídebb népeknek:
a herceg elé hurcolva átadták neki őket. 5685

Mikor ez fülébe jutott a helyi vezetőknek,
a hegyekbe menekültek, fel a magas ormokra,
megfontolni, hogy népüknek mi lesz eztán a sorsa.

A herceghez hamarosan követeket menesztve
megkérték, hogy bocsásson meg, és a békét keresse – 5690
azt mondták, félreértés volt, tagadták, hogy lázadtak,
más okból álltak ellen a moreai államnak.

Arról is tanácsot ültek, hogy a haduk mit lépjen
a császárral kapcsolatban, a háború ügyében,
hiszen távol volt az uruk, Karytaina vezére. 5695

Mikor Vilmos meghallotta, fittyet hányt a beszédre,
de a hatalmas emberek, a had sok vezetője
esedezett a hercegnek, térdre borult előtte –
hiszen Karytaina urát tisztelték és kedvelték –,
hogy a skortai népeknek bántódása ne essék. 5700

A belátó herceg pedig engedett a kérésnek.
Miután a követei ama Melikhez értek,
átadták az üzenetét: azonnal térjen vissza.
Melik úr engedelmesen elment Veligostéba,
a herceghez, aki igen szívélyesen fogadta. 5705

Aztán Vilmos elrendelte, hogy mindegyik lovagja
térjen haza megpihenni, és azok így is tettek.
Kíséretével elindult Moreába a herceg,

és a moreaiak is mind egy szálig követték.⁴⁶
 Emberei mellett vele tartott a török egység, 5710
 és miután megérkeztek, engedélyt kértek tőle
 a hazatérésre, ahogy megbeszélték előre,
 amikor eljöttek hozzá a szép Andravidába.
 Távozásuk okán persze nagy volt a herceg gyásza:
 elrendelte, hogy adják ki nekik a fizetséget, 5715
 s Meliket megjutalmazta jó barátságuk végett.
 Magához hívatva kérte, hogy maradjon még nála
 hat hónapot, s csak azután térjen meg hazájába.
 Amaz pedig az alábbi választotta szerényen:
 „Nagyuram, basileusom, tiszta szívből remélem, 5720
 hogy a szolgálatunk hasznot hozott és nyereséget.
 Mikor Isten ellensége velünk alkura lépett,
 ama nagy domestikos úr, még Konstantin-városban,
 neki összesen egyévnnyi hűséget ajánlottam –
 most két év telt el azóta, hogy otthonomban jártam. 5725
 Ezek, akik velem jöttek, sok kiváló bajtársam,
 nem fognak beleegyezni, hogy e földön maradjunk.
 Ezért arra kérlek, uram, engedj tovább haladnunk,
 mert esküvel fogadtuk, hogy visszatérünk hazánkba.”
 A herceg rögtön megenyhült, amikor mindezt látta; 5730
 gazdagon megjutalmazta, barátságot ígérve,
 és pár embere egészen Vlachiáig kísérté.⁴⁷
 Igazság szerint a török csapatokból néhányan
 a legnagyobb boldogsággal maradtak Moreában;
 Vilmos utasítására megkeresztelték őket. 5735
 Lovagi rangot és földet biztosított kettőnek,
 feleséget adott nekik, s gyermekeket nemzettek:
 ők Vunarvéban s Rentában élnek ma is mellesleg.⁴⁸

⁴⁶ Morea itt Élis területét jelenti.

⁴⁷ Vlachia Thessália területét jelöli.

⁴⁸ KALONAROS (1931: 236) szerint a két település az élisi Vunargon és Retentu elődje. Az aragón *Krónika* szerint Melik Moreában maradt (§363), így lehetséges, hogy Maliki települését róla nevezték el, illetve ő a Melikés-család ősatyja.

ERTL PÉTER

Két *Baráti levél* a *Liber sine nomine* előtörténetéhez (*Fam.* 15, 12 és 21, 1)

Az eltérő időpontban, különböző címzettekhez írt Familiares 15, 12 és 21, 1 között egy másik Petrarca-mű, a Liber sine nomine teremt kapcsolatot. A költő életének egyes fontos epizódjai mellett ugyanis mindkét levél adalékokkal szolgál az Avignon-ellenes szatirikus gyűjtemény keletkezéstörténetéhez is. Magyar fordításuk most jelenik meg először.¹

Kulcsszavak: Petrarca, *Familiars*, *Liber sine nomine*

1352. december 6-án meghalt VI. Kelemen pápa. Tíz nappal később összeült a bíborosi testület, és december 18-án már meg is választották az új egyházfőt Étienne Aubert személyében, aki a VI. Ince nevet vette fel.² Az egyház sorsának alakulása nem hagyta hidegen az éppen Vacluse-ben tartózkodó Petrarcát sem, aki az 1330-as évek közepétől több művében is sürgette a pápákat, hogy térjenek vissza Rómába, egyúttal vitriolos kritikával illette az avignoni udvar visszasságait. Kelemen halála és Ince megválasztása között, december 14-én rövid levelet írt barátjának, Philippe Cabassole cavailloni püspöknek, amelyet három ajándékkal együtt küldött el. Ezek egyike egy nemrég befejezett episztola volt, amelyet Petrarca annyira kényes természetűnek tartott, hogy Philippe csak titokban futhatta át, majd rögtön vissza kellett küldenie.

A kísérőlevél később a *Familiars* (*Baráti levelek*, a továbbiakban *Fam.*) 15. könyvének 12. darabja lett, a benne említett titokzatos episztola azonosítása azonban kihívás elé állította a kutatókat. Feltéve, hogy Petrarca végül nem semmisítette meg, felmerült, hogy talán az Avignon-ellenes

¹ A publikáció az NKFI FK 146414 számú pályázat támogatásával jelent meg.

² MOLLAT (1963: 42; 44).

szatirikus gyűjtemény, a *Liber sine nomine* (Cím nélküli könyv, a továbbiakban SN)³ 13., 1. vagy 12. leveléről lehet szó. A jelenleg rendelkezésre álló kevés információ alapján, a három közül ez utóbbi tűnik a legelfogadhatóbb javaslatnak.⁴

Bár a kérdéses levelet nem sikerült minden kétséget kizáróan azonosítani, Petrarca beszámolójából tudjuk, hogy elnyerte barátja tetszését.⁵ Az általa elmondottakból az is leszűrhető, hogy nagyon elővigyázatosan, csak szűk baráti körben terjesztette éles kritikát megfogalmazó írásait. Óvatosságát a *Fam.* 15, 12-ben egy Terentius-idézettel indokolta: *veritas odium parit* (Ter. An. 68), vagyis az igazság – illetve annak kimondása – gyűlöletet szül.

Az 1357. április 29-én Arnošt z Pardubic prágai érsekhez írt *Fam.* 21, 1 első felében Petrarca ezt a gondolatot bővebben is kifejtette. Mivel az igazságnak még sohasem volt annyi ellensége, mint most, ha valaki nem akar hazugságra vetemedni, jobban teszi, ha hallgat. Ezért rejtje el ő is túl

³ A cím értelmezésének problémájáról ld. ERTL (2012) és CASCIO (2015: 25–30), további szakirodalmi hivatkozásokkal.

⁴ Paul PIUR (1925: 321) lehetségesnek tartotta, hogy Petrarca az SN 13-ra utalt a *Fam.* 15, 12-ben, de hipotézisét nem támasztotta alá érvekkel. Ernest Hatch WILKINS (1955: 146) jelöltje az SN 1 volt, ugyanakkor ezzel kapcsolatos kétségeit sem hallgatta el. Felvetésével ugyanis szemben állnak Piur meggyőző érvei, aki szerint a gyűjtemény nyitódarabjában leírtak sokkal jobban illenek az 1342-ben elhunyt XII. Benedekre, mint utódjára, VI. Kelemenre (PIUR [1925: 316–322]). Ehhez hozzávehetjük, hogy az SN 1 Giovanni CASCIO által azonosított eredeti szövegváltozata a kéziratok többségében május 23-ra van datálva. A kutató meglátása szerint ez az elküldés időpontja lehetett, ami viszont egyenesen kizárja, hogy a *Fam.* 15, 12-ben említett, december 14-én vagy nem sokkal korábban írt titokzatos levél az SN 1 lett volna (CASCIO [2010–2011: 59–66]). A harmadik lehetőséget John E. WRIGLEY (1968) vázolta fel, aki szerint a rejtélyes írás minden bizonnyal a gyűjtemény 12. levelével azonosítható. Bár az SN 12-ről nyújtott elemzése meglehetősen erőltetett, azt helyesen látta, hogy a szövegben nincs konkrét utalás VI. Ince megválasztására, így nem szükséges a levelet december 18-nál későbbre datálnunk. Konklúziója így akár helyes is lehet. A *Liber sine nomine* legújabb kritikai kiadását gondozó Giovanni CASCIO (2015: 111, bevezető jz.) ugyancsak elképzelhetőnek tartja az SN 12-vel való azonosítást.

⁵ *Fam.* 15, 13, 1: *Legisti confestimque remisisti epystolam illam tibi inscriptam eo quod te capitale hostem vitiorum noverim, quam quidem tibi valde placuisse gaudeo; itaque michi ipsi testimonio tuo probabilior ac gratior facta est.* A kanonikus változat végére írt dátum szerint Petrarca ezt a levelet december 15-én, virradatkor írta.

szókimondó írásait, hogy lehetőleg csak a halála után kerüljenek napvilágra.

Néhány évvel később – valószínűleg 1359 és 1361 között – a *Liber sine nomine* Előszavában hasonlóképpen fogalmazott:

Az a könyv [ti. a *Bucolicum carmen*] eljutott néhány magas rangú ember kezébe, éppen amikor én is jelen voltam, és amikor azt a részt olvasták, amely leginkább érintette őket, emlékszem, kérdezgettek, hogy mit értettem rajta, én pedig szándékosan témát váltottam. Itt azonban semmiféle lepel nincs, vigyázni fogok hát, ha tudok, hogy amíg élek, ez a mű valamelyikük kezébe ne jusson; de ha ez mégsem sikerülne, én nem fogok félni attól a gyűlölettől, amelyet az igazság keresésével szereztem, az érdemeim szülte irigységet pedig a kitüntetésem közé fogom sorolni. Ha azonban jól rejtve marad mindaddig, míg csak az életből nem távozom, utána már tehetnek, amit akarnak: dühönghetnek, tombolhatnak, mennydöröghetnek, villámot szórhatnak; mi gondom rá? (SN Pref. 8–10)⁶

Tervét végül sikerült megvalósítania: amíg élt, a már gyűjteménybe rendezett szatirikus leveleket nem olvashatta senki, így Arnošt érsek sem, jöllehet a 14. levélnek valószínűleg ő volt a címzettje.⁷ Petrarca halála után azonban hamar napvilágra kerültek, hogy tanúsítsák, szerzőjük valóban az *igazság tanítványa* volt (Fam. 21, 1, 2);⁸ bár e kijelentés horderejét a 17. levélben ő maga árnyalta: „Előtted, Krisztus, nyilvánvaló az igazság, nekünk csak bizonytalan véleményünk van” (SN 17, 26).

A két *Baráti levél* latin szövegét Vittorio Rossi és Umberto Bosco kritikai kiadásából idézem.⁹ A magyar fordításban megtartottam a latin névalakokat. Sem a latin, sem a magyar szöveghez nem fűztem lábjegyzeteket, minden lényegesnek tartott információt a kommentárookban tüntettem fel.

⁶ ERTL (2018a: 63).

⁷ A korábbiaknál meggyőzőbb azonosítási javaslatot Giovanni CASCIONAK köszönhetjük: CASCIO (2014).

⁸ A mű utóéletének egyes epizódjairól ld. CASCIO (2020).

⁹ ROSSI–BOSCO (1933–1942: III, 164–165; IV, 51–52).

Források

- BEDE 1989 BEDE A. (ford.), *Horatius összes művei*, Budapest, 1989.
- CASCIO 2015 G. CASCIO (a cura di), *Francesco Petrarca: Liber sine nomine*, Firenze, 2015.
- DEVECSERI–KÁRPÁTY 1961
 DEVECSERI G. – KÁRPÁTY Cs. (ford.), *Római vígjátékok. Plautus. Terentius*, Budapest, 1961.
- DOTTI 2012 U. DOTTI (a cura di), *Lettere a Petrarca*, Torino, 2012.
- DIMOCK 1867 J. F. DIMOCK (ed.), *Giraldi Cambrensis Topographia Hibernica, et Expugnatio Hibernica*, London, 1867.
- ERTL 2018a ERTL P. (ford.), *Francesco Petrarca: Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, Szeged, 2018.
- PANCHERI 1994 A. PANCHERI (a cura di), *Francesco Petrarca: Lettere disperse. Varie e Miscellaneae*, Milano – Parma, 1994.
- RIZZO–BERTÉ 2006–2019
 S. RIZZO – M. BERTÉ (a cura di), *Francesco Petrarca: Res seniles*, Vol. 1–5, Firenze, 2006–2019.
- ROSSI–BOSCO 1933–1942
 V. ROSSI – U. BOSCO (a cura di), *Francesco Petrarca: Le Familiari*, Vol. 1–4, Firenze, 1933–1942.
- SCOPPA 1561 L. I. SCOPPAE Parthenopaei grammatici celeberrimi *Spicilegium* [...], Venetiis, 1561.

Felhasznált irodalom

- CASCIO 2010–2011 G. CASCIO, *Sine nomine extravaganti*, Studi medievali e umanistici, 8–9 (2010–2011), 39–81. DOI: <https://doi.org/10.1400/222572>.
- CASCIO 2014 G. CASCIO, *Sul destinatario di Sine nomine 14: l'arcivescovo Arnošt z Pardubic*, Studi medievali e umanistici, 12 (2014), 109–124. DOI: <https://doi.org/10.1400/244487>.
- CASCIO 2020 G. CASCIO, *Petrarca 'protestante'. Prime ricerche*, Messina, 2020.
- ERTL 2012 P. ERTL, “Nomen obstat inscriptioni”. *Notes on the Title of Petrarch's Liber sine nomine*, in: Bárdosi V. (főszerk.), *Tanulmányok. Irodalomtudományi Doktori Iskola*, Budapest, 2012, 83–98.
- ERTL 2018b ERTL P., *A címzettekről*, in: Ertl P. (ford.), *Francesco Petrarca: Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, Szeged, 2018, 213–216.
- GARGAN–ZUCCHI 1966
 L. GARGAN – R. ZUCCHI, *Nuovi documenti per il Petrarca e i suoi familiari*, Italia medioevale e umanistica, 9 (1966), 403–416.
- GRAESSE–BENEDICT 1909
 J. G. Th. GRAESSE – F. BENEDICT, *Orbis latinus oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen*, Berlin, 1909².
- HLEDÍKOVÁ 2009 Z. HLEDÍKOVÁ, *Arnošt z Pardubic*, Vyšehrad, 2008.

- MARCOZZI 2025 L. MARCOZZI, *Petrarca. La vita e il mondo*, Roma, 2025.
- MOLLAT 1963 G. MOLLAT, *The Popes at Avignon 1305–1378*, J. Love (ford.), Edinburgh, 1963.
- MONTUORI 2017 F. MONTUORI, *Le origini della lessicografia napoletana: la prima edizione dello Spicilegium di Lucio Giovanni Scoppa*, in: N. De Blasi – F. Montuori (a cura di), *Le parole del dialetto. Per una storia della lessicografia napoletana*, Firenze, 2017, 93–137.
- NOLHAC 1907 P. de NOLHAC, *Pétrarque et l'humanisme*, Vol. 1–2, Paris, 1907².
- PETOLETTI 2020 M. PETOLETTI, *Il manoscritto di dedica del De vita solitaria rivisto e corretto da Petrarca*, *Italia medioevale e umanistica*, 61 (2020), 129–150. DOI: <https://doi.org/10.1400/285103>.
- PIUR 1925 P. PIUR, *Petrarcas 'Buch ohne Namen' und die päpstliche Kurie. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Frührenaissance*, Halle, 1925.
- RIZZO 2020 S. RIZZO, *Il nome latino della capinera. Dilemmi lessicali d'età umanistica*, *Atti e Memorie dell'Arcadia*, 9 (2020), 7–22. DOI: <https://doi.org/10.1400/281434>.
- RIZZO 2024 S. RIZZO, *Il cane spagnolo di Petrarca (Eyst. 3, 5)*, 2024, *Petrarca Online*, <https://petrarcaonline.it/percorsi/5356/5356>, 2025. 10. 13.
- ŠPIČKA 2010 J. ŠPIČKA, *Francesco Petrarca Travelling and Writing to Prague's Court*, *Verbum*, 12 (2010), 27–40. DOI: <https://doi.org/10.1556/Verb.12.2010.1.2>.
- ŠPIČKA 2011 J. ŠPIČKA, *Il cancelliere imperiale Giovanni Novoforense e Petrarca*, *Studi petrarcheschi*, n.s. 24 (2011), 103–134. DOI: <https://doi.org/10.1400/214029>.
- WILKINS 1955 E. H. WILKINS, *Studies in the Life and Works of Petrarch*, Cambridge, MA, 1955.
- WRIGLEY 1968 J. E. WRIGLEY, *A Presumed Lost Petrarchan Letter: Sine Nomine X*, *Medium Aevum*, 37 (1968), 293–306.

Familiares 15, 12

[Ad Philippum Cavallicensem episcopum]

[1] Tria tibi veniunt, pater, multum diversa munuscula. Unicus auro nitens piscis et squamis maculosus argenteis: torrentinam alii, turtram quidam vocant; gratius tamen fuerit saporem nosse quam nomen. Hunc villici mei filius servus tuus in his hodie lucidissimis undis cepit. Item pinguis anas ameni dudum fontis incola, cui adversus raram indolem egregii canis nec liberas aer vias nec tutas fluvius latebras dedit, nec natanti fuga patuit nec volanti. Ad hec epystola quedam recens, quam in rure tuo nuper hamo debilis ingenii inter animi mei fluctus et rerum scopulos ipse quoque tibi piscatus sum. [2] Cetera tamen ita veniunt ut apud te maneant, hec venit ut redeat. Scis causam? quia

veritas odium parit;

quod si iam tunc etate Terrentii verum erat, quid hodie arbitraris? perlege ergo si libet, idque secretius, ac remitte donec sciamus quid mundo Deus aut fortuna paraverit; tunc consultabimus quid huic fiat epystole, an donanda sit flammis an sororibus ascribenda. Interim scito, et hinc fidem metire meam, nullis me oculis hanc aliis ostensurum fuisse quam tuis. Vale, decus meum.

Ad fontem Sorgie, XIX Kal. Ianuarias, silentio noctis intempeste.

Baráti levelek 15, 12

[Philippus cavelliói püspökhöz]

[1] Három szerény kis ajándék érkezik hozzád, atyám, egymástól igen különbözőek. Egy a maga nemében páratlan, aranyszínben tündöklő, ezüstös pikkelyekkel tarkított hal: egyesek *torrentinának*, mások *turtrának* hívják; a nevénél azonban kellemesebb lesz az ízét megismerned. Majorosom fia, a te szolgád fogta ma e kristálytisza vizekben. Továbbá egy kövér réce, hajdan e festői forrás lakója, akinek egy pompás, ritka képességű kutya elől sem a levegő nem kínált menekülőutat, sem a folyó biztos rejtekhelyet, így sem szárnyra kapva, sem úszva nem menekülhetett. Végül egy új levél, amelyet épp a minap, a te vidékeden, lelkem hullámai és jelen helyzetünk szirtjei között csekély tehetségem horgával magam húztam partra neked. [2] A többi azzal a céllal érkezik, hogy nálad maradjon, ez viszont azzal, hogy visszatérjen hozzám. Tudod, miért? Mert

a szókimondás gyűlöletet szerez.

Ha ez már Terentius korában is igaz volt, mit gondolsz, mennyivel inkább az ma? Olvasd hát el figyelmesen, ha szeretnéd, de teljes titokban, majd pedig küldd vissza, amíg meg nem tudjuk, mit szánt a világnak Isten vagy a szerencse. Akkor majd megvitatjuk, mi legyen e levéllel: tűzre vessük, vagy csatlakozzon nővéreihez. Addig is tudd meg, hogy soha senki másnak nem mutattam volna meg ezt, csak neked. Ebből ítéld meg, mennyire bízom benned. Ég veled, én díszem!

A Sorga forrásánál, december 14-én, a késő éjszaka csendjében.

Kommentár

[*Philippus cavelliói püspökhöz*]: A gyűjteményben a levél *Ad eundem* ('Ugyanahhoz') van címezve, visszautalva az előző levél *rubricájára*, amelyből idézem a címzett nevét. A legkorábbi szövegváltozat – nem teljesen autentikus – *rubricájában* ez olvasható: *A cavelliói püspökhöz; három hozzá küldött ajándékról ír neki* (ROSSI–BOSCO [1933–1942: III, 164, az 1. sorhoz írt jz]). Philippe Cabassole (1305 k.–1372) 1334-től volt Cavaillon (latinul Caballio, Cabellio, Cavellio vagy Gabilona, vö. GRAESSE–BENEDICT [1909: 62]) püspöke, az ő egyházmegyéjéhez tartozott Petrarca kedvelt tartózkodási helye, Vaucluse is. Életének és pályájának rövid összefoglalása magyarul, további szakirodalmi hivatkozásokkal: ERTL (2018b: 213).

[1] *egyesekek torrentinának, mások turtrának hívják*: Petrarca egy pisztrángféle különböző elnevezéseit említi. A klasszikus *trutta* mellett a középkori latinban a *turtra* névalak is előfordult, a Petrarca által biztosan olvasott szerzők közül például Giraldus Cambrensis *Topographia Hibernica* c. művében (9–10. feje., DIMOCK [1867: 32–33]; glossza nélkül Petrarca kódexében: Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 4846, f. 10va–b). A *torrentina* névváltozatot a korabeli szótárak nem említik (RIZZO [2020: 12]), felbukkan viszont Lucio Giovanni Scoppa nápolyi grammatikus (1476–1549) *Spicilegium* című, először 1512-ben publikált latin–népnyelvi szótárában, ahol szintén pisztrángot jelöl (SCOPPA [1561: 202v, A]): *torentina, -ae, f[eminino] g[enere], pe[nultima] pro[ducta]: trotta, piscis*. Scoppáról és szótáráról ld. MONTUORI (2017).

majorosom: Raymond Monet, a költő vaucluse-i birtokának hűséges intézője, aki nem sokkal később, 1353. január 4-én hunyt el (vö. *Fam.* 16, 1). Petrarca más leveleiben is jó szívvel emlékezik meg róla: ld. *Seniles* (Öregkori levelek, a továbbiakban *Sen.*), 5, 5, 60 és 9, 2, 5–8 (mértékadó kiadás: RIZZO–BERTÉ [2006–2019]). Fiának nevét nem ismerjük.

e kristálytisztá vizekben: Petrarca vaucluse-i birtoka a Sorgue folyó forrásánál volt.

e festői forrás: Ld. az előző megjegyzést.

egy pompás, ritka képességű kutya: Talán az a vadászkutya, amely eredetileg Matteo Longhié volt, és amelyről Petrarca a *Fam.* 13, 11-ben beszél. Ugyanakkor az 1347-re datált *Epystole* (*Verses levelek*) 3, 5-ben a köl-

tő megemlíti, hogy a Giovanni Colonna bíborostól kapott kutyája is nagy veszélyt jelentett a kacsákra: ld. RIZZO (2024).

egy új levél: Talán az, amely végül a *Liber sine nomine* 12. levele lett. A levél azonosításának problémájáról ld. CASCIO (2010–2011: 60–62) és (2015: 111, bevezető jz).

a te vidéken: A Philippe Cabassole-hoz írt műveiben Petrarca gyakran nevezi így Vaucluse-t, vö. ERTL (2018a: 68, az SN 1, 13-hoz írt jz).

[2] *a szókimondás gyűlöletet szerez:* Ter. An. 68, Kárpát Csilla fordítása alapján (vö. DEVECSERI–KÁRPÁTY [1961: 316]). Petrarca gyakran idézte vagy parafrázálta ezt a sort műveiben; e szöveghelyek – valószínűleg további elemekkel kiegészíthető – listája: ERTL (2018a: 60, az SN Pref. 1-hez írt jz).

amíg meg nem tudjuk ~ a szerencse: Valószínűleg a pápaválasztásra utal. VI. Kelemen 1352. december 6-án halt meg, utódját, VI. Incét december 18-án választották egyházfővé.

nővéreihez: Vagyis a formálódó levélgyűjtemény többi részéhez, köztük azokhoz a levelekhez, amelyekből Petrarca később a *Liber sine nomine*t összeállította. Giovanni CASCIO joggal jegyzi meg, hogy a *Fam.* 15, 12-ben nincs egyértelmű utalás arra, hogy Petrarca a „veszélyes” levelet már ekkor különválasztotta volna a korpusz többi darabjától, amelyekre itt a *sorores* szóval utal (CASCIO [2015: 17]).

én díszem: Horatius-reminiszcencia (*Carm.* 1, 1, 2: *dulce decus meum*; BEDE Anna [1989: 7] fordításában: *én édes arany díszem*).

Sorga: A Sorgue folyó latin neve.

december 14-én: 1352-ben.

Familiares 21, 1

Ad Arnestum archiepiscopum Pragensem,
cur tot hostes habet veritas.

[1] Multa animo conceperam calamoque pepereram, que cur modo tibi subtraham, dicet is qui hec pauca que cernis et plura que audies ad te vivis vocibus perferenda suscepit, vir quo nil tibi devotius, nil michi familiarius. Sancta quidem semper et honesta, sed non semper tuta veritas; multos illa omnibus seculis sed nunquam plures quam nostra etate hostes habuit: causa est quia nunquam pauciores virtus habuit amicos; nemo autem veritatem odit nisi qui male vivit; et hic metus virum fortem nunquam in mendacium, aliquando autem in silentium coget. [2] Quod ego veri studio evector, et nunc et sepe alias nisi postquam non locutus esse non poteram, non adverti; et in sermone quidem mutuo prorsus irremeabilis est vox; in scriptis vero liberioribus remedium est vel suppressere vel delere quod scripseris. Primum feci et multa coercui, que fors in posterum delebo, fors vivere patiar ut cum hinc abiero, ex insidiis erumpant meque discipulum veritatis indicent sed occultum propter metum Iudeorum. Quis autem scit an, ut est animus indignans nec larvarum metuens, ipse ego presens iter faciam prodire volentibus? [3] Sed omissis de quibus michi sententia nondum stat, de me sic habeto, nichil magis tuum fieri posse quam ego sum. Memini anno altero, dum iniuncta ad imperatorem nostrum legatione fungerer, hominem peregrinum vix solo nomine cognitum, qua me fronte, quo animo, quibus verbis, quanta humanitate devinxeris. [4] Recolo quam suaviter michi illud identidem inculcabas: 'compatior tibi, amice, qui ad barbaros venisti'. Ego vero nichil barbarum minus, nichil humanum magis profiteor me vidisse quam Cesarem et aliquot circa eum summos viros, quorum modo nominibus scienter abstineo, summos, inquam, viros et insignes, dignos maiore memoria; quod ad hec attinet, abunde mites et affabiles, etiam si Athenis athicis nati essent. Vale.

Mediolani, III Kal. Maias.

Baráti levelek 21, 1

Arnestus pragai érsekhez:

miért van sok ellensége az igazságnak

[1] Sok minden fogant meg elmémben és született meg tollam hegyén; hogy miért nem osztom most meg veled, elmondja majd az, aki vállalta, hogy eljuttassa hozzád e keveset, amit itt látsz, és előszóval közvetítse neked a többit, amit majd hallani fogsz tőle. Nincs nála hozzád hübb, hozzám szívélyesebb férfiú. Noha az igazság mindig szent és becses, nem mindig veszélytelen. Minden korban sok ellensége volt, de sohasem több, mint manapság, mégpedig azért, mert az erénynek sem volt még kevesebb barátja. Senki nem gyűlöli az igazságot, csak aki bűnben él; s az ebből fakadó félelem, ha hazugságra nem is, olykor hallgatásra kényszeríti a bátor embert. [2] Engem azonban annyira magával ragad az igazságszeretet, hogy sem most, sem megannyi más alkalommal nem gondoltam erre, csak miután már visszavonhatatlanul megszólaltam. De míg a beszélgetés közben mondottakat nem lehet visszaszívni, a túl szókimondó írások esetében van orvosság: rejtsd el vagy semmisítsd meg, amit írtál. Az előbbi tettem, és sok írást elzártam; ezeket később talán majd megsemmisítem, talán életben hagyom, hogy amikor majd eltávozom e világból, kirontsának rejtekükből, és tanúsítsák, hogy az igazság tanítványa voltam, de a zsidóktól való félelmemben csak titokban. Ám mivel lelkem háborog és nem fél a kísértetektől, az is lehet, hogy még életemben útjukra bocsátom őket, hiszen ők is így akarják. [3] De hagyjuk most azt, amiről még nem döntöttem, és tudd meg, hogy semmi sem lehet nálam jobban a tiéd. Emlékszem, milyen arccal, milyen lelkülettel, milyen szavakkal, mennyi szeretettel láncoltál magadhoz tavaly, amikor követségben jártam császárunknál, noha idegen voltam, akit épp csak névről ismertél. [4] Eszembe jut, milyen kedvesen hajtogattad: „sajnálak, barátom, hogy barbárok közé kerültél”. Én viszont kijelentem, hogy nem láttam senkit, aki barbárságban alul-, műveltségben pedig felülmúlta volna Caesart és néhány előkelő férfiút a környezetében, akiket most szándékosan nem nevezek meg: előkelő és kiváló férfiak, mondom, méltók arra, hogy hosszabban is szóljak róluk, e helyt azonban elég annyi, hogy rendkívül nyájasak és barátságosak, mintha csak az attikai Athenaeen születtek volna. Ég veled!

Mediolanumban, április 29-én.

Kommentár

Arnestus pragai érsekhez: Arnošt z Pardubic (1305/1310 k.–1364) 1343-ban lett Prága püspöke, majd a következő évtől, amikor a püspökséget főegyházmegyei rangra emelték, az érseki tisztséget töltötte be. Életéről és munkásságáról a legalaposabb monográfiát Zdeňka Hledíkovának köszönhetjük: HLEDÍKOVÁ (2008), amelynek alapján ERTL (2018b: 213) rövid összefoglalójának néhány adata pontosítandó.

Miért van sok ellensége az igazságnak: Terentius-allúzió (Ter. An. 68), ld. a Fam. 15, 12, 2-höz írt kommentárt. A levél korábbi változatában ez volt a témamegjelölés: *Az igazság ellenségeiről és gyűlöletük okáról* (ld. ROSSI-BOSCO [1933–1942: IV, 51, az 1–2. sorhoz írt jz]).

[1] *miért nem osztom most meg veled*: Giovanni CASCIO (2014) szerint valószínű, hogy Petrarca a Fam. 21, 1-gyel együtt az érseknek írta az SN 14-et is, amelyet azonban sohasem küldött el a címzettnek.

az, aki vállalta ~ férfiú: Sagremor de Pommiers, francia nemes, aki a milánói Viscontiak futára és követe volt. Amikor 1358-ban IV. Károly császár szolgálatába akart állni, Petrarca három ajánlólevelet is írt a számára, egyet Jan ze Středy olmützi (ma: Olomouc) püspöknek és császári kancellárnak (Fam. 21, 5), egyet Arnošt z Pardubicnak (Fam. 21, 6), egyet pedig magának Károlynak (Fam. 21, 7) címezve. 1366-ban ő vitte el Philippe Cabassole-nak a *De vita solitaria* neki dedikált példányát (vö. Sen. 10, 1, 134–135), amelyet Marco PETOLETTI a madridi Biblioteca Nacional de España 9633 jelzetű kéziratával azonosított (PETOLETTI [2020]). Még ugyanabban az évben Sagremor belépett a cîteaux-i ciszterci kolostorba, és kérte a költőt, hogy neki is juttassa el az értekezést. Megbízható másoló hiányában ezt a kérést Petrarca nem tudta teljesíteni, de helyette zsoltárait küldte el neki (Sen. 10, 1, 132–137). Szerzetesi hivatása ellenére 1368-ban Sagremor ismét felbukkant a Viscontiak és IV. Károly követe-ként, ld. GARGAN-ZUCCHI (1966: 404–405).

[2] *sok írást elzártam*: Ez alapján feltételezhető, hogy 1357-ben Petrarca már különválasztotta politikai szempontból kényesnek ítélt leveleit a gyűjtemény többi részétől, de még nem határozta el a *Liber sine nomine* összeállítását; vö. CASCIO (2014: 120–121).

amikor majd eltávozom ~ rejtekükből: Hasonló gondolatot fogalmaz meg Petrarca a *Liber sine nomine* Előszavában, ahol megindokolja, miért

vette ki ezeket a leveleket a nagyobb korpuszból, és miért nem teszi közzé őket, amíg él.

az igazság tanítványa ~ titokban: Bibliai allúzió. János evangéliumában az arimateai Józsefről hangzik el, hogy Jézus tanítványa volt, de a zsidóktól való félelmében csak titokban (Jn 19,38). Ezzel a szentírási verssel szorosabb az intertextuális kapcsolat, mint a *Familiaries* kritikai kiadásában hivatkozott Jn 7,13-mal (ld. ROSSI-BOSCO [1933–1942: IV, 51, a 20. sorhoz írt jz]). Petrarca természetesen átvitt értelemben használja a kifejezést, ahogyan a *Liber sine nomine* 18. levelében is a romlott avignoni prelátusokat nevezi „korunk farizeusai”-nak (SN 18, 15).

[3] *tavaly ~ császáruknál*: Petrarca a milánói Viscontiak által küldött követség tagjaként, 1356 júliusában érkezett Prágába, ahol körülbelül egy hónapot tartózkodott. Bár nagy tisztelettel fogadták, küldetése diplomáciai-politikai szempontból sikertelen volt (vö. ŠPIČKA [2010: 28–30], MARCOZZI [2025: 345–346]). Arnošt z Pardubiccal ekkor találkozott először és utoljára, és későbbi kapcsolatuk sem volt túl szoros: csak Petrarca három levele maradt ránk (*Fam.* 21, 1 és 6; SN 14), az érsek esetleges válaszaiból semmi.

[4] *Caesart*: IV. Károly császárt. Petrarca négyszer találkozott vele személyesen: 1354-ben Mantovában, 1355-ben Milánóban, 1356-ban Prágában és 1368-ban Udinében (vö. MARCOZZI [2025: 336–338; 345–347; 407]). Hozzá írt levelei közül tizennégy (*Fam.* 10, 1; 12, 1; 18, 1; 19, 1; 19, 4; 19, 12; 21, 7; 23, 2–3; 23, 8–9; 23, 15; 23, 21; *Sen.* 16, 5), az uralkodótól kapott levelek közül kettő maradt ránk; ez utóbbiak kiadása: DOTTI (2012: 584–594).

néhány előkelő férfiút ~ nem nevezek meg: a prágai udvar előkelői közül Petrarca Jan ze Středy kancellárral levelezett a leggyakrabban; hozzá írt levelei közül kilenc (*Fam.* 10, 6; 21, 2; 21, 5; 23, 6–7; 23, 10; 23, 14; 23, 16; *Disp.* 29 / *Misc.* 12, ez utóbbi kiadása: PANCHERI [1994: 230–244]), a tőle kapott levelek közül nyolc maradt ránk (kiadásuk: DOTTI [2012: 598–626]). Róla és Petrarcával való kapcsolatáról ld. ŠPIČKA (2011).

attikai Athenaeen: Az elsőre pleonazmusnak tűnő attikai Athén kifejezés gyakran előfordul Plautusnál: *Epid.* 502; *Mil.* 100; *Pseud.* 416; *Rud.* 741; *Truc.* 497; de ezek közül Petrarca csak az *Epidicust* ismerte (vö. NOLHAC [1907: I, 187 és 2. jz]). Olvashatta viszont Apuleiusnál (*Flor.* 18;

Met. 1, 24, 5; glossza nélkül Petrarca kódexében: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 2193, ff. 23va és 45rb) és Macrobiusnál (*Sat.* 5, 1, 20; 7, 1, 17) is.

Mediolanumban: Milánó latin neve.

április 29-én: 1357-ben. A levél korábbi változatában április 30-i dátum olvasható (ld. ROSSI–BOSCO [1933–1942: IV, 52, a 36. sorhoz írt jz]). Az eltérés valószínűleg nem szövegromlásnak köszönhető, hanem Petrarca pontosította a dátumot; ld. CASCIO (2014: 117, 1. jz).

FRAZER-IMREGH MONIKA

Cornelius Agrippa Isten tíz legszentebb nevéről

A lenti forrásközlés részlet Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim De occulta philosophia (A titkos bölcelet) című művének harmadik könyvéből, amelynek végső célkitűzése az emberi lélek ascenziója, felemelkedése, illetve felemelése Istenhez, tehát egyfajta „gyakorlati misztika”. A szerző az egész könyvet nemcsak a reneszánsz mágia kézikönyvének szánta, de egyben vissza kívánta állítani a magus és a magia kifejezések azon feltételezett antik jelentését, amely szerint ezek a természet titkait alaposan ismerő bölcsét és az ő tudományát jelölték, negatív konnotációk nélkül. Noha számos antik, középkori és kortárs irodalmi és filozófiai művet beépít enciklopédiájába, mégis eredeti szempontot képvisel, amennyiben a legmagasabb tudást csak az arra rátermettek, tehát a lelkekben megtisztultak szerezhetik meg, továbbá minden tanulási folyamat a felemelkedés útjának rendelődik alá. Részletünk (3, 10) előbb az isteni erők vagy emanációk orphikus értelmezését mutatja be (annak megerősítésével, hogy Iuppiter neve alatt az antikok is valójában egy istent tiszteltek), majd a zsidó kabbala tíz szefirotjáról, Isten tíz legszentebb nevéről és azok értelmezéséről szól.

Kulcsszavak: Agrippa von Nettesheim, reneszánsz filozófia, mágia, kabbala, Isten nevei

Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486–1535) annak a reneszánsz szellemi áramlatnak a folytatója, amelynek újplatonikus ágát Marsilio Ficino (1433–1499) alapította meg, hermetikus vonalát Ludovico Lazzarelli (1447–1500) erősítette, keresztény kabbalista értelmezéseit pedig Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) kezdeményezte. Ez a szellemi áramlat az ókori újplatonikus gondolkodók, a Iamblichoszi theurgia, a *Corpus Hermeticum* és a (valójában középkori) zsidó kabbalisztika bevonásával igyekezett az addig Arisztotelész tanításain alapuló skolasztikát művelő kereszténységnek egy újabb filozófiai-teológiai aspektust adni.

A kölni származású gondolkodó szülővárosában és Párizsban tanult teológiát és skolasztikus filozófiát. Andreas Canter, a kölni egyetem újjító szellemű rektora vezérlete alatt megismerkedett idősebb Plinius *Naturalis historiájával*, a közelmúltig Albertus Magnusnak tulajdonított *Speculum astronomiae*-vel¹ és Ramon Llull írásaival is. 1509-től Párizsban tagja volt egy titkos társaságnak, amely hermetizmussal és keresztény kabbalával foglalkozott, és ugyanebben az évben Ausztriai Margit támogatását élvezve a Dôle-i egyetemen tartott előadásokat Johann Reuchlin kabbalista művéről, a *De verbo mirificóról*.² Előadásaiért elnyerte a teológiai doktorátust, azonban ugyanezek miatt Jean Catilinet ferences prior feljelentette mint „judaizáló eretneket”, így távoznia kellett Burgundiából. Ekkor körvonalazódott benne az ókori természeti mágia és a hermetizmus helyreállításának terve, amelynek első eredményeit *De occulta philosophia* címmel a würzburgi Johannes Trithemius (1462–1516) bencés rendi apátnak küldte el 1510 áprilisában, miután az év elején személyesen is felkereste a német tartományok legnagyobb mágikus könyvtárát létrehozó tudós szerzetest. Trithemius újabb szempontokat adott számára, és az újplatonikus theurgia kortárs művelői felé irányította őt, egyben intette, hogy művét csak nagyon szűk körben terjessze. Így Agrippa csak kéziratban adta azt tovább barátainak, miközben újabb irodalmat gyűjtött az átdolgozásához. 1510-ben I. Miksa császár diplomáciai szolgálatában Angliába utazott, ahol megismerkedett Ficino nagy tisztelőjével, az újplatonikus eszméket dédelgető humanista John Colet-val, a Szent Pál katedrális dékánjával.

1511-ben követte I. Miksát Itáliába, és teológusként részt vett az 1512-es pisai zsinaton, amelyet néhány bíboros II. Gyula pápa zsinata ellenében hívott össze. 1518-ig maradt Itáliában,³ ahol IX. Palaiologos Vilmos, Monferrati őrgróf (1494–1518) és III. Károly, savoyai herceg (1486–1553) szolgálatában állt. Ezalatt hosszasan tanulmányozta Ficino

¹ A mű az asztrológiát érintő vitákra reagálva kategorizálja az ilyen tárgyú írásokat a következő besorolás szerint: „elfogadható”, „részben elfogadható”, illetve „elvetendő”. Vö. ZAMBELLI (1992: 43–74). Albert attribúcióját erősen kétségbe vonta RUTKIN (2019: 291–293, 501–502), PARAVICINI BAGLIANI (2001) és ROY (2000).

² REUCHLIN (1494).

³ PROST (1881–1882: 205–285), NAUERT (1965: 35–54).

és Pico műveit, valamint Ficinónak az újplatonikus szerzőkből, Plótinoszról, Porphyrioszról, Iamblikhoszról, Prokloszról, Szüneszioszról és Pszelloszról készített fordításait és ezekhez írt kommentárjait is, aminek a nyomát a *De occulta philosophia* mindhárom könyvében felfedezhetjük. Személyesen, illetve levelezés révén megismerkedett a keresztény kabbala kortárs képviselőivel, Agostino és Paolo Riccióval (az utóbbi I. Miksa kikeresztelkedett magánorvosa volt).⁴ Továbbá a Paviai Egyetemen a *Lakomáról* (1512-ben) és Ficino *Corpus Hermeticum*-fordításáról, a *Poimandrésről* (1515-ben) nagy hatású előadásokat tartott.⁵

Második legjelentősebb művének címe *De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium declamatio invecitua* (Vádbeszéd a tudományok és a filozófia bizonytalansága és hiábavalósága kapcsán, 1526).⁶ Ebben kora tudományai – főként az orvoslás, a teológia és a jogtudomány – siralmas állapotát bírálja, és a legtöbb kutató 'szkeptikus szatíra'-ként emlegeti.⁷ A könyvben több helyen látszólag tévedésként tünteti fel a mágiát tárgyaló, fiatalon írt enciklopédiáját, ezek sorait azonban Paola Zambelli és Vittoria Perrone Compagni az Agrippa leveleiben szereplő ellenkező megnyilvánulások mérlegére helyezi.⁸ Sok viszontagság után a *De occulta philosophia* végső változata Agrippa pártfogója, a kölni érsek és választófejedelem, Hermann von Wied közbenjárására jelenhetett meg 1533-ban, a hely és a kiadó feltüntetése nélkül.

A *De occulta philosophia*nak már létezik magyarul egy teljes és egy válogatás-fordítása, ezenkívül Bartók István közölt több részletet az *Ikonológia és Műértelmezés*-sorozat ötödik kötetében.⁹ Hogy fordítótársammal, Hamvas Endre Ádámmal miért vállalkoztunk mégis az egész mű újrafordítására, azt az alábbiakban fejtem ki.

⁴ Paolo Riccio (1506–1541) Pico és Reuchlin téziseit bővítette és fejlesztette tovább a kabbalista és keresztény források eredeti szintézisében. SCHMIDT-BIGGEMANN (1999), SCHMIDT-BIGGEMANN (2017: 47–56).

⁵ PROST (1881–1882: I, 262–263). A nyitóelőadások címei: *Oratio in praelectionem Convivii Platonis, amoris laudem continens* és *Oratio habita Papias in praelectionem Hermetis Trismegisti de potestate et sapientia Dei anno MDXV*. Az utóbbit kiadta ZAMBELLI (1954: 119–136).

⁶ AGRIPPA (1527), VAN DER POEL (1997: 153–184, 269–274).

⁷ KEEFER (1988), ZAMBELLI (1960), ZAMBELLI (1968: 185–199).

⁸ PERRONE COMPAGNI (1992: 7), ZAMBELLI (1960).

⁹ BARTÓK (1995).

A válogatás-fordítást ismeretterjesztő jelleggel egy képzett szakmabeli, a néhai Magyar László András állította össze és fordította, ez 1990-ben jelent meg *Titkos bölcselet* címmel.¹⁰ A kötet nem tartalmaz lábjegyzeteket, sem bibliográfiát; a bevezetésben közölt életrajzban annak főként kalandos elemeit hangsúlyozza. Nem tér ki a műnek sem a *Picatrix*szal, sem egyéb hasonló tematikájú, korabeli munkákkal való kapcsolatára, amelyekből az egyébként bőven merít, ahogy a mágikus írásoknak az Albertus Magnus *Speculum astronomiájában* lefektetett kategorizálására sem.¹¹ A könyvecske a teljes mű egy nyolcada. Bevezetőjében nem foglalkozik a könyv filozófiai és teológiai vonatkozásaival, és Agrippa célkitűzéseit figyelmen kívül hagyva azt állítja, hogy a mű, bár nagy hatású és fontos, semmi eredetit nem tartalmaz, hiszen „voltaképpen idézet-halmaz”.¹² Sajnos a Magyar László András által idézett szerzők listájából azonban három olyan jól ismert szerző, illetve munka is kimaradt,iktól és amelyből jelentős passzusok szerepelnek olykor akár szó szerint átemelve Agrippánál, a forrás megjelölése nélkül. Ezek: Marsilio Ficino *Három könyv az életről*,¹³ Giovanni Pico della Mirandola *Heptaplusa*¹⁴ és a *Picatrix*.¹⁵ Ebből adódnak azok a válogatás szövegében felbukkanó terminológiai pontatlanságok, sőt fordítási hibák is, amelyeket a fenti szerzők és művek fordítása után már ki lehet küszöbölni. (Például az *imago* kifejezésről nem tudjuk meg Magyartól, hogy az egészen egyszerűen ‘talizmán’.) Összességében tehát minden ponton egyetértek Bobory Dóra kifogásaival és kritikájával, aki korábban Magyar László András Cardano-fordításában igen hasonló problémákkal találkozott.¹⁶

A Hermit Könyvkiadó teljes kiadását a szabadkőműves Kássa László¹⁷ jelentette meg könyvenként külön-külön (az első könyvet 1999-ben,

¹⁰ MAGYAR (1990).

¹¹ A három fő kategória: „elfogadható”, „részben elfogadható”, „tiltott”. ZAMBELLI (1992).

¹² MAGYAR (1990: 14).

¹³ Magyar nyelvű fordítását ld. FICINO (2023).

¹⁴ Magyar nyelvű fordítását ld. PICO (2002).

¹⁵ Magyar nyelvű fordítását ld. PICATRIX (2022).

¹⁶ BOBORY (2016).

¹⁷ LADÁNYI (1999), LADÁNYI (2000), LADÁNYI (2014). A Hermit Könyvkiadó egy Miskolc melletti faluban, Ongán székel. Egy 2004-es riport alapján Kássa László „egy nyugati

a másodikat 2000-ben, a harmadikat 2014-ben) *Okkult filozófia* címmel.¹⁸ A kiadványok nem tartalmaznak jegyzeteket, sem elő- vagy utószót, az első könyv tartalomjegyzékéből hiányoznak a záró fejezetek címei (ld. 1, 69–74. fejezeteket, 204–205; az utóbbin kellene lenniük). Az első kötet impresszuma szerint a fordító Ladányi Lóránd (helyesen és a többi kötetben: Lóránt), a szöveget lektorálta Kássa László, a nyelvi lektor Borsos Mária. Mivel a kötetek számos fordítási hibát tartalmaznak, utánanéztem a fordító további műveinek. (A nyelvi lektorról semmit sem találtam.) Ladányi Lóránt (1907–1944) a bridzs és a pasziánsz szakértője, a kártyajátékoknak azonban „a titkos tudásba beavató” szerepet is tulajdonított.¹⁹ A közelmúltban jelentette meg két kiadó, a Hermit (2018) és a Pythia (2020) Ladányi *Csakra-gyógyászat* című könyvét, amelynek 1944 előtti kiadásáról nem tudunk. A fordító ezoterikus érdeklődése tehát kétségbevonhatatlan, Kássa is valószínűleg saját és Ladányi szabadkőműves háttere miatt ismerhette meg a munkásságát. Arra, hogy egyikük sem tudott, illetve tud alaposan latinul, és az eredeti szöveget sem értették pontosan, a Magyar Filozófiai Szemlében a közeljövőben megjelenő cikkemben számos példát hozok fel.²⁰

A kötetből már megjelent fordításaim az *Új Forrás* és az *Orpheus Noster* folyóiratok számaiban olvashatók.²¹ A teljes kötetet illetően jelenleg az utómunkálatok zajlanak, megjelenése hamarosan várható.

Források

AGRIPPA 1527	<i>H. C. Agrippa von Nettesheim: De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium declamatio inveciva</i> , Köln, 1527.
BARTÓK 1995	BARTÓK I. (ford.), <i>Az ember, ahogyan Isten a maga képére teremtette</i> (részletek a <i>De occulta philosophiából</i>), in: Pál J. – Tar I. – Szőnyi

hermetikus páholy tagja, az egyik legjelentősebb hazai tarot-szakértő. (A sátánista mágiáról, illetve a tarotról szóló értekezései beavatási vizsgafeladatok voltak.)” BOGÁR (2004: 14).

¹⁸ LADÁNYI (1999), LADÁNYI (2000), LADÁNYI (2014).

¹⁹ „A kártya világhódító történelme során a titkos tudásba való beavatás szimbóluma, vallási szertartások tartozéka, a misztikus tudás hordozója, a jövőndölés eszköze volt.” Fülszöveg a LADÁNYI (2001) kötetben.

²⁰ FRAZER-IMREGH (2024a).

²¹ FRAZER-IMREGH (2024b), FRAZER-IMREGH (2024c), FRAZER-IMREGH (2025a), FRAZER-IMREGH (2025b).

- Gy. E., Hermetika, mágia (Ikonológia és Műértelmezés 5), Szeged, 1995, 265–271.
- BEROALDO 1500 F. Beroaldo: *Commentarium in Asinum Aureum Apulei*, Bologna, 1500.
- BOBORY 2016 BOBORY N., *Egy élet torzítúkre. Girolamo Cardano: Életem. Ford., bev. Magyar László András. Budapest, Gondolat. 2013. 280 pp., Budapesti Könyvszemle, 1–2, 3–7.*
<http://buksz.c3.hu/160102/02.1birboborycardano.pdf>, 2025. 03. 31.
- BOGÁR 2004 BOGÁR Zs., *Ezoterikus könyvek – A teljesség felé*, Magyar Narancs, 2004. január 29.
- CRINITO 1955 C. ANGELERI (ed.), *P. Crinito: De honesta disciplina*, Roma, 1955.
- FICINO 2023 FRAZER-IMREGH M. (ford.), *M. Ficino: Három könyv az életéről*, Budapest, 2023.
- FRAZER-IMREGH 2024a FRAZER-IMREGH M., *H. C. Agrippa von Nettesheim De occulta philosophiája eddigi magyar fordításainak értékelése és rövid kutatástörténet – Titkos bölcsesség – A világlélek szerepe (részletek a II. könyvből)*, Magyar Filozófiai Szemle, 68 (2024/3), 298–304.
<https://doi.org/10.70510/mfsz.19758>
- FRAZER-IMREGH 2024b FRAZER-IMREGH M. (ford.), *Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: Titkos bölcsesség, részletek a II. könyvből*, Új Forrás, 31 (2024/9), 9–13.
- FRAZER-IMREGH 2024c FRAZER-IMREGH M. (ford.), *Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: Titkos bölcsesség, III. Ajánlás, 1–3*, Orpheus Noster, 54 (2024/2), 107–115.
- FRAZER-IMREGH 2024d FRAZER-IMREGH M. (ford.), *Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: Az emberi lélekről és az ember méltóságáról: Titkos bölcsélet, III. könyv, 37–40. fejezet*, Orpheus Noster, 56 (2024/4), 93–99.
- FRAZER-IMREGH 2025a FRAZER-IMREGH M. (ford.), *Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: Titkos bölcsesség, II. könyv, 31–32. fejezet*, Orpheus Noster, 57 (2025/1), 83–87.
- FRAZER-IMREGH 2025b FRAZER-IMREGH M. (ford.), *Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: Titkos bölcsesség, A szertartásos mágiáról, a vallásról és a babonáról (DOP III, 4–9.)*, Orpheus Noster, 58 (2025/2), 88–100.
- LADÁNYI 1999 LADÁNYI L. I. (ford.), *H. C. Agrippa von Nettesheim: Okkult filozófia*, Miskolc, 1999.
- LADÁNYI 2000 LADÁNYI L. I. (ford.), *H. C. Agrippa von Nettesheim: Okkult filozófia, II.*, Miskolc, 2000.
- LADÁNYI 2001 LADÁNYI L., *A nagy Napóleon és még 52 pasziánsz*, előszó: Bodnár I., Budapest, 2001.
- LADÁNYI 2014 LADÁNYI L. I. (ford.), *H. C. Agrippa von Nettesheim: Okkult filozófia, III.*, Miskolc, 2014.

- MAGYAR 1990 MAGYAR L. A. (ford., vál.), *H. C. Agrippa von Nettesheim: Titkos bölcselet*, Budapest, 1990.
- PERRONE COMPAGNI 1992 V. PERRONE COMPAGNI (ed.), *H. C. Agrippa von Nettesheim: De occulta philosophia*, Leiden – New York – Köln, 1992.
- PICATRIX 2022 FRAZER-IMREGH M. (ford., jegyz., tan.) – HAMVAS E. Á. (szerk.) – KÁRPÁTI G. Cs. (kisszótár, tan.), *Picatrix, A bölcs célja. Ghāyat al-hakīm*, Budapest, 2022.
- PICO 1995 A. BIONDI (a cura di), *G. Pico della Mirandola: Conclusiones nongentae. Le novecento Tesi dell'anno 1486*, Firenze, 1995.
- PICO 2002 IMREGH M. (ford., utószó), *G. Pico della Mirandola: Heptaplus, avagy a Teremtés hat napjának hétszeres magyarázata*, Budapest, 2002.
- PISTORIUS 1587 J. Pistorius: *Artis cabalisticæ scriptores*, I., Basileae, 1587.
- REUCHLIN 1494 J. Reuchlin: *De verbo mirifico*, Basileae, 1494.
- REUCHLIN 1517 J. Reuchlin: *De arte cabalistica libri III*, Hagenau, 1517.
- RICCIO 1510 P. Riccio: *In cabalistarum seu aligorizantium eruditionem Isagoge*, Papiae, 1510.
- RICCIO 1517 P. Riccio: *In Apostolorum symbolum iuxta peripateticorum dogma dialogus*, Papiae, 1517.
- ZAMBELLI 1954 P. ZAMBELLI (ed.), *Cornelio Agrippa: Testi scelti*, Roma, 1954.
- ZORZI 1525 F. Zorzi: *De harmonia mundi totius cantica tria*, Venetiis, 1525.

Felhasznált irodalom

- KEEFER 1988 M. KEEFER, *Agrippa's Dilemma: Hermetic 'Rebirth' and the Ambivalences of 'De vanitate' and 'De occulta philosophia'*, *Renaissance Quarterly*, 41 (1988), 614–653.
- NAUERT 1965 Ch. NAUERT, *Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought*, Urbana, 1965.
- PARAVICINI BAGLIANI 2001 A. PARAVICINI BAGLIANI, *Le Speculum Astronomiae, Une enigme? Enquete sur les manuscrits*, Firenze, 2001.
- PROST 1881–1882 A. PROST, *Corneille Agrippa, sa vie et ses oeuvres*, I–II, Paris, 1881–1882.
- ROY 2000 B. ROY, *Richard de Fournival, auteur du Speculum astronomiae?*, *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age*, 67 (2000), 159–180.
- RUTKIN 2019 H. D. RUTKIN, *Sapientia Astrologica: Astrology, Magic and Natural Knowledge, ca 1250–1800*, vol. I (Archimedes 55), Berlin, 2019.
- SCHMIDT-BIGGEMANN 1999 W. SCHMIDT-BIGGEMANN, *Christian Kabbala: Joseph Gikatilla (1247–1305), Johannes Reuchlin (1455–1522), Paulus Ricius (d. 1541), and Jacob Böhme (1575–1624)*, in: A. Coudert (ed.), *The Language of*

Adam / Die Sprache Adams (Wolfenbütteler Forschungen 84),
Wiesbaden, 1999.

SCHMIDT-BIGGEMANN 2017

W. SCHMIDT-BIGGEMANN, *Ésotérisme et Kabbale chrétienne*, in: E. Kushner (éd.), *Histoire comparée des littératures de langues européennes*, (Sous-série renaissance, Vol. II: La Nouvelle Culture 1480–1520), Budapest – Amsterdam, 2017.

VAN DER POEL 1997 M. VAN DER POEL, *Cornelius Agrippa, the Humanist Theologian and his Declamations*, Leiden, 1997, 185–224.

<https://archive.org/details/corneliusagrippa0000poel>, 2024. 02. 02.

ZAMBELLI 1960 P. ZAMBELLI, *A proposito del De vanitate scientiarum atque artium di Cornelio Agrippa*, *Rivista critica di storia della filosofia*, 15 (1960), 167–181.

ZAMBELLI 1968 P. ZAMBELLI, *Cornelio Agrippa nelle fonti e negli studi recenti*, *Rinascimento*, 8 (1968), 173–176.

ZAMBELLI 1992 P. ZAMBELLI, *The Speculum Astronomiae and its Enigma* (Boston Studies in the Philosophy of Science 135), Dordrecht (Boston), 1992.

H. C. Agrippa von Nettesheim: *Titkos bölcselet*, 3. könyv, 10. fejezet²²

Az isteni emanációkról, amelyeket a zsidók számoknak, mások tulajdonságoknak, a pogányok isteni erőnek neveztek. A tíz szefirotról és Isten tíz legszentebb nevééről, amelyek azok élén állnak, és ezek értelmezéséről²³

Ámbár Isten a személyek hármasságában a leginkább egylényegű, mégis, nem kételkedünk abban, hogy benne sok afféle isteni erő van, amelyek belőle sugarakként áramlanak ki.²⁴ Ezeket a pogány filozófusok isteneknek, a zsidók tanítói számoknak, mi tulajdonságoknak nevezzük. Így a bölcsességet, amelyet Orpheusz Pallasznak hív, az értelmet, amelyet Mercuriusnak, a forma nemzését, amelyet Saturnusnak, a létrehozó erőt, amelyet Neptunusnak, a dolgok titkos természetét, amelyet Iunónak, a szerelmet, amelyet Venusnak, a világos életet, amelyet Napnak vagy Apollónak, az egész világ elgondolását, amelyet Pánnak nevez.²⁵

A lélek pedig miközben a földi dolgokat teremti, az értelmieket szemléli, visszahúzódik önmagába, a Tenger, Neptunus és Oceanus három nevének énekli meg;²⁶ és több ilyesféle, amiről máshol szól:

Iuppiter és Pluto, Phoebus, Dionysius egyek;
mért mondom kétszer? Hogy tudd meg: az Isten egyetlen.²⁷

Ugyanerről Valerius Soranus ezt írta:

Mindenen úr Iuppiter, ki királyok elseje, Isten,
istenek atyja meg anyja, egyetlen Isten: a minden.²⁸

Úgyhogy a pogányok bölcs teológusai különböző nevek és isteni erők alatt, sőt különböző nemekben az egy Istent tisztelték; akit (ahogy Plini-

²² A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: PERRONE COMPAGNI (1992: 423–427).

²³ Ezúton köszönöm Barta Péter József segítségét a héber nevek és kifejezések átírásában.

²⁴ A bekezdéshez ld. *De harmonia mundi* 1, 1, 5–6; 2, 2, 13; ZORZI (1525: ff. 6r–8r., f. 211r).

²⁵ *Orphikus himnuszok* 32, 28, 13, 17, 16, 55, 8, 11.

²⁶ *Conclusiones Orphicae* 18; PICO (1995: 124). *Orphikus himnuszok* 22, 17, 83.

²⁷ *Orphicorum fragmenta* 239b. Saját ford. Iustinus martyr, *Cohortatio ad Graecos* 1, 15; 272A.

²⁸ *Commentarium* 11, 2; BEROALDO (1500: f. 256v). Saját ford.

us mondja)²⁹ a múlandó és munkálkodó halandók saját múlandóságukra emlékezve többre osztottak fel, hogy részeiből ki-ki azt tisztelje, amire a leginkább szüksége van. Így akiknek hitre volt szükségük, Iuppiterhez, akiknek előrelátásra, azok Apollóhoz, akiknek bölcsességre, azok Minervához imádkoztak, akiknek más dolgokra, azok más néven szólították meg. Innen ered az isteni erők sokszínű változatossága, a sokféle és különböző kegyek osztása miatt: „nekünk egy az Istenünk, akitől minden van”.³⁰

Ezért mondja a *Világról* írt könyvében Apuleius Faustinusnak: „Mivel egy Isten van – mondja –, és ő isteni erő, több néven nevezik a fajták sokasága miatt, amelyek változatossága sok formával bír.”³¹ Marcus Varro is az *Istenek kultuszáról* írt könyvében azt mondja, hogy miként minden lélek az egyetlen világlélekre megy vissza, úgy minden isten is az egyetlen Iupiterre vezethető vissza, aki ugyanaz az isten, akit különféle neveken tisztelnek.³²

Az érzékelhető tulajdonságokat tehát a titkos analógia útjának segítségével tökéletesen értelmivé kell alakítania annak, aki elkötelezett abban, hogy jól megértse Orpheusz és a régi mágusok himnuszait,³³ így ugyanis rá fog jönni, hogy ezek alig különböznek a kabbala rejtélyeitől és az ortodox hagyományoktól. Mert akiket Orpheusz Curetesnek és tiszta isteneknek nevez, azokat Dionüsziosz Hatalmaknak hívja, a kabbalisták a Pahad számszimbólummal azonosítják, ami 'isteni félelmet' jelent; ugyanígy ami a kabbalában Én Szof, azt Orpheusz Éjszakának hívja; és ugyanaz a Tüphón Orpheusznál, ami Szamáél a kabbalában.³⁴

Az isteni dolgokban leginkább járatos tudós zsidók (*mekubálok*)³⁵ a tíz legfőbb isteni nevet kapták, mintegy isteni erőkként, vagy Isten tagjaiként, amelyek a szefirotoknak nevezett tíz számszimbólumon keresztül,

²⁹ Plin. HN 2, 7, 15.

³⁰ 1Kor 8,6.

³¹ Ap. *De mundo* 37, 370; APULEIUS (2003: 196). Crinito, *De honesta disciplina* 8, 12; CRINITO (1955: 208).

³² BEROALDO (1500: XI, 2; f. 256v).

³³ *Conclusiones Orphicae*, 7; PICO (1995: 122).

³⁴ *Conclusiones Orphicae* 9, 13, 15. Proklosz, 13. PICO (1995: 44). *Orphikus himnuszok* 31, 38, 3. Homéroszi himnuszok 3, 306, 352.

³⁵ A *mekubálok* a kabbala mesterei.

úgymond az Első Ok leplein vagy ősképein keresztül áradnak ki minden teremtetett dologba, minden egyes fönti dolgon át a legalsóbbakig, mégis meghatározott rendben. Ugyanis először és legközelebből a kilenc angyali rendbe és a boldog lelkek kórusába, és rajtuk át az égi szférákba, a bolygókba és az emberekbe, akiktől aztán az egyes dolgok valamely erőt és képességet kapnak.³⁶

Ezek közül az elsőnek a neve Ehje, ez az isteni lényeg neve; ennek a számszimbólumát Keternek hívják, ami 'koroná'-t vagy 'diadém'-ot jelent.³⁷ Ez az istenség legegyszerűbb létét jelöli, és így hívják: 'amit a szem nem lát'; ezt az Atyaistennek tulajdonítják, és a szeráfok rendjébe árad bele (vagy ahogy a zsidók hívják, Hajjot ha-Kkados, azaz 'a szentség lényei'. Innen az Első Mozgón át mindennek a létezés ajándékát adományozza; eltöltve a világegyetemet teljes területén és középpontjában; ennek értelmét Metátronnak, azaz 'az első arcnak' nevezik, amelynek a feladata másokat elvezetni az első színe elé: rajta keresztül szólt az Úr Mózeshez.

A második név Jod, vagyis a Tetragrammaton egy joddal megtoldva; ennek számszimbóluma a Hokhmá, azaz 'bölcsség' – az ideákkal teljes istenséget jelenti és az elsőszülöttet, a Fiúnak tulajdonítják, és a kerubok rendjébe árad (vagy amit a zsidók Ofannimnak, azaz 'formáknak' vagy 'kerekeknek' hívnak) és innen a csillagos égbe, ugyanannyi csillagképet alakítva ki ott, ahány ideát tartalmaz magában. Ez teremt rendet a teremtetett dolgok káoszában a Raziél nevű saját értelme révén, amely Ádámot vezette.

A harmadik neve Tetragrammaton Elohim; számszimbólumának neve Biná, azaz 'előrelátás' vagy 'értelem'. Ez megpihenést és megnyugvást jelent, jubileumot,³⁸ bűnbánati megtérést, nagy harsonát, a világ megváltását és az eljövendő kor életét. A Szentléleknek tulajdonítják,

³⁶ ZORZI (1525: 1, 8, 21; ff. 183r–v).

³⁷ A nevek leírása innen: RICCIO (1510: 39–48), PISTORIUS (1587: ff. 6v–7r), RICCIO (1517: c1r–v), REUCHLIN (1517: III. M2r–v, N4v–N5r), ZORZI (1525: 1, 8, 21; ff. 183v–184v). Az értelmeik neveinek jelentésére vonatkozóan ld. főként ZORZIt, a számok megfeleléseire az angyalokkal és a bolygókkal REUCHLINT; a földi dolgok által befogadott erőket illetően pedig RICCIÓt.

³⁸ Az ötvenedik év, amely az általános felmentés éve a zsidó hagyományban.

és a trónusok rendjén át árad be (akiket a zsidók Erellimnek, azaz 'nagy, bátor és erős angyaloknak' neveznek), és innen a Szaturnusz szféráján keresztül a képlékeny anyag formáját szolgáltatja. Saját értelme Cahiel, Noét vezette, egy másik értelme Jofiel, aki Sémét vezette.

Ez tehát a három leghatalmasabb és legfőbb számszimbólum, mintegy az isteni személyek székhelyei. Az ő parancsukra keletkezik minden, azt azonban a maradék hét viszi végbe, amelyeket ezért mester-számszimbólumoknak mondanak.

A negyedik név Él, amelynek számszimbóluma a Heszed, ami 'kegyesség' vagy 'jóság', kegyet, könyörületet, jámborságot, nagylelkűséget, jogart és jobbkezet jelent, és az Uralmak (vagy amit a zsidók Hasmallimnak hívnak) rendjén keresztül árad ki a Jupiter szféráján keresztül. Ez alakítja ki a testek alakját, mindenkinek kegyességet és béketeremtő igazságosságot adományoz. Saját értelme Cadkiel, Ábrahámot vezette.

Az ötödik név Elohim Gibbor, azaz 'az erős isten, aki megbünteti a gonoszok vétkeit'. Számszimbólumát Gvurának nevezik, ami 'hatalom, tekintély, erő, biztonság, ítélet, mézárásokkal és háborúkkal büntető'. Isten ítélőszékénél van a helye, ez Isten öve, kardja, bal keze. Pahadnak is hívják, ami 'félelem'; a Hatalmak rendjén át árad be (amelyet a zsidók szeráfoknak neveznek), innen pedig a Mars szféráján keresztül, akié az erő, a harc, az összecsapás. Ez adja az elemeket, saját értelme Szamaél,³⁹ Samsont vezette.

A hatodik név Eloha, vagyis a négybetűs név megtoldva a váv-hé-vel.⁴⁰ Számszimbóluma a Tiferet, azaz 'dísz, szépség, dicsőség, gyönyör'; az élet fáját jelenti, és az Erények rendjén át árad be (amelyet a zsidók Malákhimnak, azaz 'angyaloknak' hívnak) a Nap szférájába, annak világosságot és életet ad, és ebből állítja elő a fémeket. Saját értelme Refaél, aki Izsákot és az ifjabb Tóbiást vezette, angyala Peliel, aki Jákobot vezette.

³⁹ A Mars planéta angyala: Camaël (DOP 2, 13), Zamaël vagy Kamaël = Szamaél. Barta Péter József megjegyzése.

⁴⁰ Agrippa nyilván kétbetűs istennévre gondolt, ha négybetűset is szedett a nyomdász. Barta Péter József megjegyzése.

A hetedik név Tetragrammaton Cváot, vagy Adonáj Cváot, azaz a 'seregek Istene'. Számszimbóluma Necah, azaz 'diadal és győzelem'. Az övé a jobboldali oszlop, az örökkévalóságot és a bosszúálló Isten igazságát jelenti, és a Fejedelemségek rendjén át árad be (vagy amit a zsidók Elohimnak, azaz 'az isteneknek' hívnak) a Vénusz szférájába. Buzgóságot és az igazság szeretetét adja, és ez teremti a növényeket. Értelme Hanniel, angyala Kereviel, aki Dávidot vezette.

A nyolcadik nevet Elohim Cváotnak mondják, amit úgy is értelmeznek, hogy 'a hadak Istene – nem a háborúé és az igazságé, hanem a jámborságé és az összhangé' (seregének ugyanis két neve van, ez és a megelőző). Ennek a számszimbólumát Hodnak hívják, amit úgy értelmezhetünk, hogy 'dicséret, vallomás, dísz és híresség'. Az övé a baloldali oszlop, és az arkangyalok rendjén át árad be (vagy amit a zsidók Bne Elohimnak, azaz 'az istenek fiainak' hívnak) a Merkúr szférájába. Elegancia és összhang ékesíti, ez hozza létre az állatokat. Értelme Mikháél, aki Salamont vezette.

A kilencedik nevet Saddajnak mondják, ami 'mindenható és minden kielégítő', és El Hájnak, ami 'Élő Isten'. Számszimbóluma a Jeszod, azaz 'alap'. Jelentése jó értelem, szerződés, megváltás és megnyugvás. Az angyalok rendjén át árad be (vagy amit a zsidók keruboknak hívnak) a Hold szférájába. Minden dolog növekedését és csökkenését, az emberek őrzőangyalait adja, és ezekről gondoskodik. Értelme Gábiel, aki Józsefet, Józsuét és Dánielt vezette.

A tizedik név Adonáj Melekh, azaz 'úr és király'. Számszimbóluma Malkhut, ami 'királyság és hatalom', az egyházat, Isten templomát és a kaput jelenti. A lelkek rendjén, tudniillik a boldog lelkeken át folyik be (akiket a zsidók Isimnek, azaz 'nemes hősöknek és fejedelmeknek' mondanak). Ők vannak a hierarchia alján, az emberek ivadékaiba áradnak bele, a megismerést és a dolgok csodálatos tudását adják, szorgalmat és jövőmondást. A Messiás lelke vezeti őket, vagy ahogy némelyek mondják, Metátron értelme, amelyet az első teremtménynek vagy világlelkeknek mondanak, és Mózeszt vezette.

A KÖTET SZERZŐI

Bartha-Kovács Katalin (habil. 2013) az SZTE BTK Francia Tanszékének docense. Az SZTE Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpontjának vezetője, valamint az Animalia Kutatóközpont tagja. Kutatási területe a 17–18. századi francia művészetelméleti gondolkodás és irodalomtörténet, motívumkutatás (a csend fogalma; a tudom-is-én-micsoda; szenvedélyelméletek; állatábrázolások), különös tekintettel Diderot és Watteau életművére.

E-mail-címe: kovacsk@lit.u-szeged.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-4852-2006

Bene Olivér a Szegedi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola PhD-hallgatója. Kutatásának fókuszában a késő antikvitás irodalmi kultúrája áll, különös tekintettel az eszmetörténetre, a kultúrák közti kapcsolatokra, a kialakuló keresztény világ és a klasszikus antikvitás közti kapcsolatokra.

E-mail-címe: oliverbene6@gmail.com

Darvas Mátyás az ELTE BTK latin és ógörög szakán végzett. Fő érdeklődési területei: paleográfia, diplomatika, koraújkori és újkori magyar jogtörténet, prózai műfordítás. Az Annales Fuldenses és az Annales Regni Francorum magyarra fordítása után Mátyás király külügyi leveleinek fordításán dolgozik az MKI KFKK munkatársaként és a Szegedi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola doktoranduszaként.

E-mail-címe: darvas.matyas@mki.gov.hu

Ertl Péter (PhD 2017) kutatási területe a késő középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, különös tekintettel Francesco Petrarca életművére és annak utóéletére. Jelenleg az ELTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének tudományos munkatársa.

E-mail-címe: ertl.peter@btk.elte.hu

ORCID azonosító: 0009-0005-7161-5357

Fehér Bence egyetemi tanár, a Magyarságkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjának igazgatója. Fő kutatási területei a görög-római felirattan, Pannonia provincia története, latin nyelvtörténet és dialektológia, régi Kárpát-medencei írások feliratos emlékei. Jelenleg a következő kutatási programokban

dolgozik: A középkori Magyarország feliratos emlékeinek gyűjteménye, Az európai hunok történetének forrásai, Európai nyelvstratégiák és nyelvpolitikák.

E-mail-címe: feher.bence@mki.gov.hu

ORCID-azonosító: 0000-0003-4125-4528

Frazer-Imregh Monika (habil. 2024) klasszika-filológus, italianista. A Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének docense. Görög és római vallástörténetet, reneszánsz művelődéstörténetet, latin és görög szövegolvasást oktat, angol nyelven is. Fő kutatási területe az újplatonikus filozófia. Elsősorban Ficino, Pico, Poliziano, Plótinos, Plutarchos, az ál-Areopagita és a reformátorok (Luther, Bod, Pápai Páriz) műveit fordítja és kutatja. Az Orpheus Noster főszerkesztője.

E-mail-címe: imreghmonika@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8583-1521

Illés Imre Áron ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Az SZTE-n szerzett történelem-latin-ógörög szakos diplomát, és itt védte meg doktori disszertációját is. Kutatási területe a Római Birodalom városi közigazgatása és a görög historiográfia, azon belül Diodórosz.

E-mail címe: illes.imre.aron@szte.hu

ORCID azonosító: 0000-0003-0582-3615

Lázár István Dávid az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék docense, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont tagja. Fő kutatási területei: a korai humanizmus irodalma (különösen Petrarca életműve); Mátyás-kori humanizmus; a 16. sz. második felének hitvitázó irodalma Magyarországon és Erdélyben.

E-mail-címe: lazar.istvan.david@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-9556-5498

Mayer Péter a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének habilitált docense. Fő kutatási területe a korai görög költészet, ezen belül is elsősorban a tág értelemben vett lírai költészet.

E-mail-címe: mail@mayerpeter.hu

Szász Keve a Szegedi Tudományetem másodéves doktorandusz hallgatója, kutatási területe a tizenhatodik századi neolatin irodalom, különös tekintettel Elias Corvinus munkásságára.

E-mail-címe: keveke6@gmail.com

Szendrei Boglárka a DE BTK magyar nyelv és irodalom mesterszakának elsőéves hallgatója. Kutatási területe a 17. századi magyarországi neolatin irodalom, főként az alkalmi költészet. Eddig Christoph Klesch, Gönci Aszalós Mihály, illetve Georg Peucker munkáival foglalkozott.

E-mail-címe: boglarkaszendrei@gmail.com

Tóth Anna Judit a Magyarságkutató Intézet tudományos főmunkatársa és az Országos Széchényi Könyvtár tudományos kutatója. Kutatási területe bizánci és késő antik történetírás, népi vallásosság a kereszténnyé váló Római Birodalom idején.

E-mail-címe: toth.anna@mki.gov.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-0396-6658

Török Ábel a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) és az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusza, az EC Homonia – Hellenológiai központ kutatója. Kutatási területe a késő-bizánci költészet és szellemi élet.

E-mail-címe: torokabel@gmail.com

ORCID-azonosítója: 0000-0001-7064-3544

Újvári Edit az SZTE JGYPK Művelődéstudományi Tanszékének tanszékvezető habilitált egyetemi docense, az SZTE BTK Animalia Kutatóközpont titkára. Fő kutatási területe a vizuális szemiotika, a szemantikai jeltípusok alkalmazási módjainak elemzése, az európai ikonográfiai hagyomány és szimbolika vizsgálata.

E-mail-címe: ujvari.edit@szte.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-4552-1585

Varga Laura a DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola PhD-hallgatója. Kutatásának fókuszában az első ezredfordulóhoz kapcsolódó apokaliptikus aggodalmak, különböző Antikrisztus leírások és a világvégevárás kérdésköre áll.

E-mail címe: lauravarga022@gmail.com